

A hódoltság hétköznapijai: együttélés és konfliktusok

Fodor Pál, Fóti Miklós, Kármán Gábor,
Papp Adrienn, Sudár Balázs, Szalai Ágnes,
Sz. Simon Éva és Varga Szabolcs tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2024. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2024-ben még a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 97. Az anyagi kultúra kutatásának új perspektívái
- 98. Szocialista országok és a harmadik világ

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2024-re: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
 Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

„A hódoltság hétköznapijai: együttélés és konfliktusok” című
 blokkunkat Kármán Gábor és Majorossy Judit szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Virág Csilla

Az Európai Unió finanszírozásával (SMALLST ERC-project: CoG 101043451). Az itt szereplő információk és állítások a szerzők álláspontját képviselik, és nem feltétlenül tükrözik az Európai Unió vagy a European Research Council hivatalos véleményét. Sem az Európai Unió, sem a támogatást nyújtó hatóság nem vonható felelősségre miattuk.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.

Címlapon: Georg Hoefnagel Szolnokról készült metszetének (1617) részlete (Wikimedia Commons).

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.02>

TARTALOM

A HÓDOLTSÁG HÉTKÖZNAPJAI: EGYÜTTÉLÉS ÉS KONFLIKTUSOK

Fodor Pál	A „fogolyötöd-adó” az Oszmán Birodalomban (15–17. század)	5
Fóti Miklós – Sz. Simon Éva	Kászim kethüdá, a kormányzat embere	29
Szalai Ágnes	Somlyó végvára és az északnyugat-erdélyi kondomínium az Apafi-korszakban	51
Sudár Balázs	Buda magyar lakossága a 16. század második felében	77
Papp Adrienn	Az oszmán–magyar együttélés Budán a régészeti kerámiatárgyak tükrében	101
Varga Szabolcs	A török kor emlékezete és a muszlim építészeti hagyaték Horvátországban	113

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Kármán Gábor	Habíb aga budai magyar tolmács	134
--------------	--------------------------------	-----

KÖNYVEK

Schweininger Péter: Sváb világok. Népeesség és mentalitás Száron, 1729–1848.	– Pál Gergely	159
Cziráki Zsuzsanna: A Habsburg Monarchia keleti nyelvi tolmácsai a 17. században.	– Hámori Nagy Zsuzsanna	164
Gábor Kármán (ed.): The Correspondence of the Beylerbeys of Buda 1617–1630.	– Szabados János	169
Barta M. János: „... valamely Istenét, vallását, Királyját és hazáját igazán szerető nemes ember...”. Egy 17. századi főnemes, gróf Csáky István országbíró pályaképe.	– Dominkovits Péter	173
Szerzőink		176
Contents		178
Abstracts		180

Fodor Pál

A „fogolyötöd-adó” az Oszmán Birodalomban (15–17. század)*

Az oszmán állam első kétszázötven éve győzelmes rablóportyák és hódító háborúk sorozatából állt, amelyek szó szerint ontották a zsákmányt. Ennek legértékesebb részét a hadifoglyok tették ki, ezért az állam már korán elkezdte adóztatni a rabszedési tevékenységet. A hagyomány a 14. század második felére, I. Murád szultán (1362–1389) idejére teszi a foglyok után járó „ötöd” bevezetését. A tanulmány az ötödszedés gyakorlatát követi nyomon a 15. századtól a 17. század végéig, mégpedig három metszetben. Elsőként a magyarországi határvidéken kialakult szokásokat tekinti át. Ezt követi a birodalmi főváros adóbérletre alapozott ötödszedési gyakorlatának bemutatása. Végül a 17. századi birodalmi hadjáratok során alkalmazott módszerek kerülnek terítékre, számos példát hozva arra, hogyan készült fel előre a központi kormányzat az ötöd gyors behajtására és annak adminisztrációjára. Míg a fogolyötöd-adó kezdetben valóban a rabok értékének ötödrészt tette ki, a 17. századra rögzített adóvá vált, és két kategóriája létezett: a felnőttek és a gyermekek utáni járó adó – az utóbbi az előbbi felét tette ki. A tanulmányban felvonultatott forrásanyag egyértelműen tanúsítja, hogy a fogolyzedés mint létforma, mint üzlet és mint a munkaerő biztosításának eszköze a 17. század végén is ugyanolyan fontos intézménye volt az Oszmán Birodalomnak, mint a birodalom hajnalán és fénykorában.

A HADIZSÁKMÁNY ÉS A „FOGOLYÖTÖD-ADÓ” AZ ISZLÁMBAN ÉS AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN

Az iszlám a sivatag vallásaként született meg, az igaz hitet terjesztő győzelmes harcosok pedig sivatagi nomádok voltak, így hát természetes, hogy a zsákmány kezdettől fogva meghatározó szerepet játszott a hódító háborúkban. Az iszlám vallásjog nem tehetette meg, hogy ne foglalkozzék ilyen nagy jelentőségű kérdéssel. Mint mindenben, itt is a próféta eljárása lett az irányadó, közelebbről azok a döntések, amelyeket a 624-ben vívott badri csata után hozott, amikor vitába keveredett követőivel a zsákmány felosztásáról. A próféta rendelkezését a Korán két verse őrizte meg. A 8. szúra 41. versében ezt olvashatjuk: „És tudnotok kell,

* Ez a tanulmány egy korábbi írásom (Fodor 1996) jelentősen átdolgozott és továbbfejlesztett változata. A magyar nyelvbe is átment vagy sokszor használt fogalmakat magyar átírással közlöm, míg a csak egyszer előforduló fogalmakat vagy hosszabb idézeteket modern törökkel.

hogy ha valami zsákmányra tesztek szert, akkor annak ötödrésze Allahot illeti és a küldöttet, és az ő rokonait és az árvákat és a nincsteleneket és azokat, akik úton vannak [...].¹ Az 59. szúra 7. verse a fenti tételt elismételve ennyi kiegészítést tesz: „[...] Amit a küldött ad nektek, azt vegyétek el. Amitől pedig eltilt benneteket, attól tartózkodjatok [...]”.² A koráni parancsokat a hódító háborúkban kialakult gyakorlat, a szokásjog egészítette ki, és e kettő lett az alapja a lassan kiformalódó vallásjog zsákmányolással és a zsákmány felosztásával kapcsolatos előírásainak, amelyeket a mindenkori muszlim államok igyekeztek betartani és betartatni. Ez természetesen nem mindig sikerült, mert a konkrét politikai célok és a hadi helyzet függvényében az állam magatartása és a szokásjog is változott, és ez időnként még a vallásjogászokat is arra kényszerítette, hogy szemet hunyjanak a szent törvényt sértő módszerek felett.

A muszlim vallásjog kiinduló tétele az, hogy az ellenségtől és az ellenség földjén szerzett zsákmány a harcosok közös tulajdona, ugyanis a vagyonvesztés a hitetlenek büntetése a hitetlenségért.³ A zsákmány (*ganima*, törökösen *ganimet*) azonban csak két feltétel fennállása esetén „törvényes”: ha 1) erővel/erőszakkal (*anwatan*) és 2) a muszlim közösség vezetője, az imám vagy kalifa engedélyével szerezték. A zsákmány lehet ingatlan, ingóság és személy (utóbbi hadifogoly, illetve asszony és gyermek). A zsákmányból csak a harcban résztvevők részesülhetnek, de csakis a győzelem kivívása után. A zsákmány felosztásának helyét illetően az egyes jogi iskolák nem tudtak megegyezni: egyesek már az ellenséges területen, mások csak otthon („az iszlám földjén”) engedélyezték volna. A fenti Korán-helyek értelmében a zsákmány ötödrésze, a humsz (*hums*) eleinte a prófétát és családját, később az ő szerepét átvevő államot illette meg, amelyet a különböző jogászok szerint három vagy hat részre kellett osztani, illetve ennyiféle célra kellett fordítani. A maradék négyötödöt a felnőtt férfi harcosok kapták, de nem egyenlően: a lovasok két vagy három részt, a gyalogosok egyet. Az egy főre jutó mennyiséget befolyásolhatta, hogy a parancsnok a harc megkezdése előtt mennyit ígért buzdításként a magukat kitüntetőknél a jogos részen felül, mert ezt a részt előbb el kellett különíteni az összes zsákmányból. Az ingatlanvagyon (kivált a földek) felosztására vonatkozóan különböző nézetek alakultak ki, de az Oszmán Birodalomban a kérdés leegyszerűsödött: minden az államé lett.⁴ A zsákmányolt állatokra a felosztás általános szabályai vonatkoztak, de több vallásjogász vélte úgy: ha az iszlám területére való hajtásuk nehézségekbe ütközik, akkor le kell ölni és el kell égetni őket. A főszabály az volt, hogy ha a zsákmány hazaszállítása nem lehetséges, inkább meg kell semmisíteni, nehogy a hitetlenek/ellenség kezére kerüljön.

¹ *Korán* 1987: 127.

² *Korán* 1987: 398.

³ Az alábbiakhoz lásd Khadduri 1955: 118–132; Tekin 1989: 156–163; Özel 1996; Engin 1998: 22–30.

⁴ Imber 2019: 109–114.

Jóllehet a próféta állítólag a hadifoglyok egy részének lemészárlását,⁵ majd a megmaradtak váltságdíjért történő elengedését vagy muszlim foglyokkal való kicserélését ajánlotta, a későbbiekben a vallásjogászok nem tudtak egységes álláspontra jutni a kérdésben. Voltak (mint például Abu Hanifa), akik a foglyok pénzért történő elengedését (a foglyok kiváltását) kifejezetten tiltották, míg mások helyeselték. A gyakorlat és az egyéni érdek azonban e téren is döntőnek bizonyult: az oszmán korban az egyik legnagyobb, katonák ezreinek megélhetést biztosító kereskedési forma a rabokkal való üzletelés lett.

A szerzett javak felosztására vonatkozó szabályok és eljárásmodok itt is a valóságos elvek, az államérdek és a szokásjog összecsiszolásával alakultak ki.⁶ Az oszmán hagyomány a 14. század második felére, I. Murád szultán (1362–1389) idejére teszi a foglyok – és nyilván az egyéb javak – után járó „ötöd” bevezetését.⁷ Az uralkodó állítólag keletről, a fejlettebb muszlim központokból érkező jogtudósok tanácsára döntött úgy, hogy többé nem hagyja veszni a neki törvény szerint járó jövedelmet. Ezt az adót az oszmánoknál perzsa szóval „pendzs ü jek”-nek (*penç ü yek*), majd összevontan „pendzsik”-nek (*pençik*) nevezték, ami ugyanúgy ötödöt jelent, mint az eredeti arab humsz terminus (egy-egy forrásban néha ezek török fordítása, a *beşte bir* is előfordul). Az ötöd beszedését kezdetben a bírókra (kádikra) bízták, de a későbbiekben külön ötödszedő biztosok vették át ezt a feladatot. A foglyok értékét eleinte egységesen 125 akcsében állapították meg, így az ötöd 25 akcsét tett ki. A beszedés történhetett természetben (ha a rabok száma meghaladta az ötöt) és pénzben (általában akkor, ha ötnél kevesebb foglyot hozott valaki). Tudjuk például, hogy a nikápolyi ütközet után I. Bajezid – aki első haragjában számos keresztény foglyot lemészároltatott – a rabok közül először kiválasztotta a „maga részét”, s csak a maradékot engedte át katonáinak.⁸ A nagy szultáni hadjáratok számítottak a legjobb fogolyszerzési alkalomnak. A pendzsiket rendszerint a visszatéréskor vették meg a rabok gazdáin, bár nagy ritkán az is megesett, hogy semmit sem kellett fizetniük. 1484-ben II. Bajezid szultán azzal próbált kedvet csinálni katonáinak a moldvai hadjáratához, hogy kihirdette: a vitézül küzdők rabjai után nem fog pendzsiket követelni.⁹

A pendzsikre vonatkozó első – és sajnos egyben utolsó – részletes szabályozások a 15. század végéről és a 16. század elejéről maradtak ránk. Ezek a „törvénykönyvek” (*kanunnamék*) valójában uralkodói parancsok voltak, amelyeket a rabbeszedésben érdekelt katonarétegek és hivatalnokok kérésére adott ki a szultáni

⁵ Arra, hogy miként alakult ki ez a történeti tényekkel nem teljesen összhangban álló felfogás, lásd Salaymeh 2008.

⁶ Az oszmán hódítás következtében Közép- és Kelet-Európában kialakuló „normatív eljárásmodok és szabályok rendszere”-re (egyfajta „fogságra vonatkozó nemzetközi jog”-ra) részletesen lásd Pálffy 2007; Smiley 2018. Utóbbi a 18–19. századi orosz–oszmán fronton kialakult módszerek és eljárások bemutatása.

⁷ Uzunçarşılı 1984: I. 6–12, 86–90; Beldiceanu-Steinherr 1969; Erdem 1996: 19–20; Yağcı 2011: 371–373.

⁸ Schiltberger 1995: 36.

⁹ Kepecioğlu 1942: 406.

udvar.¹⁰ Miután a tatárokon kívül ekkoriban az európai határvidékeken állomásozó könnyűlovas katonák, az akindzsi szállították a legtöbb rabot, természetesen, hogy a pendzsi-szedésre vonatkozó előírások egyúttal az akindzsi tevékenységét, rabszerzéssel kapcsolatos kötelezettségeit és jogait is szabályozták.¹¹ Az említett rendeletek az akindzsi rablóportyáit három csoportra osztották: 1) *akim*: az akindzsi bégek személyes részvételével zajló nagy vállalkozás; 2) *haramilik*: olyan portya, amelyen az akindzsi bégek nem vesznek részt, ám a portyázók száma meghaladja a százat; 3) *çete*: kisebb beütés, amelyen száznál kevesebben vesznek részt. Pendzsiiket csak az első két fajta portyán ejtett rabok után kellett leróni. Azok, akik száz főnél kisebb csoportokban vagy a maguk szakállára indultak rabszerzésre, mentesültek a pendzsi-fizetés alól. A pendzsi összességében ekkor már nem tiszta ötöd. A megerősödött központi hatalom ugyanis a 10 és 17 év közötti fiúkat kivétel nélkül magának követelte, s csupán jutalomképpen engedett át közülük néhányat azoknak, akik szerezték őket. Az akindzsi bég 20, a pendzsi-szedő 5, a legtekintélyesebb tovidzsa (akindzsi tiszt) 1, az alacsonyabb rangú tovidzsák pedig ketten 1 fiút kaptak kárpótlásul azért, hogy legértékesebb rabjaikat az állam mindenestől elszedte.¹²

A többi rab után járó pendzsiiket általában átkelőhelyeken, réveknél és kikötőkben szedték be a pendzsi-biztosok (*pendik emini*). A biztosok munkáját egy pendzsi-főnök (*pendikçi başı*) felügyelte; arról azonban nincsenek adataink, hol székelt és milyen területekre terjedt ki a hatásköre. A biztosok mellett külön írnokok működtek, akik nyilvántartásba vették az összes foglyot, feljegyezték értéküket és az ötöd összegét. Az akindzsi bégek szintén kötelesek voltak jegyzéket készíteni a foglyokról és az ötödről, az udvar pedig, hogy ellenőrizni tudja az egész folyamatot, mindkét „fél” deftereit bekérte.

A 15–16. század fordulójára a korábbi egyszerű értékbecslés kifinomultabb módszereknek adta át a helyét. A rabokat ekkoriban már számos kategóriára osztották, és mindegyikre külön értéket és ötödöt állapítottak meg. Az 1511. január 6-án kiadott kánunnáma erről a következőképpen rendelkezett: 1) a csecsszopótól (*şirhorbeççe*) 3 éves korig az ötöd 10–30 akcse; 2) 3–8 éves korig (*beççe*) 100 akcse; 3) 8–12 évesig (*gulamçe*) 120–200 akcse; 4) a pubertáskort elért fiúk (*gulam*) után 250–280 akcse; 5) szakállas hitetlen után 200–270 akcse; 6) idős hitetlen után 150–200 akcse; 7) idős és elaggott (vagy rokkant) hitetlen után 130–150 akcse; 8) félszemű vagy félkarú fiúk és felnőttek után 130–150 akcse; 9) a nők után (anya, szűz, gyerek, öreg, beteg vagy „hibás”) 120–150 akcse ötödöt kellett szedni.

Az állam az ötödfizetés kötelezettségét a rablott jószágokra (ló, marha, birka stb.) is kiterjesztette. Ennek részleteiről forrásaink sajnos semmit sem árulnak el; az

¹⁰ Három rendeletről van szó: az első datálatlan, a második 1493-ból, a harmadik pedig 1511-ből való; kiadta Uzunçarşılı 1984: I. 86–90. A középsőt lásd még Beldiceanu-Steinherr 1969: 44–47 és facsimile.

¹¹ Az akindzsi működéséről és a korai oszmán államban játszott politikai és gazdasági szerepükről újabbán lásd Schmitt–Kiprovska 2022; az említett szabályok összefoglalása: 512–513.

¹² A tovidzsákról lásd Öztürk 2008: 77–87.

említett rendeletek is csak annyit mondanak, hogy az állatok adóztatásában a régi törvény és szokás szerint kell eljárni.¹³ A 16. századra – az államot illető részt leszámítva – az ötöd tulajdonképpen pénzadóvá változott. Aki ezt lerőta, az a biztosoktól bizonylatot (*tezkere*) kapott, és a rab továbbszállításakor a vám- és átkelőhelyeken ezzel igazolta az ötöd befizetését. Ezzel azonban nem mentesült a rabok (és jószágok) után szedett átkelési illetékek vagy vámok (*bac-i ubur*, *resm-i geçüd*, *resm-i üsera* stb.) megfizetése alól.¹⁴ Míg a rabok értéke viszonylagos állandóságot mutat (az 1552-ből fennmaradt szegedi pendzsik-jegyzékben például a foglyok többségét 1000 akcséra taksálták, ami nagyjából megfelel a fenti rendeletből következő átlagárnak),¹⁵ addig az efféle illetékek a 16. században jócskán megemelkedtek. Az al-dunai Tulcsán 1515–1517-ben egy akcsét szedtek minden rab után, 1590-ben viszont már 20-at.¹⁶ A kevés adat alapján úgy tűnik, a század eleji 1–2 akcsés átkelési illetékek már a század közepén tíz-húszszorosra növekedtek (legalábbis Európában; a rabszolgakereskedelem adóztatása ugyanis a birodalom keleti és nyugati felében, illetve az egyes tartományokban sokszor nagyon eltérő módon folyt, különösen ami a rabszolgapiacok működését illeti). Ezt igazolják a budai adatok is: itt 1551-ben 20 akcse volt a rabok átkelési illetéke.¹⁷

PENDZSIK-SZEDÉS AZ ÉSZAKNYUGATI HATÁROKON – NÉHÁNY PÉLDA A MAGYARORSZÁGI HÓDOLTSÁGBÓL

Miután a törökök befészkeltek magukat Magyarország középső részére, és megszervezték itteni közigazgatásukat, természetesen a pendzsik-szedés intézményes kereteit is megteremtették. A budai vilájet pénztári naplóiból tudjuk, hogy az ötödből származó bevételek a budai és a pesti adóbérléhez tartoztak, és 1558–1560-ban a budai vár azab nevű gyalogos katonáinak agája (előbb Dur [Tur] Ali, majd Hüszejn) volt a tartomány fogolyötöd-szedő biztosa (*emin-i pencik-i*

¹³ Uzunçarşılı 1984: I. 87, 89. Több esetet ismerünk, amikor a pendzsiket és az állatok után szedett „ötödöt” összevonták.

¹⁴ Fisher 1978: 164, 167–168; Erdem 1996: 19–20; Yağcı 2011: 373–374.

¹⁵ Hóvári 1981: 442. Aligha véletlen, hogy Burszában (1485), Trapeztuntban (1485) és Kaffában (1542) szintén 250 akcse körüli behozatali vámot (azaz „ötödöt”) szedtek egy rab után: Ínalcık 1996: 145–146, 185: 1. jegyzet. Ugyanakkor az egyes rabok értéke mindig is igen nagy szóródást mutatott; lásd Ínalcık 1979: 43–45; Sak 1989: 169–175; Seng 1996: 142–147, 155–156; Sobers-Khan 2014: 168–218; Öztürk 2017: 34–35.

¹⁶ Hóvári 1981: 442; Fisher 1978: 168. A 16. század második felében ez az összeg volt érvényben a legtöbb al-dunai átkelőhelyeken; lásd Beldiceanu–Beldiceanu–Steinherr 1964: 111. Irène Beldiceanu (1969: 37) szerintem félreértette ezt a helyet, amikor pendzsik gyanánt szedett 20 akcséről beszél. Mint Fisher, ő is összekeverte az átkelési illetéket a pendzsikkel. A szöveg csak annyit állít, hogy a pendzsiket e helyeken megszüntették, de egy szóval sem mondja, hogy a helyette szedett 20 akcse is pendzsik volna. Magából az összegből világos, hogy itt a következő történet: ezek az átkelők megszűntek ötödszedő helyként működni, s a továbbiakban csak az akkoriiban szokásos 20 akcse átkelési illetéket kellett megfizetni a rabok után.

¹⁷ Fekete 1955: 231. A Krím félszigeti Kaffában már 1542-ben 27 akcsét szedtek „hídvám” (*resm-i köprü*) címen: Berindei–Veinstein 1975: 74; Fisher 1978: 163.

üsera).¹⁸ Egy későbbi rendeletből kiderül, hogy a budai azab agák 1573 májusáig folyamatosan kezükben tartották a tisztséget, ám ekkor – mivel már évek óta egy vasat sem fizettek be a kincstárba – felmondtak nekik, és egy simontornyai timár-birtokosra bízta a Dunától nyugatra fekvő szandzsákok (Esztergomtól le Szigetvárig) ötödadójának behajtását.¹⁹ Az 1558–1560-as pénztári naplók egy másik helye alapján valószínű, hogy külön biztos működött a koppányi szandzsákban is.²⁰ 1580 elején Haszán pécsi zámet-birtokos egyebek között azzal a kikötéssel kapta meg a szigetvári szandzsákbégséget, hogy a szigetvári és a székesfehérvári végek ötödadóját a szultáni hászokhoz csatolja.²¹ 1658-ban Jenőn is működött pendzsik-szedő biztos.²² E néhány, ellentmondásoktól sem mentes adat alapján nehéz eldönteni, hogy az oszmán kormányzat minden szandzsákban tartott-e fenn szervezetet az ötöd beszédésére. Ha arra gondolunk, hogy a rab-szerzés és rabkereskedelem milyen óriási jelentőségre tett szert a korabeli Magyarországon (nemcsak török oldalon, hanem a királyságban is), akkor logikus arra következtetnünk, hogy a pendzsik-szedés nem korlátozódott a tartomány központjára, és a szandzsákokban (főleg a határ mentiekben) is kellett lenniük beszédő biztosoknak (*pendjikçiknek*), akik esetenként a vilájet vagy egy nagyobb régió fővállalkozójának felügyelete alatt dolgoztak. Ezt a sejtést támasztja alá a következő két dokumentum. Mindkettő egy-egy pendzsik-szedő kinevezéséről intézkedik: az első a szolnoki, a második pedig a füleki szandzsákban kapott hivatalt 1555. január 14-én, illetve január 16-án:

„Parancs a szolnoki bégnek, Mahmud bégnek: levelet küldtél és jelentetted, hogy a nevezett livában ötödszedőre van szükség; Tur Ali, e fermán vivője, aki jelenleg a nevezett livában állomásozó beslük főagája, képes volna ellátni ezt a szolgálatot. Ennek alapján elrendelem, hogy jelentésednek megfelelően az említett livában a nevezettet bízd meg az ötödszedési szolgálattal.”²³

„[Parancs] a füleki szandzsákbég[nek], Hamzának – tartson soká a méltósága! –: levelet küldtél és jelentetted, hogy a nevezett livában ötödszedőre van szükség, s hogy Mehmed, e parancs vivője, a szécsényi szandzsák alajbége, képes volna ellátni ezt

¹⁸ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 312, 330, 351, 461, 543.

¹⁹ Dávid 1982: 78, 292. jegyzet.

²⁰ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 461.

²¹ Dávid 1993: 166–167.

²² MNL OL P 1313, 250. cs., 2. cím, 33–41. sz.

²³ *Solnok beği Mahmud beğe hükküm ki: mektub gönderüb liva-i mezkürde pencikçi lazım olmağın bi'l-fil liva-i mezkürde vaki olan beslülere baş ağa olan darende-i ferman Tur Ali hidmet-i merkurun uhdesinden gelür kimesnedür deyü arz etdüğün ecilden buyurdum ki arz etdüğün üzere liva-i mezkürde pencik hidmetin mezküre etdüresin.* Amászia, 962. safer 20. [= 1555. január 14.] BOA MD 1, p. 284, No. 1608. A beslük lovas várkatonák voltak. A liva a szandzsák (alkormányzó-ság) másik neve a korabeli oszmán államigazgatásban.

a szolgálatot. Ennek alapján elrendelem, hogy jelentésednek megfelelően a nevezet-
tet bízd meg szandzsákod ötödszedési szolgálatának ellátásával.”²⁴

A kinevezés iránti kérelmek és azok jóváhagyása alapján arra gondolhatnánk, hogy jelentős feladatok vártak a posztra kiszemelt hivatalnokokra, s hogy a magyarországi török rabkereskedelem méretei a török berendezkedés megszilárdulásával párhuzamosan növekedtek. Erre engednek következtetni a korabeli magyar és Habsburg források (magán- és hivatalos levelek, követi beszámolók, emlékiratok, elbeszélő források stb.) is, amelyek egybehangzóan kiterjedt rabszerző és -kereskedő tevékenységről számolnak be.²⁵ Ugyanakkor a török hivatalos dokumentumokban (vám- és pénztári naplókban, szandzsák-összeírásokban) a fogolyötödből származó jövedelem általában viszonylag alacsony (ha egyáltalán szerepel). A budai kincstárba 1559-ben 18 966, 1560-ban 43 245 akcse folyt be ötöd címén.²⁶ Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy ebben a két évben szintén 1000 akcséra értékelték minden egyes foglyot; így számolva arra az eredményre jutunk, hogy 1559-ben 94–95, 1560-ban 216 rabot vettek jegyzékbe a budai vilájetben.²⁷ Hasonló képet mutatnak a vámnaplók adatai is. Fekete Lajos szerint 1571-ben 64, 1573-ban 155, 1580-ban pedig „hozzávetőleg” 80 rabot vittek át a budai vámon (az itteni illeték, ahogy fentebb szó esett róla, a század közepén 20, 1571-ben és azután 25 akcse volt). A szolnoki vámnaplóban mindössze egyetlen rab bukkan fel (noha oda külön pendzsikcsit kért a bég), és Esztergom forgalma is csekélynek mondható.²⁸ Úgy tűnik, a budai kincstár elképzelése kezdetben (nyilván az akkortájt gyakori összezsúpolások hozadékából kiindulva) túl ambiciózus volt: 1546-ban a budai átkelőnél 40 000 akcse bevételt irányoztak elő a foglyok átkeléséből (*resm-i geçüd-i esara*), vagyis mintegy 2000 rab átszállításával számoltak évente. A későbbiekben viszont ez a tétel külön már nem szerepel a szandzsák-összeírásokban, ami arra utalhat, hogy a remények nem teljesültek. Az éves pendzsik-bevételt viszont jobban mérték fel: az 1560-as évektől 40 500 akcsében határozták meg, amit a pénztári naplók tanúsága szerint el tudtak érni.²⁹

²⁴ *Filek sancağı beği Hamza dame izzuhu[ya hükiüm ki:] mektub gönderüb liva-i mezkürde pencikçi lazımdur deyü Şeçen sancağı alay beğisi darende-i ferman Mehmed hidmet-i mezkürün uhdesinden gelür kimesnedür deyü arz etdüğün ecilden buyurdum ki arz etdüğün üzere sancağunda vaki olan pencik hidmetin mezküre etdüresin.* Amászia, 962. safer 22. [= 1555. január 16.] BOA MD 1, p. 286, No. 1626. Az alajbég a szandzsák kormányzójának, a szandzsákbégnek a helyettese.

²⁵ A kérdéskör fontosabb feldolgozásai: Takáts 1915; Szakály 1973; Dávid–Fodor (eds) 2007.

²⁶ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 606–607; Káldy-Nagy 1970: 69–70.

²⁷ Bár az 1573-ban kinevezett Behrám csaus egy év alatt 118 925 akcsét adott át a kincstárnak ötöd címén (Dávid 1982: 78, 292. jegyzet), a fent említett előzményekre tekintettel valószínű, hogy ez az összeg jelentős hátralékokat is magában foglalt. Így a belőle adódó mintegy 600 (vagy, amennyiben Fekete 1573. évi átlagáiraiból indulunk ki, 850) rab minden bizonnyal nem egyetlen év „termése”.

²⁸ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 587.

²⁹ BOA Tahrir Defterleri 410, 15 (1546); 343, 12 (1562); 592, 4–5 (1580); 611, 3 (1590); az első kettő kiadása: Káldy-Nagy 1971: 11–12, 15; vö. Fisher 1978: 169 (több félreértéssel).

Hogyan oldható fel a különféle források közötti nyilvánvaló ellentmondás? A kérdésre nem lehet teljesen megnyugtató választ adni, de néhány összetevőre azért rá tudunk mutatni. A magyarázat részben az lehet, hogy a rabszerzésnek és -kereskedelemnek valószínűleg csak egy része tükröződik az oszmán-török elszámolásokban. Úgy tűnik, ennek okai részben a török hadszervezetben, részben a szultáni udvar politikájában rejlenek. A magyarországi török hadszervezetben hiába keressük az akindzsiket, akik korábban a határ menti rabszedés bajnokai voltak, s ezért ezen a téren a korábbi módszerességnek is vége szakadt. Úgy is mondhatnánk: decentralizálódott és esetlegesebbé vált a fogolyszedési tevékenység, s ezzel párhuzamosan csökkent a vállalkozások átlagos mérete is. A nagy hadjáratoktól eltekintve a rabszedés többnyire kisebb csoportokban, portyákon és a magyar határvédekkel folytatott csetepatékban folyt. A rabok gazdáit ugyanakkor az ilyen körülmények között szerzett rabokat a szokásjogra hivatkozva igyekeztek kivonni az adózásból. Hogy ilyenfajta szokásjog valóban létezett (amelyhez talán az akindzsik csetének nevezett portyája szolgáltatta a precendenst), az jól látható az alábbi két rendeletből:

„Mehmednek, Halil bég budai defterdár emberének adták.

Parancs Ali budai beglerbégnak: Nezir jelenlegi esztergomi biztos deftert küldött, s jelentette, hogy néhányan átkelési illetékekkel és ötöddel tartoznak, s vonakodnak megfizetni. Elrendelem, hogy amint nemes parancsom megérkezik, ne késlekedj, és mindenkitől, aki tartozik, az átkelési illetéket és az ötödöt hiánytalanul szededd és hajtasd be, és vételezd be nagyúri kincstáramba. Többen arra hivatkozva nem akarnak ötödöt fizetni, hogy kevés [foglyot ejtettek] és gyalogosan hozták ki őket. Bármennyi foglyot hoznak is – akár lovasok, akár gyalogosok, s akár keveset, akár sokat –, azonnal fizessék meg az utánuk járó ötödöt, s ne engeddd, hogy bárki kibúvót keressen vagy vitatkozzék.”³⁰

Az esztergomi biztos szerint tehát azok nem akartak átkelési illetéket és ötödöt fizetni, akik gyalogosan indultak rabszerző akcióra, és kevés foglyot ejtettek. Úgy látszik, ez a szokás erősen élt, és tiszteletben tartása érdekében nagy nyomás nehezedett az udvarra, mert az utóbbi fél évvel később mégis hozzájárult ahhoz, hogy

Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a temesvári vilájetben a kincstári bevételek között 1569–1570-ben 5000, 1579–1580-ban pedig mindössze 2000 akcsét irányoztak elő „foglyok ötöde és egyéb” (*pencik-i esana ve gayre*) címén: BOA Tahrir Defterleri 552, 5; 674, 5.

³⁰ *Budun defterdarı Halil beğün adamı Mehmede verildi. Budun beğlerbeğisi Aliye hüküm ki: haliya Estorgon emini Nezir defter gönderüb baz-i kimesnelerde resm-i geçid ve pencik akçesi olub edasında inad etdüklerin ilam etmeğün buyurdum ki hüküm-i şerifüm vardukda tehir etmeyüb miriye aid olan resm-i geçid ve pencik her kimün zımmetinde var ise bi-kusur cem ve tahsil etdürüb hızzane-i amirem için zabt etdürsin. Baz-i kimesneler pencik vermede azdur ve yayak çıkarmışdur deyü niza ederlerimiş. Eđer atlu ile ve eđer yaya ile eđer az ve çok her ne mikdar esir çıkar[ur]larise pencikle rin aliverüb kimesne taallul ve niza etdürmeyesin.* Edirne, 959. safer 22. [= 1552. február 18.] TSMK, Koğuşlar 888, 66b; kiadva: Dávid–Fodor 2005: 258–259, 41. sz.

a gyalogosok mentesüljenek a pendzsik-fizetés kötelezettsége alól. Az általuk hozott rabok tehát a továbbiakban eleve kikerültek az adminisztráció hatóköréből:

„Megíratott. Behrám kethüdának adták 1552. augusztus 20-án.

Parancs Hizirnek, a nagyúri kincstár budai defterdárjának – tartson soká a szerencséje! –: megparancsolom, hogy azoktól, akik gyalogosan mennek el és hoznak foglyokat a porba sújtott hitetlenek országából, ne szedjenek ötödöt; elrendelem, hogy ne szedj ötödöt azon foglyok után, akiket olyan gyalogosok szereztek, akik között nem voltak lovasok. De a gyalogosokat kivéve a lovasoktól és azoktól, akik hajóval mennek és hoznak rabokat, a törvény szerint továbbra is jár az ötöd. Ha a gyalogosokon kívül bárki foglyot hoz, szedd be tőle az ötödöt, és ne engedd, hogy kibúvót keressen és vitatkozzék.”³¹

Tovább csökkentette a regisztrált foglyok számát, hogy a magyarországi pasák és bégek, akik mindig sok rabra tettek szert, a jelek szerint szintén igyekeztek kivonni magukat a pendzsik és a vámok megfizetése alól.³² Mivel a szultánnak ajándékuul szánt rabok (a „császár rabjai”) után az adminisztráció érthető módon nem szedhetett adót, a katonai parancsnokok körében bevett szokássá vált, hogy foglyaik nagyobbik részét elküldték Isztambulba. Ezt nemcsak azért tették, hogy kedveskedjenek uralkodójuknak vagy más fontos méltóságoknak, hanem azért is, mert a hagyományok szerint bízhattak abban, hogy a szultán tetszése jeléül néhány foglyot visszajuttat nekik, és így egyszerre szereznek „jó pontot” és jutnak olyan rabok birtokába, akik után nem kell illetéket fizetniük.³³

A csempészet és a korrupció nyilván szintén hozzájárult ahhoz, hogy a kincstári bevételek elég szerényen csordogáltak a rabkereskedelemből. Ez a probléma a 16. században annyira közismert volt, hogy az 1568. évi drinápolyi szerződésben külön kitértek rá. A 15. cikkelyben megállapították, hogy a Habsburg és az oszmán fél számára egyaránt káros az anatóliai rabszolgakereskedők gyakori megjelenése Magyarországon, mivel a török bégek és katonák a határ mentén

³¹ Yazıldı. *Behram kethüdaya verildi. Fi 29 şaban sene-i 959. Hizane-i amiremün Budun defterdari Hızır dame ikbaluhuya hüküm ki: haliya küffar-i haksar vilayetinden piyade varub esir çıkaranlardan penc ü yek alınmamasın emr eyleyüb buyurdum ki içlerinde atlu olmayub piyade varanlar çıkardukları esirden penc ü yek aldurmayasın. Amma piyadeden gayri atludan ve gemi ile varub esir çıkaranlardan kanun üzere kemakan penc ü yek alınur. Piyade taifesinden gayri her kim esir çıkarur ise kemakan penc ü yeklerin aldurub kimesneye taallul ve niza etdürmeyesin.* Isztambul, 959. sában 25. [= 1552. augusztus 16.] TSMK Koşuşlar 888, 377b; Dávid–Fodor 2005: 594–595, 318. sz. A kethüdák a tartományi oszmán főméltóságok és az idegen államok képviselői a portán.

³² Fekete Lajos szerint (Fekete–Káldy-Nagy 1962: 587) a pasák és bégek rabjai vámmentesen mehettek át a határon. A fekete-tengeri rabkereskedelem volumenének meghatározásakor hasonló problémát okoz, hogy a krími kánok és a kalgák (utóbbi a kán helyettese, akit az uralkodó a saját családjából nevezett ki), ugyancsak mentesek voltak a vámoktól: Öztürk 2008: 48.

³³ Éppen ez történt 1592 januárjában a boszniai beglerbéggel; a szultáni tanács arról értesítette, hogy két tőle érkezett és iszlámra áttért foglyot visszaküldenek hozzá, hogy a továbbiakban nála szolgáljanak: BOA MD 69, p. 164, No. 328. A rabok Isztambulba küldéséről lásd még Nalçacı 2015: 52–54.

„[...] nagyszámban rabolnak el mindenféle korú embereket, de különösen serdületleneket, s őket lopva és titkon eladják az efféle felvásárlóknak, nagy veszteséget okozva mind nekünk, mind önagyságának (a szultánnak); éppen ezért elhatároztuk, hogy a jövőben az ilyen felvásárlókat Magyarország határaihoz nem szabad engedni s ezeknek ott tilos emberkereskedelmet űzni”.³⁴

Nem valószínű, hogy ez az illegális tevékenység ezután megszűnt volna. Ám a fentebb jelzett ellentmondás magyarázatát végső soron mégsem ebben vagy a már említett többi tényezőben, hanem ezek együttesében, illetve a 16–17. századi magyarországi rabszedési gyakorlat egészében találhatjuk meg.

Ez a rabszedés török oldalon abban különbözött a korábbiaktól, hogy az itteni sajátos viszonyok folytán a törökök rákényszerültek arra, hogy alkalmazkodjanak a Habsburg-magyar oldal céljaihoz és módszereihez. Az utóbbiak foglyszédése nem arra irányult, hogy valódi rabszolgákat szerezzenek és azokat gazdaságilag vagy katonailag hasznosítsák, hanem arra, hogy a komoly értéket képviselő rabok megsarcolásával pénzhez jussanak, és ekképpen pótolják ki a gyakran elmaradó zsoldot. Ezt a szemléletet a törökök is hamar átvették, s így a hódoltság kori Magyarországon az adás-vétel különös ágazata bontakozott ki.³⁵ A foglyul ejtett katonákat (különösen a főembereket) többnyire nem vetették rabszolgaságra, hanem az üzlet reményében börtönökben vagy házi őrizetben tartották. Mivel a főembereket és a némi vagyonnal rendelkezőket eleve váltságdíjon való szabadulásra vagy a saját oldal értékesebb rabjainak kiváltására szánták, s mivel az értékesebb rabokat a szultáni udvar rendszerint magának foglalta le, a foglyok adminisztrálásának hagyományos módszerei sokat veszítettek jelentőségükből. Mihelyt közbeszólt az államérdek vagy a kellő erővel megtámogatott magánérdek (a pasák és a bégek üzleti érdekeltsége), a pendzsik és a vám szedésével foglalkozó hivatalnokok aligha tehetek mást (már amennyiben meg akarták tartani az állásukat), mint hogy behunyták a szemüket, és bedugták a fülüket. Még akkor is, ha az udvar néha dörgedelmes figyelmeztetésben részesítette és azzal fenyegette őket, hogy tőlük fogja behajtani a kieső vagy eltitkolt bevételeket.³⁶

³⁴ Sinkovics (szerk.) 1968: 147.

³⁵ Minderre: Szakály 1973: 37–38; különösen Pálffy 2007. Ennek a sajátos üzletágnak a jelentőségét az újabb török történetírás is kezdi felismerni és számításba venni a rabkereskedelem méreteinek meghatározásakor; lásd Öztürk fentebb idézett kiváló tanulmányát, főleg Öztürk 2017: 51–56.

³⁶ Lásd a pécsi szandzsákbégnek, a szandzsák kádijainak és a drávai átkelőhelyek megbízottjainak 1605 őszén küldött parancsot: „Parancs a pécsi szandzsákbégnek, a nevezett livában lévő kádiknak és a Dráva folyó partjain lévő kikötők tisztjeinek: elrendeltem, hogy Kanizsán és más vidékeken a háború földjéről származó foglyok után járó ötöd a régi szokás szerint szedessék. Elrendelem, hogy amint ... [a parancsvivő] megérkezik, a nevezett ügyben mindnyájan köllőképpen igyekezzetek, és nagy körültekintéssel gondoskodjatok arról, hogy a háború földjéről a kikötőkbe és a révekhez érkező foglyok után járó ötödöt a beszédessel megbízott személyek a kincstár számára beszédjék, hogy egyetlen foglyot se engedjenek át az utána járó ötöd beszédése nélkül, s hogy ebben az ügyben ne érje kár a kincstári vagyont. Ha mégis kivételeznének egyesekkel, a tőlük járó adóért ti fogtok kárpótlást fizetni. Ennek megfelelően igyekezzetek!” 1014. dzsemáziüláhir 24. [= 1605. november 6.] BOA MD 77, p. 77, No. 261.

Mindezek alapján valószínű, hogy a török nyilvántartások a rabkereskedelemnek csak egy töredékéről tájékoztatnak bennünket. Erre enged következtetni a következő eset is: egy 1589 decemberében kelt szultáni parancs szerint a különféle magyarországi szandzsákbégi posztok után boszniai beglerbéggé emelt, rendkívül harcias és 1588. január végén elhunyt Sehszüvár bég foglyainak eladásából 35 000 gurusra (körülbelül 20 000 aranyra) számítottak.³⁷ Mindent összevetve, a Magyarországon évente ejtett rabok száma megközelíthette a Krimbe hozott rabokét; ez utóbbi egy újabb, évtizedes tévedéseket korrigáló, gondos számítás szerint 750-re, míg az egész kelet-európai kereskedelemről származó rabok száma 3000-re tehető.³⁸ Ezen adatok fényében a magyar (közép-európai) területek részesedése az oszmán rabszedésben és -üzletben egyértelműen jelentősnek mondható.

A FOGOLYÖTÖD-ADÓ BESZEDÉSE ADÓBÉRLETBEN – HÁROM PÉLDA A BIRODALOM FŐVÁROSÁBÓL

A 16. századtól az ötöd beszédését gyakran adták ki adóbérletbe (*iltizam, mukataa*). Az isztambuli kikötők fogolyötöd-adó bérlete (*pençik mukataaşı*) a legkapósabb és a legjövödelmezőbb adóbérletek közé tartozott. Egy jogi dokumentum, egy érdekes irategyüttes és egy rövid elszámolás segítségével ennek pénzügyi viszonyaiba pillanthatunk be az 1570–1610-es években.

Egy 1576. március 21–30. között keletkezett kádi-végzésből (*sicil*) megtudjuk, hogy e dátum előtt nem sokkal az isztambuli fogolyötöd mukataáját, vagyis adóbérletét három évre 5 300 000 akcséért (átszámolva 88 333 aranyért) adták el. Egy új vállalkozó, az üszküdári Szultán városnegyedben lakó Kara kádi fia Mehmed cselebi 500 000 akcsét ígért rá erre az összegre, és végül három évre 6 000 000 akcséért (100 000 arany) vette bérbe a mukataát. A törvényszéken négy tanú jelenlétében számos őt ismerő „előkelő” (*ayan*) tett tanúságot arról, hogy Mehmed cselebi a feladatra teljesen alkalmas, elegendő tőkével rendelkezik, becsületes és istenfélő.³⁹

Mehmed cselebi talán kitöltötte idejét, de hogy a három év letelte után folytatta-e, vagy más lépett a helyébe, nem tudni. (Ísmerve az adóbérlők gyakori változását, utóbbi sem volna meglepő.) 989/1581-ben viszont biztosan mások, mégpedig egy háromtagú társaság vette át az adóbérletet, szintén három évre. Közülük Dzsáfer hamarosan meghalt, Rizván csaus pedig gyakorlatilag nem vett részt a közös munkában, ezért a galatai kádi igazolása és számos „szakértő” muszlim tanúskodása alapján ki is zárták a társaságból. Így egyedül a Mazalto nevű zsidó vitte tovább az ügyeket, aki ekkor már húsz-harminc éve vett részt

³⁷ BOA MD 66, p. 97, No. 210, 211. 998. safer 10 [=1589. december 19.]. A bég magyarországi működésére: Ács 2017. Halálára: ÖStA HHStA, Türkei I. Karton 65. Konv. 1. 1588. I. (Az adatért Dávid Gézának tartozom köszönettel.)

³⁸ Öztürk 2017: 49, 56.

³⁹ BOA D.GNK 23790, 2.

különböző beosztásban (írnok, pénzbeszedő, vállalkozó) adóbérletek működte-tésében. A három év leteltekor (992/1584) színleg maga mellé vette a Simojil nevű zsidót, akivel együtt újabb hat évre vették bérbe a mukátaát 12 700 000 akcséért (átszámolva 195 385 aranyért), és vállalták az addig felhalmozódott több mint 2 100 000 akcse hiány befizetését is. Ám Simojil hamarosan csődbe ment, ezért Mazalto kizárta őt, és ismét egyedül üzemeltette az adóbérletet három évig, lesújtó eredménnyel: a korábbi hiányt megtettezte további 2 000 000 akcséval. Ennek ellenére megkezdte második terminusát is (995/1587), de a hiány folya-matosan nőtt. Ezért három hónap elteltével összetársult Dávid fia Simon nevű hitsorsosával, és az ő nevére új szerződést kötöttek: Simonnak (napi?) 200 akcsés fizetést állapítottak meg, az első három évet lezártnak nyilvánították, s a folyó hároméves ciklust még két hároméves ciklussal megtoldva kilenc évre 600 000 akcse többlettel 19 650 000 akcse (akkori átváltási árfolyamon 163 750 arany) befizetését vállalták. Ígéretet tettek arra is, hogy megfizetik az 1581 óta felhalmo-zódott összes hiányt. Egy évig ügyködtek így, amikor ellenőrizték őket. A követ-kezőkre derült fény: a hiány tovább nőtt (egy év alatt 1 800 000 akcséval), ami a korábbiakkal együtt immár 6 500 000-re (egy másik irat szerint 6 200 000-re) emelkedett; Simon ráadásul 4–5 000 000 akcséval tartozott különféle kereske-dőknek, a kezeseinek pedig nyomát sem találták. A hatóságok számára világossá vált: ha nem lépnek, Simon nemhogy a régi hátralékokat nem fogja befizetni, de az ő idejére eső vállalásokat sem fogja teljesíteni.

Ezért alkalmas vállalkozó után néztek. Ekkor jelentkezett a divánban az Adzsemzáde Mehmed nevű kereskedő, egyúttal udvari csaus, aki az 1589. no- vember 27-től számított kilenc évre 19 650 000 akcséért elvállalta a mukátaa mű- ködtetését, de szigorú feltételeket szabott: a régi hiányokért nem áll jól, azokat a korábbi vállalkozóktól hajtásák be; a kincstárnak átadott 600 000 akcsét szá- molják el előlegnek; csaus tisztségében erősítsék meg; írnoknak és szolganak azt alkalmazhasson, akit akar; ha közben más vállalkozó magasabb ajánlatot tenne, addig nem vehetik el tőle a mukátaát, amíg az előleget vissza nem kapta; a ko- rábbi zsoldok a vállalkozás kezdetétől ugyanúgy járjanak neki. A divánnak be- terjesztett írásos ajánlatát érdekes módon csak 1590. augusztus 30-án hagyta jóvá a nagyvezír, és rendelte el a kinevezési okirat kiállítását, jöllehet a vállalkozás első hároméves ciklusa már majd háromnegyed évvel korábban (1589. november 27- én) elindult.⁴⁰

A fentiekből jól látszik, hogy a birodalom egyik legnagyobb pendzsik-fizető helye, az isztambuli mukátaa ebben az időben ugyanolyan gondokkal küszködött, mint az adóbérletek többsége, s a túlvállalás és a pénzügyi ügyeskedések követ- keztében hosszú éveken át súlyos hiányokat termelt. Egy húsz évvel későbbi, két évet (1609–1611) lefedő elszámolásból viszont újra egy konszolidált adóbérlet

⁴⁰ BOA MAD 3247, 1–6. A kinevezési okiratért járó illetéket (120 akcsét) 1591. május 29-én fi- zette be. A defterre röviden utalt már Fisher is (Fisher 1978: 169 és 173, 57. jegyzet), de úgy tűnik, ezt is félreértette. Az 1586-os és 1589-es vállalási összeg szerepel Çizakça adóbérleti listá- ján is: Çizakça 1993: 249; vö. Çizakça 1993: 230.

képe bontakozik ki. Az ekkori bérlő, Murád aga udvari főapród (*müteferrika*) olyan ügyesen gazdálkodott, hogy a napi részlet szerint befizetett 3 436 994 akcse (akkori árfolyamon 27 495 arany) összegén felül 86 845 akcse többletet termelt ki úgy, hogy kifizette az adóbérlésre terhelt régi zsoldokat is (109 500 akcsét).⁴¹ Ez akkor is komoly (és meglehetősen ritka) eredmény, ha amúgy a bevételi összeg – nyilván a századvégi nagy háborúk és a belső zűrzavarok hatására – a 16. század végihez képest némileg csökkent: közel évi félmillió akcséval. A stabil gazdálkodás és az ígértnél is nagyobb bevétel ugyanakkor kárpótolta az államot, amelynek a számos udvari zsoldos és járadékos fizetéséhez nagy szüksége volt az innen származó bevételekre.⁴²

Murád aga teljesítménye azért is igen figyelemreméltó, mivel három évvel korábban (1606 novembere és 1607 novembere között) az akkori két adóbérlő az előttük működő vállalkozók évi 2 milliót és Murád aga évi 1,7 milliót meghaladó vállalásával szemben csak 938 758 akcsét szedett be 3488 rab után.⁴³ Ez a részletes, havi és napi bontásban haladó elszámolás azért is nagyon érdekes forrás, mert megmutatja, hogy a 16. század eleji törvénykönyvhöz képest milyen változások történtek a foglyok kategorizálásában és adóztatásában. A régi kategóriák többsége megmaradt, de újakkal is találkozunk: ilyen a „kicsi” (*küçük*), amely a forrás kiadója szerint valószínűleg a *beççé*nek nevezett, 3–8 éves korosztályra vonatkozott; aztán a „nagy” jelentésű *balaban*, amely a régi törvény „szakállas”-ával (azaz a felnőtt férfival) lehet azonos. Az egyes kategóriák adóztatása viszont ekkorra alaposan megváltozott: míg a felnőtt („szakállas”) férfiak után a régi módon 240–250 akcsét vetettek ki, addig a „csecsszopó” (*şirhore*) után a korábbi 10–30 akcse helyett 185–330 akcsét, a *beççé*re előírányzott 100 akçe helyett pedig 75–175 akcsét szedtek.⁴⁴ És ami legalább ilyen fontos: az elszámolás második részében, ahol a hajón hozott rabokat és az utánuk szedett pendzsiket vették számba, a kategóriák száma háromra szűkül: „nagy” (azaz felnőtt: *kebir*), „kicsi” (*küçük*) és „csecsszopó” (*şirhore*). Úgy tűnik, ezzel fontos lépést tettek az ötödadó olyatén átalakítása felé, amelynek eredményeképp a sokféle kategóriából végül csak kettő maradt: a „nagy” (*kebir*) és a „kicsi” (*sagir*), s a két kategória után fizetendő összegek is rögzültek 2:1 arányban. (Egyébként ugyanebbe az irányba mutatott az az egyes vámállomásokon – Burszában, Kaffában, Azakban és másutt – már régóta követett gyakorlat, hogy a foglyok után fix összegeket hajtottak be vámként/ötödként). Ezt az átalakulást követjük nyomon a következő fejezetben.

⁴¹ BOA Kepeci 5015, 6. Az elszámolás az 1609. szeptember 1.–1611. augusztus 10. közötti időszakot öleli fel, de magát az iratot érdekes módon 1611. július 31-re datálták.

⁴² Ilyen járadékosokra lásd például BOA MAD 5227, 87, 150. 1099. zilkáde 12. [= 1688. szeptember 8.]

⁴³ Yağcı 2013.

⁴⁴ Lásd még Yağcı 2011: 378–379, 381–382, 4. és 6. táblázat.

PENDZSIK-SZEDÉS BIRODALMI HADJÁRATOK IDEJÉN (17. SZÁZAD)

Jóllehet az ellenség területére irányuló nagyobb beütések, portyák szakadatlan sora és a határ menti mindennapos embervadászat „békeidőben” is biztosította a foglyok és az ötödbevételek szüntelen áradását, az igazán nagy fogást a birodalmi hadjáratok tették lehetővé mind az egyszerű katonák, mind pedig az állam számára. Így volt ez az 1526. évi mohácsi hadjárat alkalmával is. A krónikás Peçevi szerint

„[...] ebben a prédadús hadjáratban az iszlám seregének osztályrészül jutó zsákmány messze meghaladta a megszokott mennyiséget. Mindenki ezüst- és aranyedényekkel és finom szövetekkel töltötte meg poggyászát, a legszükségesebbeken kívül elhányták durva zsákjaikat és pokrócaikat, a foglyaikat pedig úgy hajtották, mint a birkanyáját. Senki sem kételkedett benne, hogy számuk több mint kétszeresen meghaladta az iszlám seregét.”⁴⁵

A hadvezetés Péterváradra érve, október 4-én hirdette ki a seregben, hogy „minden egyes fogolyért fizessék meg a fogolyötöd-adót, mert különben elvétenek”.⁴⁶ Sajnos a számokat nem ismerjük, de bizonyosra vehetjük, hogy ezen a napon az állam vezetői elégedetten hajtották álomra a fejüket a hatalmas bevétel láttán.⁴⁷

Az 1526-os pendzsi-szedés technikai lebonyolítását nem ismerjük, de más hadjáratok leírásaiból tudjuk, hogy azokon a régi szokás szerint pendzsi-biztosokat (*pencik emini*) és írnokokat (*katib*) neveztek ki. Így jártak el 1595 kora őszén is, amikor a szövetséges erdélyi–havasalföldi erők elől visszavonuló, rabokkal jól megrakott oszmán seregtől két napon át szedték a pendzsiket a gyurgyevői hídnál.⁴⁸ Abdülkadir efendi, akinek ezt az információt köszönhetjük, az 1621. évi lengyelországi (hotini) hadjárat leírásakor további fontos részletekkel szolgál. A pendzsiket ekkor az isakceai Duna-hídnál szedték be, és egységesen két aranyat kértek minden fogoly után. A minél gyorsabb lebonyolítás érdekében a befizetést igazoló elismervényeket/igazolásokot (a krónikás itt ezeket *temessüknek* mondja) részben előre megírták, a defterdár pecsétjével lepecsételték, s a hátralékbehajtók (*baki kullari*) és a biztosok (*emin*) ezekkel felszerelve várták a hídra érkező, rabokat hozó katonákat.⁴⁹

II. Rákóczi György fejedelem „engedetlenségét” megbosszulandó 1658 nyarán az oszmán kormányzat több irányból is támadást intézett Erdély ellen. Előbb Szejdi Ahmed pasa hadai támadtak a fejedelemségre, majd Köprülü Mehmed

⁴⁵ Peçevi 1281/1864: 102.

⁴⁶ Feridun Ahmed Beg 1274/1858: 565; Schaendlinger 1978: 92 (60/5).

⁴⁷ A Magyarországról elhurcoltak száma akár a 80 000-et is elérhette; erről lásd Fodor–Mércz 2023: 230.

⁴⁸ Abdülkadir Efendi 2003: 78, 83.

⁴⁹ Abdülkadir Efendi 2003: 753–754.

nagyvezír vette ostrom alá Jenő várát, és szeptember 3-án be is vette. Eközben neveztek ki pendzsik-szedőnek azt a Musztafát, akitől 1658. szeptember 12–16-i dátumokkal kilenc elismervény maradt ránk annak köszönhetően, hogy valamilyen úton-módon a Batthyány család kezébe kerültek, akik aztán megőrizték őket a levéltárukban. A biztos irataiban szereplő foglyok többsége gyermek, a gazdáik pedig jobbra budai katonák (főleg janicsárok) voltak, akik nyilván az itteni harcok során tettek szert zsákmányukra. Az elismervények tartalma elég sovány, inkább a foglyok legfontosabb testi jegyeit írják le, és a kilencből hétszer a tulajdonost is megnevezik.⁵⁰ Nem szólnak viszont a foglyok értékéről, sem pedig az ötöd összegéről (így arról sem, hogy fix összeg volt-e, vagy értékbecslésen alapult – jóllehet az előbbi valószínű), csupán a fizetés tényét rögzítik. Az elismervényekből kettőt mutatok be, egyet egy női, egyet pedig egy férfi rabról (1–2. facsimile):

„Az irat kiállításának oka a következő: a kék szemű, szőke szemöldökű, szőke, magas termetű, magyar származású rablány után járó ötöd beszedetett. Juszuf csorbadzsi[tól]. Íratott az 1658. év szeptember 12-én. Musztafa, jenői pendzsik-biztos.”⁵¹

„Az irat kiállításának oka a következő: a zöldesbarna szemű, világos szemöldökű, fehér arcbőrű, körülbelül hét-nyolc éves, magyar származású fiú után járó ötöd beszedetett. A harmadik ezred bajtársai közül Turak besé[től]. Hiteles. Íratott az 1658. év szeptember 16-án. Musztafa, jenői pendzsik-biztos.”⁵²

1683-ban, a Bécs elleni hadjáratra készülődve sem feledkeztek meg a várható sok fogolyról, ezért az 1621-es módszerhez hasonlóan előre legyártották az elismervényeket. Szerencsére ezeknek a céduláknak egy részét nem használták fel, és ma is megvannak az isztambuli központi levéltárban, így be tudjuk mutatni, hogyan is néztek ki, és hogyan is szedték ekkoriban az ötödöt. 13 dossziében 2316 *tezkere* maradt fenn; az első 157-et 1683. július 10-re, a következőket július 17-re, július

⁵⁰ Mint látni fogjuk, a testi tulajdonságok közül a szem, a szemöldök, az arc(bőr) és/vagy a haj színét, a termetet, a származási helyet/etnikumot (*asllcins*) és a becsült kort tartották a leglényegesebbnek, még ha nem is mindig ebben a teljességben sorolták fel őket. Ezek mindenekelőtt a rab azonosításához kellettek, de volt egy mögöttes tartalmuk is. Az oszmán világban, ahol némi túlzással szinte mindenkinek volt rabszolgája, a vásárlók e jegyekből következtettek a rab belső tulajdonságaira és arra, hogy mire lehetne legjobban használni őket. Ezt a tudást a fiziognómia tudományából (*ilm al-firasa*) merítették, amelynek gazdag irodalma volt az egész iszlám világban, így az oszmánoknál is. A rabszolga jellemének „kiolvasásához” segítettek még a sebhegyek/hegek, foghiányok, szemhibák stb. is. Mindehhez: Sobers-Khan 2014: 89–117, 235–274.

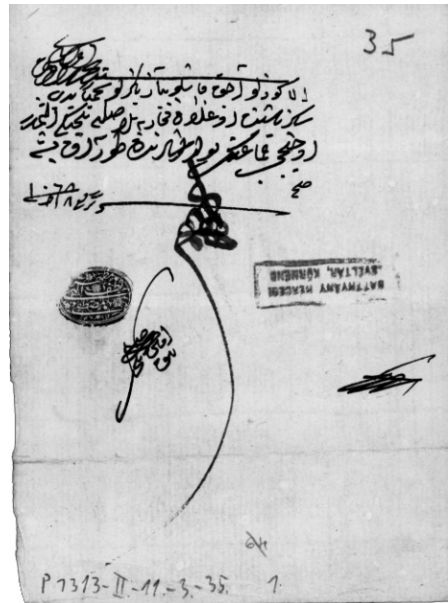
⁵¹ *Sebeb-i tabrir-i huruf oldur ki: kök gözlü sarı kaşlu saruşın uzun boylu cariye-i macariyetü'l-asliye pencigi alınmışdur. Yusuf çorbacı. Tabirren fi 14 zilhicce sene-i 1068. Mustafa, emin-i pencik-i Yanova.* A dátum és az aláírás között másik, pencse-szerű (stilizált) aláírás és ovális pecsét. MNL OL P 1313 250. cs., 2. cím, 33. sz. A csorbadzsi janicsár tiszte.

⁵² *Sebeb-i tabrir-i huruf oldur ki: ela gözlü açık kaşlu beyaz benizlü tahminen yedi sekiz yaşında oğlan-i macariyetü'l-asliye pencigi alınmışdur. Üçüncü cemaatün yoldaşlarından Turak beşe. Sabh. Tabirren fi 18 zilhicce sene-i 1068. Mustafa, emin-i pencik-i Yanova.* A dátum és az aláírás között másik, szintén pencse-szerű aláírás és ovális pecsét. MNL OL P 1313 250. cs., 2. cím, 35. sz.

1. facsimile

Forrás: MNL OL P 1313 250. cs. 2. cím, 33. sz.

2. facsimile

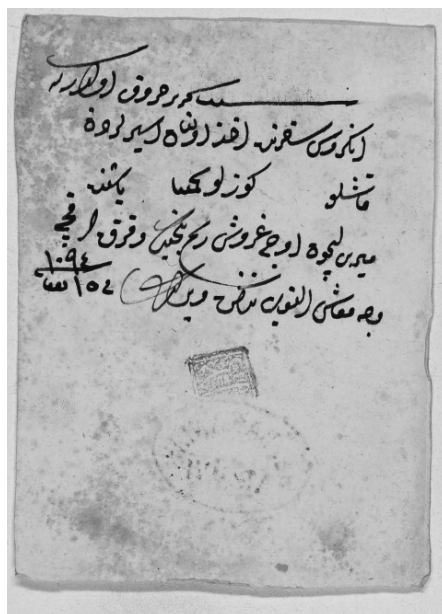
Forrás: MNL OL P 1313 250. cs. 2. cím, 35. sz.

25-re, július 28-ra, augusztus 4-re és 6-ra dátumozták; ezután viszont hányavetik lettek a cédulák, a nap és a hónap egyre többször maradt le róluk. 1621-ben a krónikás Abdülkadir „üres”-nek (*beyaz*) nevezte az ilyen iratokat, de mint az alábbi példából látható lesz, ezt nem kell szó szerint venni. Valójában „üresnek” mondták az olyan dokumentumokat is, ahol a törzsszöveget előre megírták, az akkor még nem tudható részleteknek pedig kihagyták a helyet, s alul előre lepecsételték (általában négyszögletes, néha ovális pecséttel). Lássuk tehát, milyen elismervényekkel készültek 1683-ban a fogolyszerzés megadóztatására.

Az egyik típusban a fogoly főbb testi jellemzőit és korát is megadták oly módon, hogy a konkrét adatokat csak a rab megtekintésekor, a helyszínen terveztek beírni az üresen hagyott helyekre (3. facsimile):

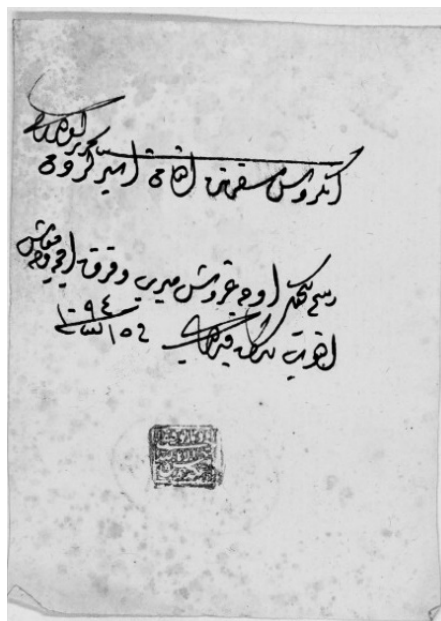
„Az irat megírásának oka a következő: A magyarországi hadjáratban ejtett foglyok közül a ... szemöldökű, ... szemű, körülbelül ... éves [fogoly után] a kincstár számára három gurus pendzsik-adó és negyven akce behajtási illeték beszedetett, és erről az elismervény átadatott. 1683. július 10-én.”⁵³

⁵³ *Sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki: Ungurus seferinde abz olunan esirlerden ... kaşlu ... gözlü tahminen ... yaşında ... miri için üç gurus resm-i pencik ve kırk akçe vech-i maas alınıb tezkere verildi. Fi 15 receb sene-i 1094.* Alatta, középen, négyszögletű pecsét. BOA D.BŞM. PNR Dosya 1, No. 3.

3. facsimile

Forrás: BOA D.BŞM. PNR Dosya 1, No. 3.

4. facsimile

Forrás: BOA D.BŞM PNR Dosya 1, No. 5.

Volt egy ennél egyszerűbb szerkezetű cédula is, amelyben nem tértek ki előre a fogoly tulajdonságaira (4. facsimile):

„Az irat megírásának oka a következő: a magyarországi hadjáratban szerzett foglyok közül

... [N után]

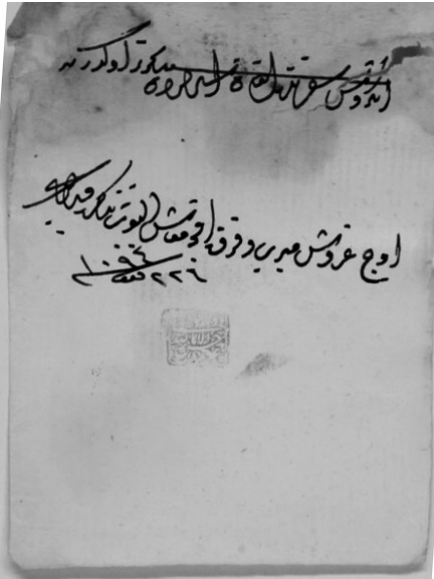
pendzsik-adóként három gurus a kincstárnak és behajtási illetékként negyven akcse beszedetett, és erről az elismervény átadatott. 1683. július 10-én.”⁵⁴

Ennek a típusnak volt egy még rövidebb, a *pecnik* terminust nem is említő változata (5. facsimile):

„Az irat megírásának oka a következő: a magyarországi hadjáratban szerzett foglyok közül

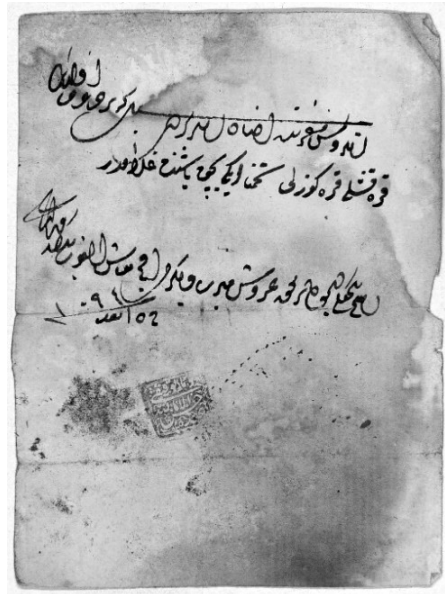
... [N után]

⁵⁴ *Sebeb-i tabir oldur ki: Ungurus seferinde alinan esirlerden ... [üres sor] resmi-i pencik üç gurus miri ve kırk akçe vech-i maaş alinub tezkere verildi. Fi 15 receb sene-i 1094. Alatta, középen, négyszögletű pecsét. BOA D.BŞM PNR Dosya 1, No. 5.*

5. facsimile

Forrás: BOA D.BŞM. PNR Dosya 2, No. 3.

6. facsimile

Forrás: BOA D.BŞM. PNR Dosya 1, No. 13.

a kincstár számára három gurus és behajtási illetékként negyven akcse beszedett, és erről az elismervény átadatott. 1683. július 17-én.⁵⁵

Az eddig ismertetett cédulafajtákkal a felnőtt rabok után befizetett összegeket ismerték el. A foglyul ejtett gyermekek után hasonló elismervényeket állítottak ki, de ezekben fele akkora összeg szerepelt (6. facsimile):

„Az irat megírásának oka a következő: a magyarországi hadjáraton szerzett foglyok közül fekete szemöldökű, fekete szemű, körülbelül két és fél éves fiú.

... [A fiú után]

pendzsik-adó címén másfél gurus a kincstárnak és húsz akcse behajtási illeték beszedett, és erről az elismervény átadatott. 1683. július 10-én.⁵⁶

⁵⁵ *Sebeb-i tahrir oldur ki: Ungurus seferinde alinan esirlerden ...* [üres sor] *üç gurus miri ve kırk akçe maas alınub tezkere verildi. Fi 22 receb sene-i 1904.* Alatta, középen, négyszögletű pecsét. BOA D.BŞM. PNR Dosya 2, No. 9.

⁵⁶ *Sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki: Ungurus seferinde alinan esirlerden kara kaşlı kara gözli tahminen iki buçuk yaşında gulamdur. ...* [üres sor] *resm-i pencik için bir buçuk gurus miri ve kırk akçe maas alınub tezkere verildi. Fi 15 receb sene-i 1094.* Alatta ovális pecsét. BOA D.BŞM. PNR Dosya 1, No. 13. A „gyermekcédulának” is volt rövidebb, a testi és életkori sajátosságokra nem utaló fajtája; lásd például uo. Dosya 4, No. 182–183; Dosya 7, No. 175 stb. Biztonság kedvéért némelyikre a *sagir* (kicsi) szót is ráírták, lásd például uo. Dosya 1, No. 8; Dosya 4, No. 182.

A cédulák meglehetősen szűkszavú információiból a következők szűrhetők le. A pendzsik ekkorra régen megszűnt értékbecslésen alapuló, esetről esetre változó adó lenni, és uniformizált „átalányadóvá” alakult át. 1683-ban a felnőtt foglyok (*kebir*) után három gurust, azaz tallért kellett fizetni, a gyerekek (*sagır*) után másfelet. Ha úgynevezett rijál gurusról (*riyal gurusı*), vagyis spanyol tallérről volt szó, akkor az a felnőtteknél 390 akcsét tett ki, gyerekeknél 195 akcsét (1 gurus=130 akcse); ha azonban az úgynevezett eszedi guruban (*esedi gurusı*), vagyis holland oroszlános tallérban számoltak el, ami valószínűbb, akkor az ötöd 360, illetve 180 akcséra rúgott (ekkor 1 gurus=120 akcse). A behajtási illeték (*vech-i maaş* vagy csak *maaş*; szó szerint: „megélhetési eszköz”, „megélhetés”, „zsold”) pedig 40, illetve 20 akcsét tett ki. A megmaradt pendzsik-cédulák száma önmagában arra utal, hogy ezen a hadjáraton bőséges zsákmányt, nagyon sok foglyot reméltek, ami nem is volt alaptalan, hiszen gazdag és eddig érintetlen nyugati tájakra indult Kara Musztafa óriási hadserege. Ha igaz Abdülkadir fentebb idézett állítása, hogy 1621-ben pendzsikként két aranyat kértek minden fogoly után, akkor 1683-ban alacsonyabban szabták meg az összeget (durván másfél–egy és háromnegyed aranyban). Ám a valóság az, hogy valószínűleg 1621-ben szedtek többet az átlagosnál.⁵⁷

Ezt egy 1693 második felében és 1694 tavaszán vezetett rövid kimutatás alapján állíthatjuk, amely további fontos adalékokkal szolgál a korszak pendzsik-adminisztrációjáról. Címe szerint a defter „az 1004. évben lezajlott nagyúri hadjárat során Várad és Debrecen környékén szerzett foglyok [pendzsik-adójának behajtására] a megbízottaknak átadott szidzsil-papírok”-at tartalmazza.⁵⁸ A szóban forgó „hadjárat” nem volt más, mint a Bijikli Musztafa pasa vezetete birodalmi hadsereg felvonulása a keresztények által ostromolt Belgrád felmentésére. Az utóbbiak azonban nem boldogultak a várral, és 1693. szeptember 12-én felhagytak az ostrommal. A késve érkező oszmán sereg egyes alakulatai és a tatár segédhadak bosszúból kegyetlen beütéseket intéztek a tiszántúli magyar területekre, különösen Debrecen és Várad környékére. Egy kortárs oszmán krónikás szerint a tatárok több mint 500 fogollyal tértek vissza.⁵⁹ A korabeli magyar források több ezer elhurcolt magyar rabról beszélnek.⁶⁰ Az oszmán hadvezetés 1693. október 29-én adta át hét „megbízott”-nak (*mübaşır*) azokat a „kádi-végzés”-nek (*sicil*) nevezett, nyilván „üres” elismervényeket, amelyekkel azok hozzáfoghattak az ötöd behajtásához. Ekkor is kétféle cédulát osztottak ki nekik: a felnőttekre vonatkozó „nagy papír”-t (*kağıd-i kebir*), és a gyermekeket regisztráló „kis papír”-t (*kağıd-i sagır*). A tíz évvel korábbihoz hasonlóan a felnőttek után három gurust, a gyermekek után másfél gurust kértek. A hét megbízott összesen 1782

⁵⁷ Ez talán azzal magyarázható, hogy szokatlanul nagy tömegű rabot sikerült ejteni, s a kincstárnak jól jött a magasabb bevétel a súlyos hadi kiadások ellensúlyozására; vö. Yağcı 2011: 376.

⁵⁸ *Bin yüz dört senesinde vaki sefer-i hümayunda Varat ve Döbresin etrafında alınan esirler için mübaşirlere verilen sicil kağıtlarıdır. Fi 28 safer sene-i 1105* [= 1693. október 29.]. BOA MAD 2967, 5. A defterre egy mondat erejéig utal Nalçacı 2015: 52. és 57. jegyzet. Egy némileg hasonló defter részlete 1735–1737-ből: Nalçacı 2015: 47, 143–144: Ek 1.

⁵⁹ Sarı Mehmed Paşa 1995: 458.

⁶⁰ Sugár 1983: 313.

papírt vett át, ebből 1352 szólt felnőttre, 430 pedig gyermekre. A napokon belül megkezdett (ám hosszú hónapokig elhúzódó, s be sem fejezett) befizetések és elszámolások szerint ezekből összesen 561-et használtak fel (389 felnőttet és 172 gyereket), s ezek után elvben 1424,5 oroszlanos tallért (171 383 akcsét) kellett volna befizetniük.⁶¹ Ám a hétből csak ketten teljesítették maradéktalanul a kötelezettségüket, a többiek 1694 tavaszáig az elvárt összegnek hol a harmadát, hol a kétharmadát, együttesen pedig csak 66%-át adták át a kincstárnak.

A defter tehát teljes mértékben alátámasztja azt a fenti meglátást, hogy a 17. század második felében a pendzsiknek már nem volt köze a foglyok értékéhez, hanem felnöttek esetében egységesen három eszedi gurust (360 akcsét), a gyermekeknél pedig másfél gurust (180 akcsét) tett ki, amit még 40, illetve 20 akcse behajtási illeték egészített ki. A pendzsik-cédulákat előre elkészítették, s általában magas rangú hivatalnokoknak adták át azzal, hogy ezekkel felszerelve hajtsák be az adót. 1693-ban a megbízottak szinte mind agák voltak: különböző főhivatalnokok vagy pasák emberei.⁶² A rabok tulajdonosainak átadott, a befizetést igazoló elismervényeket olyan jogi végzésnek (*sicil*) tekintették, mint amilyeneket a kádik szoktak kiadni, ezzel utalva az adó vallásjogi természetére. Ugyanakkor az iratok leggyakoribb elnevezése a *tezkere* volt, míg a pendzsiket beszedő és azt a kincstárnak átadó megbízottak (*pencikçi, mübaşir*) „bizonylat”-ot (*temessük*) kaptak befizetések igazolásaként.

A fentiekben bemutatott forrásanyag egyértelműen tanúsítja, hogy a foglyszedés mint létforma, üzlet és mint a munkaerő biztosításának eszköze a 17. század végén is ugyanolyan fontos intézménye maradt az Oszmán Birodalomnak, mint volt a birodalom hajnalán és fénykorában.⁶³ A foglyok után járó „ötöd” rögzített adóként (*pencik resmi*) – további módosulásokkal – a 19. század közepéig fennmaradt (az utolsó időszakban a rabok átlagárának 9%-át tette ki, kiegészülve a „költségtérítés”-sel [*harc*], ami az adó 10%-ára rúgott),⁶⁴ s akkor szűnt meg, amikor a birodalom kormányzata rászánta magát a rabkereskedelem korlátozására, illetve tiltására, s egymás után adta ki erre vonatkozó rendeleteit.⁶⁵ Az 1857-es rendelet után a vámtarifákból törölték a rabokra kirótt vámokat, és leírták az ezen adókat

⁶¹ Az eszedi gurust elvben 120 akcséval számolták, így a fenti összeg 170 940 akcsének felel meg. Az elszámolás készítői azonban több tételnél némileg magasabb összeget adtak meg akcséban, mint ami a pontos szorzásból következett volna.

⁶² Ahmed aga, a korábbi defterdár kapuóreinek parancsnoka; Iszmail aga, az udvari elitalakulat (*gedikli müteferrika*) tagja; Haszán aga, a kincstár főapródja; egy bizonyos Ömer aga; Ali aga, udvari hírnök (*gedikli cavuş*); Ramazán aga, a defterdár tisztartója; Ali aga, Hamza pasa udvarnagya.

⁶³ Ibrahim pasa nagyvezír szerint 1528-ban egyedül a krími rabkereskedelemből 30 000 arany jövedelemre tett szert az oszmán állam: *Legatio Laszky apud Sultanum Solymanum anno 1527 functa. Actio Hieronymi Laszky apud Turcam nomine Regis Iohannis*. Hurmuzaki (ed.) 1891: 54. Az al-dunai átkelők és kikötők éves bevételeiben szintén állandó és fontos tételként szerepel az ötöd; lásd például BOA MAD 7273, 10, 23, 31, 39, 47, 55, 59, 63, 71, 79, 91, 123 (1598–1614 között). Az állami tulajdonba kerülő foglyok felhasználási módjaira: Nalçacı 2015: 63–87.

⁶⁴ Toledano 1982: 68.

⁶⁵ Elsőként az isztambuli rabszolgapiacot számolták fel 1846 végén, majd következett a Perzsa-öbölön keresztül zajló rabkereskedelem (1847), aztán a grúz és a cserkesz rabkereskedelem

bérlő kereskedők kincstárral szembeni tartozásait.⁶⁶ Ezzel a muszlim vallásjogon alapuló fogolyötöd-adó hatszáz éves története az Oszmán Birodalomban véget ért.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

P 1313 Batthyány család körmendi levéltára: a Batthyány család törzsléveltára.

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

Haus- Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Staatenabteilungen: Türkei I. Karton 65.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (İstanbul) (BOA)

Kepeci 5015.

Maliyeden Müdevver (MAD) 2967, 3247, 5227, 7273.

Mühimme Defterleri (MD) 1, 66, 69, 77.

Tahrir Defterleri 343, 410, 552, 592, 611.

D.BŞM. PNR Dosya 1, 2, 4, 7.

D.GNK 23790.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (İstanbul) (TSMK)

Koşuılar 888.

Abdülkadir Efendi 2003: *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tablîl)*. (Yayına hazırlayan Ziya Yılmazzer.) (Türk Tarih Kurumu Yayınları III/21.) Ankara.

Dávid Géza – Fodor Pál 2005: „Az ország ügye mindenek előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)* (História könyvtár, Okmánytárak 1.) Budapest.

Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula 1962: *Budai török számadáskönyvek 1550–1580*. Budapest.

Feridun Ahmed Beg 1274/1858: *Münşeatü's-Selatin*. Vol. I. İstanbul.

Hurmuzaki, Eudoxiu de (ed.) 1891: *Documente privitoare la istoria românilor*. Vol. II/1. Bucuresci.

Káldy-Nagy, Gyula 1971: *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1545–1562)*. Ankara.

Korán 1987: *Korán*. (Prométheusz könyvek 17.) (Ford. Simon Róbert.) Budapest.

Peçevi, Ibrahim 1281/1864: *Tarih*. Vol. I. İstanbul.

Sarı Mehmed Paşa, Defterdar 1995: *Zübde-i Vekayiât. Tablil ve Metin (1066–1116/1656–1704)*. (Hazırlayan Abdülkadir Özcan.) (Türk Tarih Kurumu Yayınları III/11.) Ankara.

betiltása, illetve korlátozása (1854–1857), majd a feketékkel való kereskedés megtiltása (1857): Toledano 1982: 102, 107–108, 121, 135–143; Erdem 1996: 94–124.

⁶⁶ Toledano 1982: 70.

- Schaendlinger, Anton C. 1978: *Die Feldzugstagebücher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Suleymans I.* (Beihefte zur WZKM 8.) Wien.
- Sinkovics István (szerk.) 1968: *Magyar történeti szöveggyűjtemény.* II/1. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ács, Pál 2017: The Rise and Fall of a Notorious Renegade: The Story of Sásvár/Şehsuvar Bey, 1580. In: Fodor, Pál – Ács, Pál (eds): *Identity and Culture in Ottoman Hungary.* (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvolker 24.) Berlin, 209–222. <https://doi.org/10.1515/9783112209301-011>
- Beldiceanu, Nicoară – Beldiceanu-Steinherr, Irène 1964: Acte du règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobrudja. *Südost-Forschungen* (33.) 91–115.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène 1969: En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqıngı. *Revue des Études Islamiques* (37.) 21–47.
- Berindei, Mihnea – Veinstein, Gilles 1975: Règlements de Süleymân Ier concernant le livâ de Kefe. *Cahiers du Monde russe et soviétique* (16.) 1. 57–104. <https://doi.org/10.3406/cmr.1975.1225>
- Çizakça, Murat 1993: Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520–1697. *The Journal of European Economic History* (22.) 219–250.
- Dávid Géza 1982: *A Simontornyai szandzsák a 16. században.* Budapest.
- Dávid Géza 1993: Szigetvár 16. századi bégjei. In: Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján.* Pécs, 159–192.
- Dávid, Géza – Fodor, Pál (eds.) 2007: *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early Seventeenth Centuries).* (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy 37.) Leiden–Boston. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004157040.i-256>
- Engin, Nihat 1998: *Osmalı Devletinde Kölelik.* İstanbul.
- Erdem, Y. Hakan 1996: *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise, 1800–1909.* London–New York. <https://doi.org/10.1057/9780230372979>
- Fekete, Lajos 1955: *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung.* I. (Bibliotheca orientalis Hungarica 7.) Budapest.
- Fisher, Alan 1978: The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales. Some Preliminary Considerations. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler* (6.) 149–174.
- Fodor Pál – Mércz András 2023: Mi is vezett Mohácsnál? Oszmán–török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról. *Történelmi Szemle* (65.) 2. 193–235.
- Fodor Pál 1996: Adatok a magyarországi török rabszedésről. *Hadttörténelmi Közlemények* (109.) 4. 133–142.
- Hóvári János 1981: Az 1515–17. évi tulcsai vámnapló. *Történelmi Szemle* (24.) 3. 442–449.

- Imber, Colin 2019: Law and Legislation under Süleyman I. In: Fodor, Pál (ed.): *The Battle for Central Europe: The Siege of Szigetvár and the Death of Sultan Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrinyi (1566)*. Budapest–Leiden–Boston, 93–114. https://doi.org/10.1163/9789004396234_006
- İnalcık, Halil 1979: Servile Labor in the Ottoman Empire. In: Asher, Abraham – Halasi-Kun, Tibor – Király, Béla K. (eds.): *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*. (Studies on Society in Change 3.) New York, 25–52.
- İnalcık, Halil 1996: *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea. Vol. I. The Customs Register of Caffa, 1487–1490*. Cambridge.
- Káldy-Nagy Gyula 1970: *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest.
- Kepecioğlu, Kâmil 1942: Bursada Şer’î Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kaynaklarından Toplanan Tarihi Bilgiler ve Vesikalar. *Vakıflar Dergisi* (2.) 405–417.
- Khadduri, Majid 1955: *War and Peace in the Law of Islam*. Baltimore.
- Nalçacı, Nida Nebahat 2015: *Sultanın Kulları. Erken Modern Dönem İstanbul’unda Savaş Esirleri ve Zorunlu İstihdam*. İstanbul.
- Özel, Ahmet 1996: *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*. Ankara.
- Öztürk, Necdet 2008: Osmanlı Akıncı Teşkilâtında Toycalar. *Türklük Araştırmaları Dergisi* (19.) 77–87.
- Öztürk, Yücel 2017: Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeginin Rolü ve Hacmı. In: Yağcı, Zübeyde Güneş – Yaşa, Fırat (ed.) – Inan, Dilek (ingilizce editör): *Osmanlı Devletinde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam*. İstanbul, 31–56.
- Pálffy, Géza 2007: Ransom Slavery along the Ottoman–Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Century. In: Dávid, Géza – Fodor, Pál (eds.): *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early Seventeenth Centuries)*. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy 37.) Leiden–Boston, 35–83. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004157040.i-256.12>
- Sak, İzzet 1989: Konya’da Köleler (16. Yüzyıl Sonu–17. Yüzyıl). *Osmanlı Araştırmaları* (9.) 159–197.
- Salaymeh, Lena 2008: Early Islamic Legal–Historical Precedents: Prisoners of War. *Law and History Review* (26.) 3. 521–544. <https://doi.org/10.1017/S0738248000002558>
- Schiltberger, Johannes 1995: *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394–1427)*. İstanbul.
- Schmitt, Oliver Jens – Kiprovska, Mariya 2022: Ottoman Raiders (Akıncıs) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (65.) 497–582. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341575>
- Seng, Yvonne J. 1996: Fugitives and Factotums: Slavery in Early Sixteenth-Century İstanbul. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (39.) 2. 136–169. <https://doi.org/10.1163/1568520962600000>
- Smiley, Will 2018: *From Slaves to Prisoners of War: The Ottoman Empire, Russia, and International Law*. (The History and Theory of International Law) Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198785415.001.0001>
- Sobers-Khan, Nur 2014: *Slaves Without Shackles: Forced Labour and Manumission in the Galata Court Registers, 1560–1572*. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker 20.) Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783112209080>

- Sugár István 1983: *Lehanyatlak a török félhold*. Budapest.
- Szakály Ferenc 1973: Ali koppányi bég sarca (Adalékok a hódoltság magyar kereskedelem problematikájához). *Folia Historica* (2.) 35–55.
- Takáts Sándor 1915: A török és a magyar raboskodás. In: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból. I.* Budapest, 160–303.
- Tekin, Şinasi 1989: XIV. Yüzyılda Yazılmıř Gazilik Tarikası ‘Gâziliğın Yolları’ Adlı Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları Hakkında. *Journal of Turkish Studies* (13.) 139–204.
- Toledano, Ehud R. 1982: *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression*. Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400857234>
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı 1984: *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları. I. Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*. İstanbul.
- Yağcı, Zübeyde Güneş 2011: İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606–1607). *History Studies* (3.) 2. 371–384. https://doi.org/10.9737/hist_325
- Yağcı, Zübeyde Güneş 2013: H. 1015/1016 (M. 1606/1607) Tarihli İstanbul Gümrük Defteri. *History Studies* (5.) 2. 507–536. https://doi.org/10.9737/historyS_852

Fóti Miklós – Sz. Simon Éva

Kászim kethüdá, a kormányzat embere*

A hódoltsági középvezetők életpályájának rekonstruálása az oszmán archontológiai kutatások fontos célkitűzése. Segítségével mélyebb betekintést nyerhetünk a tartományi elit tevékenységébe, és hozzájárulhat annak megértéséhez is, hogyan sikerült a birodalmi struktúrát hatékonyan működtetni a meghódított magyar területeken. Egy-egy ilyen életrajz szerencsés esetben a történetírásnak a krónikaírók által fehéren hagyott foltjait is kitöltheti. Tanulmányunk főszereplője éppen azon török tisztviselők közé tartozott, akiknek a mozgalmassnak mondható pályája kimaradt a történetírók műveiből, így azt csak a defterek adatai és birtoklás-történetének követésével lehet feltárni.

Mivel az oszmán igazgatás- és birtoklástörténet számos, a karrierút elemzése során kulcsszerepet játszó kategóriájának ismerete már a kora újkorral foglalkozó szűkebb magyarországi szakmai közegben sem egyértelmű, szükséges röviden áttekinteni az alapvető fogalmakat. Az Oszmán Birodalom katonai és polgári igazgatása a beglerbégek (pasa) által vezetett tartományok (vilájet/ejâlet), azokon belül a szandzsákbégek (mírlivâ) által irányított altartományok (szandzsák/livâ) rendszerére épült. A szandzsákokat további adminisztrációs körzetekre (náhiye) osztották. A közigazgatás nevezett vezetőit szultáni kinevező okirattal (berât) helyezték pozícióba és nevüket bevezették a hivatali kinevezések naplókönyvébe (*riius defter*), amely az archontológia, így a karrierutak kutatásának is legfontosabb forrása. A szultáni tanács (divân) a birodalmat a beglerbégeknek küldött szultáni rendeletekkel kormányozta. A tartományokba kiküldött rendeletek másolatát a Portán másolati könyvekbe – a fontos ügyek deftereibe (*mühimme defterek*) – gyűjtötték. Ezek a kötetek ma a birodalom igazgatásának alapvető forrásai.

Az Oszmán Birodalom pénzügyigazgatása redisztributív jellegű volt. A kincstári jövedelmek felmérésén, azaz az egyes szandzsákok területén található települések gazdasági teljesítőképességének, várható adójának összeírásán alapult, amit az emínek végeztek. A felmérések során készült dokumentumok az ún. szandzsák-összeírások (*mufassal tahrir defterek*) voltak. A jövedelemigazgatást és a birtokgazdálkodást a timár-rendszer kapcsolta össze. A kincstár az adózó helyek befolyó jövedelméből fizette a tartományokban szolgáló könnyűlovas hadseregét (szpâhi) és a várkatonaság egy részét, továbbá a hivatalnokait, valamint a tisztségviselőket, mégpedig úgy, hogy a felmért jövedelmek alapján a településekből szolgálati

* Ez a tanulmány az NKFIH–OTKA K 132475 és 132609 számú konzorciális projektje (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [*tapu-defter*] feldolgozása – II. Magyar Nemzeti Levéltár/HUN-REN, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete) keretében valósult meg.

birtokokat (*dirlik*) alakított ki. A kisebb birtokokat, amelyek jövedelme nem érte el a 20 000 ezüst akce értéket timár-, a 20–100 000 akce közöttieket ziámet-, a 100 000-nél nagyobbakat hász-birtoknak nevezzük. A *dirlikek* birtokosait is eszerint kategorizáljuk: timáros, záim; a hászokkal pedig a szandzsákbégek, a beglerbégek és a szultán rendelkeztek. Birtokba iktatásuk minden esetben szultáni kinevező okirattal (berát) történt, a beglerbég utalványa (tezkere) alapján. Nyilvántartásukra ún. timár deftereket készítettek a tartományi defterdári hivatal hivatalnokai.

Az egyes birtokosok személye egy *dirlik* élén idővel változhatott. Ezt a változást a timár rúznámcsének nevezett birtokadományozási naplókban regisztrálták. Változhatott az egyes szolgálati birtokok területe és összetétele is, de értékük nem csökkenhetett kategóriájuk minimuma alá. Ezt a minden *dirlik* magját alkotó, kardnak (kilics) nevezett birtok/jövedelemrész garantálta, melynek értéke éppen az adott kategória minimumával volt egyenlő.¹ Az egyes *dirlikeket* a szpáhik között a kormányzat meg is oszthatta, de maguk a kilicsok oszthatatlanok voltak, így egy több részre osztott birtokhoz is csak egyetlen kilics tartozott. A javadalmak értéke szolgálati érdem alapján növelhető volt (*terakki*). A *terakki* megszerzése azonban nem mindig jelentette a jövedelem nominálértékének növekedését. Alapvetően egy jogot biztosított az emelt jövedelemösszegre, de nem garantálta a magasabb jövedelmű javadalombirtokot. A javadalombirtokosok jelentős része ezért hiánnyal (*noksan*), csupán névértéken birtokolta *dirlikjét*. Most, hogy olvasóinkat felvérteztük azokkal az alapvető ismeretekkel, amelyek egy, a török források feldolgozásán alapuló szaktanulmány követéséhez elengedhetetlenek, kezdjük el lépésről-lépésre feltárni egy átlagosnak induló, de a történések sodrában kulcsszerepet játszó oszmán tisztviselő pályafutását.

Kászim vojvoda,² a későbbi kethüdá,³ majd bég neve egy 1554. novemberi szultáni paranccsal bukkan fel először, amikor a mohácsi szandzsák görögali náhijéjában birtokolt 6 100 akcsényi jövedelmet biztosító javadalmát emelésekkel (*terakki*) megnövelték. Az irat a katonai érdemeiként két korábbi eseményt nevez meg: a “szegedi veszedelem” (*Segedin muharebesi*)⁴ során tett szolgálatait 2 000 akcsés *terakkival* honorálták (1552 augusztusában), majd újabb emelést kapott a palásti csatában való részvételéért (*Ördög Matyaş savaşı*) 1553 májusában.⁵ Új birtokát az emelések beszámításával – némileg váratlan fordulattal – az anatóliai karamáni vilájetben osztották ki, Hádím Ali korábbi budai (1551–1553),

¹ A javadalombirtok meghatározott területe, vagy jövedelmének meghatározott része, amelyet nem lehetett megosztani, timár-birtok esetében 6000 (kezdő birtok esetén 3000), ziámet-birtok esetén 20 000 akce volt. Dávid–Fodor 2004: 482; Hegyi–Sz. Simon–Tuza 2023: 25–26.

² A szandzsákbég közvetlen rendelkezése alá beosztott, széles jogkörű katonai tisztviselő. Gyakran alkalmazták különféle jövedelmek beszedésére.

³ Kethüdá (elterjedt változatai még: kihája, tihája), jelentése helyettes: pasák, szandzsákbégek és számos más főtisztviselő személyes képviselőjeként intézték megbízójuk ügyeit.

⁴ Papp 2018: 202–213; Szakály 1983: 513–533; Szántó 1968: 2–31.

⁵ Ez az 1552. augusztus 9-i palásti ütközet, amelynek során Erasmus von Teuffel (a török forrásokban Ördög Mátyás) győri főkapitány serege döntő vereséget szenvedett Ali budai pasa seregétől. Dávid–Fodor 2005: 613–617, főképpen, 614, 616–617; Szántó 1977: 31–52, különösen 49–51.

ekkor már karamáni beglerbég (1553–1556) javaslatára.⁶ A beglerbég és a vojvoda talán már Szeged 1552. évi ostroma idején közvetlen kapcsolatban állt. A leírások szerint ugyanis Hádím Ali pasa a mohácsi/pécsi, simontornyai és veszprémi bégekre (és nyilvánvalóan a hozzájuk tartozó haderőre) Buda védelmét bízta, míg a hadjáratra a budai, pesti, székesfehérvári, esztergomi és hatvani várak őrségét rendelte. Noha – mint láttuk – Kászim birtokai ekkor a mohácsi szandzsákban voltak, mégis a beglerbéggel tartott Szegedre, és ezt az eddig feldolgozott források alapján a mohácsi szandzsákból rajta kívül csak egy Ali nevű záim tette, aki Kászimhoz hasonlóan a palásti csatában is kitüntette magát.⁷ Ha 1552-ben a szoros kapcsolat még csak hipotézisként vethető is fel, az 1554. évi karamáni áthelyezés már teljesen egyértelműen jelzi azt, hiszen a közvetlen szolgálattevők általában követték korábbi felettesüket új szolgálati helyükre.

1556 júniusában Hádím Ali újabb budai beglerbégi kinevezését (1556. február)⁸ követően Kászim ismét magyar területen, a mohácsi szandzsák szentlőrinci náhijében folytatta szolgálatát, ahol a korábbi jövedelménél alacsonyabb értékű, mindössze 20 721 akcsés ziámetet hoztak létre részére Csontamindszenten és környékén, Szigetvár magyar végvár előterében.⁹ Ezt a birtokot nyilvánvalóan szükségből kapta, mert két elhalálozott személy timár kilicse összevonásának eredményeként keletkezett (*ber vech-i ziámet*), azaz nem egy szabályos ziámet-kilics volt a magja. Előző állomáshelyeként a karamáni vilájetben található Bejsehri szandzsákot adják meg, azaz addig főnöke mellett szolgált. Karamánban még 34 440 akcsés birtoka volt, ezért jövedelmében a mohácsi ziámet jelentős visszalépést jelentett, ami csak átmeneti megoldásként jöhetett számításba, s az írnok a margón hozzá is fűzte a javadalom kiutalásához, hogy e birtok fejében a budai vilájetben másik ziámetre vonatkozó parancs adatott (azaz, ha lesz megüresedett, nagyobb jövedelmet biztosító birtok, akkor ziámetjét rögvest lecserelík).¹⁰

Nem Kászim volt az egyetlen, aki ekkor Ali pasa kíséretében Karamánból érkezett. Egy rüusz defterben 1556. áprilisi bejegyzésként található egy lista a következő fejléccel: „a budai beglerbégséggel megajándékozott Ali pasának Karamán vilájetjében ziámetet és timárt birtokló emberei, akiknek a budai vilájetben azonos-értékű javadalom megadása parancsoltatott.” A 34 szpáhi és zsoldos névsora, akiket Ali 1556-ban magával hozott, Kászim kethüdá nevével kezdődik, javadalmaként az

⁶ BOA MD 1. 215 (no. 1235).

⁷ Ugyanakkor a csatában vitézkedett több, a simontornyai szandzsákhoz tartozó Endréd és Tamási várában szolgáló fárisz (lovasszolgálatos) is, amely ellentmond a leíró források adatainak! Források hiányában ez a kérdés nem zárható le biztonsággal. Szántó 1968: 20; Szakály (közread.) 1986: 194; MNL AOL Oszmán összeírások gyűjteménye.

⁸ Gévay 1841: 8.

⁹ A forrásokban „Csontamindszent és egyebek” (*Çontaminçend ve gayrihi*) néven nevezett birtoktest a Szentlőrincről Szigetvárra vezető út mellett a későbbi türbe-komplexum előterében feküdt (Csontamindszent, Boldogasszonyfalva, Feketehegy, Gyűrűs, Káptalanfalva, Botyka, Zsibót, Törtjób, Keskend). A 16. században általában az aljbégek és a kethüdák számára kiosztott birtok volt. MNL AOL Oszmán összeírások gyűjteménye; Sz. Simon 2020: 3–10.

¹⁰ ÖStA Krafft 284. 345r. A pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy a ziámet értékének megadásánál később mindig eltérő összeg szerepel a százasok helyiértékén.

említett 34 569 akcsés jövedelmet adták meg, amihez a feljegyzés készítői hozzáfűzték, hogy berátja bemutatásával igazolta jogosultságát (*berati görüldü*).¹¹

A szükségből kiutalt ziámet lecserélésére Kászimnak nem kellett sokáig várnia: augusztusban ismét két elhalálozott személy javadalmát egyesítve, egy 31 300 akcsés ziámet-birtokot juttattak számára az esztergomi szandzsákban.¹² Ez már valódi ziámet volt, amelynek magja egy bizonyos Redzseb aga 21 000 akcsés ziámet-kilicse volt. Ehhez kapcsolták egy Hüsejzn Iszkender nevű szpáhi 10 300 akcsés határ menti hódolatlan és felmértelen helyekből álló, becsléssel meghatározott jövedelmű (*ber vech-i tahmin*) timárját.¹³ A bejegyzésben megismélték azt az azonosításához fontos kitétel, hogy Kászimot a karamániai vilájetben található Bejszheri szandzsákjából bocsátották el.¹⁴ Neve mellett mindkét ziámet-ügyletnél megjegyezték funkcióját: „Ali pasa őjelességének kethüdája” (*kethüda-i hazret-i Ali paşa*). Kászim tehát ekkor Hádím Ali pasának¹⁵ volt a jobbkeze, kethüdája, és így mellette szolgált Budán, illetve az is felmerül, hogy Szigetvár sikertelen első ostromában is részt vehetett ura mellett.

1557 tavaszán az esztergomi szandzsákba új katonai parancsnokot, alajbéget neveztek ki, a hódoltság életében meghatározó Velidszán bég fiát, az a személy pedig, akinek a birtokát átvette a bégfi, nem más, mint Kászim kethüdá.¹⁶ A defterben felsorolt birtokok egytől egyig egyeznek a Karamánból menesztett Kászim esztergomi birtokaival, tehát nem fér kétség ahhoz, hogy ugyanarról a személyről van szó. Az átadott birtok elég nagy volt ahhoz, hogy két kisebb részt (az eredetileg a ziámethez kapcsolt timárt) leválasztva belőle egyszerű szpáhiknak juttassák azokat, timárként. Az egyik timárnál még azt is hozzátették, hogy a változás a pasa kifejezett parancsára történt.¹⁷ Ez azt mutatja, hogy az 1557 februárjától karrierjét Boszniában folytató Ali távozása előtt a rúznámcese defter szerint egy sor emberéről gondoskodott.¹⁸

Köztük Kászimról is: az esztergomi szandzsákból elbocsátott kethüdá 1557 februárjában jutott hozzá ahhoz a mohácsi ziámethez, amely birtoktest évtizedeken át meghatározó marad családjának az életében. Elemeivel későbbi fiai javadalmánál találkozunk, így a birtok (Bicsérd, Szenttrinitás, Pozsonyi, Kis Iván, Bajcs, Lippó, Laskafalva, Petrőc) kulcsfontossággal bír akkor, amikor azonosítani próbáljuk a későbbi forrásainkban felbukkanó Kászimokat.¹⁹ A ziámet magja Siklóstól északra feküdt, közvetlenül a szandzsákbég birtoka mellett, a szederkényi vám pedig ettől keletre volt, a szandzsákbégnek közvetlenül alárendelt, főleg rendfenntartó feladatkörrel bíró szubasi kezén. A főtisztviselők javadalmainak

¹¹ BOA MD. 2. 60 (no 549).

¹² ÖStA Krafft 284. 356v (Kakat stb.).

¹³ Sz. Simon 2007: 1351–1406.

¹⁴ ÖStA Krafft 284. 356v.

¹⁵ Életrajzára vonatkozóan lásd Dávid 2010: 51–52; Emecen 1997: 4–5; Emecen 2019: 183–198.

¹⁶ ÖStA Krafft 284. 437r.

¹⁷ ÖStA Krafft 284. 438r és 440r.

¹⁸ 1557. február 13-án 600 000 akcsényi hásszal Boszniába neveztek ki. BOA A.RSKd 1457. 1.

¹⁹ ÖStA Krafft 284. 432r. Mohácsi szandzsák – Bicsérd stb. 31 645 akcse.

egy térségbe csoportosulása egyrészt stratégiai célokra enged következtetni, másrészt a befolyásos személyek azon törekvéseit mutatja, hogy a legjövendelműbb területeket bírassák.

Kászim és korábbi főnöke útjai ebben az évben végleg kettéváltak. Hádím Ali távozása után hamarosan (1557 decemberében) elhunyt Boszniában.²⁰ Úgy látszik, ez nem vetette vissza Kászim karrierjét, bár a mohácsi szandzsákban fekvő birtokát a következő másfél évben többször is megpróbálták elvenni tőle. Előbb Hadzsi Mehmed budai pasa (1557. február–1557. augusztus) jövedelmének hiányát akarták vele csökkenteni, amiről egy 1557. május 4-én kelt uralkodói parancs döntött.²¹ Később híres névrokona, Kászim budai beglerbég (1557. augusztus–1558. február) próbálta meg saját embereit ültetni a bicsérdi birtokra, de gyors áthelyezése miatt ez talán mégsem járhatott sikerrel, mert azt a későbbiekben is a korábbi kethüdá kezén találjuk.²²

Kászimról ezt követően néhány évig hallgatnak forrásaink,²³ majd 1560-ban bukkan fel ismét. A mohácsi szandzsákbég korábban a Portára küldött levelében tudatta, hogy

„mivel Mohács közelében a Dunán nagy szigetek vannak, amelyeken szüntelenül mozgolódik az ellenség, s ezek Budától jelentékeny távolságra vannak, az ottani kapudán [flottaparancsnok] nem képes ezeket a szigeteket ellenőrizni. Ha azonban a Porta ide katonaságot helyezne, és élükre független kapudánnak neveznék ki az elhunyt Ali pasa kethüdáját, Kászimot, aki a mohácsi szandzsákban 31 500 akcsés ziámetet birtokol, akkor nemcsak a birodalmat védené meg az ellenségtől, de még arra is kötelezettséget vállalna, hogy az esetlegesen kárt szenvedett hajóknak kárpót-lást fizessen.”²⁴

A forrásból nemcsak az derül ki, hogy kethüdánk új hivatalra, a mohácsi flotta parancsnoki címére lett esélyes, hanem az is, hogy bár három év eltelt, ziámetje lényegében ugyanannyit ér, mint korábbi mohácsi birtoka. A vállalkozó kedvű Kászim igencsak biztos lehetett a dolgában, hiszen még kezesség vállalására is kész volt arra az esetre, ha az ellenség kirabolná a törökök hajóit. Láthatóan új pozícióba szeretett volna kerülni, s előre jutni a ranglétrán.

²⁰ Emecen 2019: 196.

²¹ BOA A.RSKd 1457. 11.

²² BOA DFE RZd 11. 570. A ziámet elvben előbb egy Ahmed nevű szpáhi kezére került, majd a Kászim pasát követő, Temesvárról érkezett Hüszejn számára alakítottak ki belőle timár-birtokot. Bár ezt a tekerét maga Kászim pasa írta alá, sohasem valósulhatott meg a javadalom újraszta: ismeretlen módon, de kethüdánk megvédhette birtokjogát. Meghiúsult javadalomkiutalásokkal gyakran találkozunk forrásainkban.

²³ Feltételezhető, hogy eddig az időpontig új tisztséget nem kapott: mintegy két évvel Ali pasa halála után, 1560 januárjában még mindig „Buda beglerbéjje Ali vekilje [képviselője] és kethüdája Kászim” formában utaltak rá egy szultáni parancsban, amikor egy Szigetvár ostrománál fogságba esett keresztyéniért kezességet vállalt. BOA MD 3. 250 (no. 723).

²⁴ Dávid–Fodor 2005: 107. Vö. BOA MD 4. 90 (no. 928).

Az új kapudánság létrehozását, azaz a mohácsi folyószakasz fokozott védelmét a mohácsi palánk építkezései indokolták. Szigetvár eredménytelen ostroma és a dél-dunántúli török várak (Görösgal, Szentlőrinc, Sellye) felégetése, valamint azok újjáépítésének kudarca után²⁵ a keresztény csapatok portyái megsokszorozódtak a Duna bal partja és a Dráva–Száva köze irányába.²⁶ A dél-dunántúli védelem súlypontja keletebbre, részint a Duna vonalához helyeződött át. A Zomborral szemben fekvő hercegszöllősi templom megerődítésére tett kísérlet,²⁷ majd a mohácsi palánk felépítése miatt a Duna ezen szakaszán Baja és Zombor között az oszmán hatóságok balkáni katonaparasztokat telepítettek a magyar végváriak elleni védekezésül.²⁸ A jobb oldalon Mohács felépítését követően felállították a Hercegszöllős tőzsomszédságában fekvő Baranyavár palánkját. 1559. április 9-én befejezték annak a 200 katonaparasztnak az összeírását, akiknek a feladata az építkezés biztosítása lett.²⁹ Vélhetően ugyanezen okból, a folyószakasz biztosítása érdekében hagyta jóvá a szultáni tanács a mohácsi kapudánság felállítását is.

Az új folyami kapudánság megszervezése logikus folytatása volt a valamivel korábbi lépésnek, a drávai kapudánság felállításának, amely szintén a Szigetvár-hoz kötődő katonai helyzet miatt jöhetett létre. Ennek jelenleg ismert legkorábbi említése 1558-ból származik, s mivel a forrás egyúttal az új kapudán számára szükséges hajók előteremtéséről is intézkedik, gyaníthatóan a hivatalt ekkoriban hozhatták létre a szigetiek elleni védelmi rendszer egyik pilléréként.³⁰

A baranyai várak felépítése további átszervezések elindítójává vált, amelyek ekkor már nemcsak a katonai igazgatást, hanem a közigazgatási beosztást is érintették. A korábbi dunai kapudán, Mehmed³¹ vezetésével 1561-ben a mohácsi szandzsákról leválasztották a mohácsi Duna-szakasz három körzetét: a szekcsői, a mohácsi és a baranyavári palánk náhijéját. A hódoltság belsejében belőlük létrejött új altartomány feladata részben megegyezett a hódoltsági peremvidék felé terjeszkedő szandzsákok feladatával: a magyar (elsősorban a szigetvári) támadásokat kellett elhárítania. Az átszervezés a mohácsi szandzsák legjövendőmezőbb, mindeddig szultáni kézben lévő területeinek (Szőlős, Vörösmart, Laskó városok) leválasztását jelentette.³² Az új szekcsői szandzsák Kászim magyarországi szolgálatának vissza-visszatérő állomása lett.

²⁵ Szakály 1987: 91, 110 (20., 82., 83. regeszta).

²⁶ A Dráva–Száva közén Moszlavina palánkjának felépítését határozták el. Hegyi 2007: I. 81; BOA MD 3. 244 (no. 699).

²⁷ Szakály 1987: 112–114 (89., 91., 93. regeszta).

²⁸ Fóti–Pánya 2022: 130–131.

²⁹ Hegyi 2007: I. 78–82.

³⁰ Fóti 2024a.

³¹ „Budun beylerbeyi mektub gönderüb kale-i mezkur müstakil sancak olub Budun kapudanı Balı'nin oğlu Mehmede ... buyırıldı ikiyüz bin ile” („A budai beglerbég levelet küldött, miszerint a nevezett vár független szandzsák lett, [ezért] Báli fia Mehmed budai kapudánnak ... adatott kétszáz ezerrel [értsd: akcséval]”). BOA MD 4. 200 (no. 2085). Fóti 2024a.

³² Sz. Simon 2023: 62–63.

Némi kétség maradt afelől, hogy Kászim tényleg működött-e kapudánként, további szultáni parancs erről nem árulkodik. 1564-ben egy teljesen más szerepkörben találkozunk vele, amely azonban végigkíséri pályáját: Malkocs lippai bég ekkor azt jelentette a Portára, hogy a

„Mohács szandzsákjában 40 000 akcsés ziámetet birtokló Kászim, aki mostanság a mohácsi és más³³ szandzsákok összeírására kinevezett emín, [...] a nevezett szandzsákokat teljes megalégedettségre és helyes módon összeírta [...] ezért részére 5 000 akcse jövedelememelés parancsolatott meg”.³⁴

Malkocs elsőkézből ismerhette Kászim összeírói munkáját: 1564 áprilisáig Mohács bégeje volt.³⁵ Az előző katonai funkció helyett így hősünk egy pusztán adminisztratív, de igencsak fontos feladatot vállalt, a szandzsák összeírását.

A kapudáni tisztséggel ellentétben Kászim új feladatkörével kapcsolatosan több forrást is fel tudunk sorakoztatni, így a mohácsi náib (a kádi helyettese) 1564 októberében a Portára küldött jelentését, amelyet a vele kapcsolatos szultáni parancs foglalt össze:

„[...] a szekesői szandzsákban a szárazföldön és a Dunán Buda felé menő kereskedők és nem muzulmánok eleddig biztonságban voltak, senki javait és személyét nem érte kár. Mostanság a vilájetet összeíró Kászim kethüdá és Hajdar írnök azt mondta, hogy a szandzsák megszűnt, katonáit más szandzsákba helyezték át. Ezáltal zűrzavart idéztek elő a környéken, a szigetvári gaztevők mind szárazon, mind a Dunán támadni tudnak, teljes a felfordulás, képtelenség bárkinek is Mohács felé eljutni. Pécs és Szekszárd távol esik, a Mohács és Baranyavár környéki zavargást nincs erejük elhárítani. Azonban az említett tartományt ismételten összeíró Kászim a Portára jött, és azt mondta: ott nincs szükség önálló szandzsákra, helyesebb megszüntetni és szultáni hász-birtokká tenni. Ezzel a szándékkal szüntették meg, s tették összes hászait szultáni hásszá. Elrendelik [a budai beglerbég számára], hogy amikor a parancs megérkezik, az ügyet a nevezett írnökkel beszélje meg, s ő maga is vizsgálja ki. Ha a szandzsák megszüntetése nem okoz kárt az áthaladó kereskedőknek és rájáknak, tegyen úgy, ahogy a kincstár számára a leghasznosabb, ám ha bizonyos, hogy zűrzavar támad a környéken, jelezze, hogy szerinte mi a legjobb megoldás.”³⁶

Az eset rávilágít a budai vilájet pénzügyi problémáira. A tartomány a létrehozásának pillanatától kezdve veszteséges volt. A magyarországi várak fenntartása

³³ BOA KK 75. 75v. A bejegyzés Simontornyát és Koppányt nevezi meg mint Kászim által összeírt szandzsákokat. Az adóösszegek egyezése bizonyítja, hogy a mohácsi szandzsák Kászim által elkészített összeírása azonos a koppenhágai könyvtárban őrzött kézirattal: DKBK Cod. Turc. Rot. V; vö. ÖNB Mxt 588.

³⁴ BOA KK 74. 89, 90.

³⁵ BOA KK 218. 145.

³⁶ Dávid–Fodor (szerk.) 2005: 174.

és a bennük szolgáló katonaság zsoldja a beszedhető jövedelmek mértékét messze meghaladta. 1559–1560-ban a budai vilájet bevétele 8 833 839 akcse volt, miközben a kiadások ennek többszörösére, 23 236 931 akcséra rúgtak. A hiányzó 18 200 000 akcsét Isztambulból kellett pótolni.³⁷ Amikor 1562-ben megkötötték a Habsburg–török békét, a katonai határok módosítása nélkül kínálkozott lehetőség a nem közvetlen határszélen fekvő (de továbbra is határvidéki funkciót ellátó) szandzsákok haderejének leépítésére, ezzel a költségvetési deficit csökkentésére. Kászim ezt a feladatot vállalta magára. A korábban jól jövedelmező szultáni hászbirtokok újbóli felélesztése volt a célja, ezzel a központ pénzügyi érdekeit szolgálva.

Ezt az értelmezést támasztja alá egy másik török forrásunk is, amely azt mutatja, hogy 1564-ben Kászim kethüdá defterére hivatkozva elkezdtek átsorolni egyes szekcsői, mohácsi és simontornyai szandzsákokba tartozó falvakat a szultáni hász-birtokok közé.³⁸ Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy Simontornya esetében is felmerülhetett a szandzsák megszüntetése, és csakugyan talá-lunk egy ide vonatkozó 1565. februári keltezésű szultáni parancsot:

„Parancs a mohácsi és más szandzsákokat összeíró Kászim ziámet-birtokosnak: le-velében tudatta, hogy az összeírt szandzsákok javadalmainak szétosztásához hozzá-kezdett, s felvetette a szekcsői és a simontornyai szandzsák megszüntetésének vagy megerősítésének a kérdését. A simontornyai szandzsákokat korábban nem szüntették meg, [tehát most sem fogják]. Ami a szekcsői szandzsákokat illeti: mivel jelentették, hogy a környéken szükség van szandzsákra, mert ha felszámolják, az ellenséges várak gaztevői elzárják az utakat, míg ha ott a bég, a kereskedők és a muzulmánok bizton-ságban tudnak haladni a Dunán és a szárazföldön, ezért a szandzsákokat megtartották, s megparancsolták neki, hogy ossza ki a [bég] hász-birtokait. Elrendelik, hogy az uta-sításnak megfelelően cselekedjék.”³⁹

Kászim feltehetően sokat kockáztatott azzal, hogy egy ilyen jelentős, sokak érdekeit sértő közigazgatási átalakítást kezdeményezett. Nyilván mérlegelve a helyzetet, arra számíthatott, hogy a Portán támogatásra talál a javaslat.

Figyelme – az összeírásokon kívül – minden olyan helyi ügyre kiterjedt, amely révén a Portán hasznos embernek mutathatta magát és elősegíthette karrierje felívelését. Egy rendelet szerint, amelyet „a mohácsi szandzsákban és egyéb kerületekben működő Kászim záim” jelentésére alapozva bocsátottak ki, Tolna városa érdekében intézkedett:

³⁷ Ágoston 1993: 312.

³⁸ ÖNB Mxt 588. 14, 15. Vö. Kászim kihája és Malkocs emín számvetése az újonnan hásszá tett birtokok gabona- és musttized jövedelméről (1565. február). ÖNB Mxt 590. 65–67 (téves kelte-zéssel megjelent: Velics–Kammerer [szerk.] 1886: 200–201). A szekszárdi, mohácsi, szekcsői, koppányi és simontornyai szandzsákokban fekvő hászok jövedelmei... (1565–1566). ÖNB Mxt 579. 224–227 (kiadva: Velics–Kammerer [szerk.] 1890: 332–340).

³⁹ Dávid–Fodor (szerk.) 2005: 199.

„Magas Portámra tezkerét [feljegyzést] küldöttél és jelentetted, hogy a budai vilájet alá tartozó Tolna városa azelőtt nagy város volt, de mivel útba esett, a szárazon és vizen érkezők támadásai és a sok adózás miatt a rájuk elszegényedtek benne és hasznavehető embereik más helyekre elszéledtek, ha azonban a város bírójának, úgy miként Budin [Buda] és Kuvin [Ráckeve] városok bírúinak adatott, háromezer akcse timár rendeltetnék, hogy aki a bíró lesz, annak a birtokában legyen, akkor ez a város új életre keltésének és a vilájet helyreállításának eszközlője lenne.”⁴⁰

Kászim teljesítményével a szandzsák-megszüntetés tervével okozott kisebb zavar ellenére is maximálisan elégedettek lehettek a Portán, mert a következő évben végre elérhette célját és szintet lépett a karrierje: egy rüusz defterben feljegyezték a „ziámetet birtokló Kászim kethüdá” Dukagin szandzsák (egy hegyvidéki régió Albánia északi részén) élére történő kinevezését, 1565. november 10-én. Bár alacsonynak mondható 200 000 akcsés hász-birtokot kapott,⁴¹ korábbi ziámetjével összevetve ez már egyáltalán nem mondható rossz fizetésnek. Kászim életpályáján egy olyan jelentős lépést tett, ami csak keveseknek sikerült: záimból kormányzóvá lett. Korántsem volt azonban könnyű dolga, mivel 1566-ban Dukaginban lázadás tört ki az oszmán adóztatás miatt.⁴² A rend helyreállításában részt vállaló Kászimot 1567 végén egy névtelen beadványban már azzal vádolták meg, hogy a tilalom ellenére gabonát adott el az anconai hitetleneknek.⁴³

1568 végén jócskán megemelkedett jövedelme miatt hász-birtoktestét újra összeállítják: az erre vonatkozó irat nemcsak azért érdekes, mert kiderül belőle, hogy Kászim változatlanul dukagini bég volt, hanem mert meg is nevezi azokat a szolgálatokat, amelyekért a fizetésemelés járt: „korábban a vilájet összeírásában buzgólkodott és szolgált” – amit hatalmas, 30 000 akcsés jövedelememeléssel honoráltak –, ezért hiányát az általa összeírt szandzsákok ifrázaiból (leválasztott maradvány-részek, melyek többletbevételt jelentettek a kincstár számára) pótolják.⁴⁴ Valójában egyetlen idegen szandzsákból származó részt fedezhetünk fel a birtoktestben, Iszkenderijjében (Shkodra) hat falut és egy kolostort – mindebből pedig az következik, hogy ennek az albán altartománynak az összeírója is Kászim volt. Egy szultáni parancsból aztán világosan kitűnik, hogy akárcsak a hódoltságban, itt is több albán altartomány defterének elkészítésével bízták meg: az irat szerint 1568 őszére Kászim sikeresen befejezte Dukagin, Iszkenderijje és Prizren (ma

⁴⁰ Karácson (szerk.) 1914: 48. A Karácson fordításában szereplő „külvárosi út” kitételt javítottuk Tolnára BOA KK 74. 106. alapján.

⁴¹ BOA KK 75. 90b. Kászim dukagini jelenlétére: 1568 októberében egy Szülejmán nevű szpáhi, akit a forrás Kászim bég emberének (*Süleyman merdüm-i Kasım bey*) nevez, lemondott birtokáról. Ez arra utal, hogy a talpraesett Kászim új funkciójában rögvest klientúra-építésbe foghatott. BOA DFE RZd 27. 676.

⁴² Malcolm 2015: 126. 1567-ben a Porta intette Kászimot, hogy ne kövessen el incidenseket a békeszerződés ellen. BOA MD 7. 25 (no. 78).

⁴³ BOA MD 7. 168 (no. 441).

⁴⁴ BOA DFE RZd 27. 690–692.

Koszovó) szandzsákjainak összeírását, ezt követően pedig a szultáni és bégi hászok, majd a ziámet és timár-birtokok kiosztására utasították.⁴⁵

Dukagini hivatalviselése alatt Kászim újabb sikert könyvelhetett el, ezúttal az anyagi megállapodás terén. Egy úgynevezett „csiftlik módján” birtokolt javadalomelemet szerzett a mohácsi szandzsákban – éppen ott, ahová az eddig bemutatott adatok alapján nemcsak szorosán kötődött, de a szandzsák összeírójaként is működött és ebben a funkciójában eredményesen lobbizhatott a különleges birtokért. A csiftlik, alapjelentésében majorság, itt a hász-birtoknak egy olyan, több településből álló kivételezett részét jelenti, mellyel a bégek többsége nem rendelkezett. A közönséges bégi hászok fő hátránya az volt, hogy állandóan cserélődtek állomáshelyeik szerint, tehát ha új szandzsák élére neveztek ki valakit, akkor elvették előző birtokát, majd új birtoktestet állítottak össze számára. De még ez a rendszer sem működött mindig olajozottan: magasabb jövedelmű kormányzók járandóságát sokszor nem tudták maradéktalanul kiadni, vagy mire a javadalmas megkapta (akár több szandzsákban szétaprózva), már egy másik szandzsákba irányították át. Ezzel szemben a szandzsákbégi csiftlik lényege az állandóság és a kiszámíthatóság volt: birtokosa azt aktuális szolgálati helyétől függetlenül birtokolta, erre utal a defterek szóhasználatában a „bárhon is birtokoljon szandzsákot” formula.⁴⁶ A bégek az ilyen csiftlikeken alakították ki birtokközpontjukat, amit továbbörökíthettek fiaikra. Utóbbi jellemzőt emeli ki a tárgyalt bejegyzés is, abban ugyanis Kászim 32 000 akcsényi csiftlik-javadalmát egyik fiára, Ibrahimra ruházta át.⁴⁷

Bár ez a defter nem adja meg a csiftliket alkotó települések nevét, de azt egy másik forrás segítségével rekonstruálhatjuk: dukagini hászainak rendezésével szinte azonos dátummal megtörtént Kászim fiai javadalmainak rendezése is. Ibrahim átadta siklói timárját testvéreinek, Mehmednek,⁴⁸ melynek elemei között néhány ismerős települést fedezhetünk fel (Pozsonyi, Kis Iván, Szent Andrijás⁴⁹); Ibrahim ziámetjét pedig megnövelték, részben apja csiftlikjének elemeivel (Bicsérd, Laskafalva, Lippó).⁵⁰ Az említett birtokok 1557-ben még mind apjuk Siklóstól északra fekvő ziámetjét alkották.

Dukaginból aztán tovább vezetett Kászim útja, de nem túlságosan távolra: némileg délebbre, a részben szintén albán szandzsák, Üszküp, azaz Szkopje első embere lett, legalábbis ez derül ki egy ide kinevezett egykori alajbégnek, Alinak a tezkerejéből, aki bégünkötől vette át a szandzsákot 1569. december 12-én.⁵¹ Bár

⁴⁵ BOA MD 7. 848 (no. 2322). „Kászim mírlivá” neve szerepel az elkészült defterek kánunnáméjában, lásd Katić 2010: 641; Vö. BOA TTd 495. 5; Parlak 2018: 3; Vö. BOA TTd 499. 13.

⁴⁶ „Her kanda sancag tasarruf ederse haslarından mahsub olmak üzere” („Bárhon is birtokoljon szandzsákot hászai közé számíttasson”) formulával szoktak utalni az ilyen birtokrészekre. A szandzsákbégi csiftlik hatékony kutatói eszköz az átlagos muszlim nevet viselő tisztviselők azonosítására. Néhány példát korábban bemutattunk rá: Fóti 2023a: 54–55; Fóti 2023b: 14, 16.

⁴⁷ BOA DFE RZd 27. 692.

⁴⁸ BOA RZd 25. 383.

⁴⁹ Ismeretlen okból Szentrtrinitást a defterekben olykor Szent Andrijásként rögzítették.

⁵⁰ BOA RZd 25. 384.

⁵¹ BOA DFE RZd 28. 335.

kinevezési okmánya ezúttal nem ismert, legkésőbb 1569. augusztus 20-án távozhatott, ekkor ugyanis Dukaginba Hüszejn pasa fia Musztafát nevezték ki.⁵² Az új bég éppen abból a karamániai Bejszhiből érkezik, ahol Kászimunk pályája kezdetén szolgált. Az, hogy ez csupán véletlen egybeesés-e, forrásaink segítségével nem tudtuk feltárni, mindenesetre felettébb szokatlan a bégcseré egy balkáni szandzsák és a karamániai vilájet egyik szandzsákja között.

Mint hogy az ezt követő időszakra – egészen az 1570-es évek közepéig – rendelkezünk egy kormányzói kinevezéseket tartalmazó központi listával (*tevcih defteri*), így Kászim bég karrierjét néhány évig meglehetősen pontosan tudjuk követni. A hősünkre vonatkozó legkorábbi bejegyzést a szerémi szandzsák fejléc alatt találjuk meg, és a forrás mindenben visszaigazolja az előbb említetteket: 1569. december 12-én nevezték ki a Duna és a Száva közti szandzsák élére, előző állomáshelyeként Szkopje van feltüntetve, hászai összegeként 300 000 akce szerepel, ami egyezik azzal az 1568-as intézkedéssel, amit bemutattunk, s amelyben dukagini hiányát rendezték.⁵³ A Szerémség egy olyan belső, biztonságos szandzsáknak számított a hódoltságban, ahová mintegy jutalmul, pihentetni helyezték át a bégeket, számos itt lakó bégje is azt mutatja, hogy maguk a kormányzók körében is népszerű vidéknek számított a gazdag tartomány.

Kászim mindazonáltal új hódoltsági szandzsákjában sem dőlhetett hátra, a kormányzat továbbra is igényt tartott tapasztalatára az albán vidékek ügyeiben: 1570 februárjában az egyik korábban általa összeírt szandzsák, Prizren adóbehajtási kérdésével kapcsolatos forrásban találjuk, szerémi bégnek nevezve. Jenipazar náhijében az alattvalók vonakodtak tizedet fizetni, helyette ún. filori adót akartak (ami a privilegizált vlah katonaparaszti népesség adóneme volt), de Kászim a Portáról arra kapott utasítást, hogy filori helyett tizedfizetőként rögzítse őket a szandzsák új defterében.⁵⁴ A kormányzat tehát különböző fontos pénz- és igazgatási ügyekben alkalmazta a béget. Jutalma sem maradhatott el: bár az eddigiekből az derült ki, hogy mohácsi csiflikjéről lemondott fia javára, 1570-ben azt olvassuk, hogy a mohácsi szandzsák szétválasztásával létrejött pécsi szandzsákban ismét egy két faluból álló, ezúttal 20 000 akcsényi birtokelemet birtokolt „csiflik módjára” (*ber vech-i çiflik*) a szandzsákbégi hászokon felül.⁵⁵ Fiait, Ibrahimot és Mehmedet ugyancsak a pécsi livában találjuk, zámet-birtokosként.⁵⁶

Az albán térséghez fűződő kapcsolatai miatt nem érhet minket váratlanul, hogy a Szerémség után Kászimot 1572 májusában egy másik korábban általa összeírt szandzsákba, Iszkenderijébe nevezték ki. Utódja a Szerémségben egy

⁵² BOA MAD 563. 217.

⁵³ BOA MAD 563. 51. Érdekes, hogy a szerémi szandzsák 1569. december 13. keltezésű timár-defterében (azaz hivatalos kinevezése után egyetlen nappal) már Kászim mírlivá hászait részletezik (itt 305 000 akce értékben jelöltek ki számára birtokokat). BOA A.DFEd 46. 6–7.

⁵⁴ BOA MD 9. 27 (no. 74).

⁵⁵ BOA TTd 480. 9 (a mikrofilmen: 4r). (Bakonya, Márok).

⁵⁶ BOA TTd 480. 11 (5r), 17 (8r). Részben ismét a Kászim 1557-es mohácsi zámetjéből megismert birtokokkal (Bicsérd, Lippó, Szent András, Pozsoni, Kis Iván, Bajcs, Laskafalva, Petre [azaz Petróc]).

Mehmed volt, aki éppen Iszkenderijjéből érkezett,⁵⁷ vagyis a két altartomány között a Porta bégcserét hajtott végre. Kászim korábban még azt a parancsot kapta, hogy a szerémi szpáhikkal Hercegovinába vonuljon, végül az albánok lázadása miatt ezen változtatva inkább Iszkenderijjébe irányították.⁵⁸ Az altartomány forrongó állapota miatt Mehmednek pedig a Porta meghagyta, hogy addig ne induljon útnak új állomáshelyére, amíg Kászim meg nem érkezik és át nem veszi a szandzsák védelmét.⁵⁹ Mindazonáltal hiába teljesített egy sor hasznos szolgálatot a kormányzat számára, úgy tűnik, Kászim jövedelme változatlan maradt (300 000 akce). Az is lehetséges azonban, hogy pécsi csiftlikjét – amit akár gyarapíthatott is – ezúttal nem vették számba; a gyakorlat ebben a tekintetben ingadozott: amikor egy kinevezésnél csak a bég hászának értékét adják meg, korántsem biztos hogy teljes jövedelméről értesülünk.⁶⁰

Kászim otthonosan érezhette magát a következő állomáshelyén is, hiszen 1574 júniusában ismét Dukaginba nevezték ki.⁶¹ Az áthelyezés érdekessége, hogy itt egy Isza bég volt az elődje, akit onnan Pécsre irányítottak. Az albán altartományok és a hódoltság közötti bégcserék láthatóan bevett gyakorlatnak számítottak a kormányzat részéről.

A hetvenes évek közepétől indul egy másik, kinevezéseket tartalmazó központi lista, amely azonban éppen 1577–1578 során hallgat Kászimról, amikor más források szerint a hódoltsági pénzügyek, illetve igazgatás megreformálásában kulcsszereplőként tért vissza: 1577-től adatokkal rendelkezünk egy Kászim nevű mohácsi (más források szóhasználatával szekcsői)⁶² bégről, aki egyúttal a budai defterdár tisztjét is betöltötte.⁶³ A tartomány pénzügyi defterdárjaként (*mal defterdari*) az ő hatáskörébe tartozott a kincstári jövedelmek felügyelete és elszámoltatása. Az, hogy pontosan mikor és milyen körülmények között tért vissza a hódoltságba, ezúttal homályban marad.

A budai vilájet pénzügyi helyzete az 1570-es évekre jellemző rövid fellendülés után – amikor a zsoldszükségletek 88%-át a helyi bevételekből tudták fedezni – az évtized végére, Szokollu Musztafa budai pasa kormányzásának utolsó éveire újra romlani kezdett. A tartomány bevételei a katonai kiadásoknak ismét csupán 77%-ára voltak elegendőek.⁶⁴ A pasa az oszmán kézben lévő végvárak katonaságának fizetését csak a temesvári vilájet egyre jelentősebb támogatásával tudta

⁵⁷ BOA MAD 563. 51; MAD 563. 216; MD 19. 17 (no. 47): Mehmedet Iszkenderijjéből a Szerémségbe küldik.

⁵⁸ BOA MD 19. 16 (no. 46).

⁵⁹ BOA MD 19. 22 (no. 61).

⁶⁰ Lásd a Dervis bég hászai körüli ellentmondást: Fóti 2023b: 10–11.

⁶¹ BOA MAD 563. 216, 217.

⁶² A Mohács-Szekcső megfeleltetésre utal az ekkoriban vezetett kinevezések deftere is, egy üresen hagyott fejezet címében: „Mohács: Szekcső néven ismét leíratott”. BOA KK 262. 20. A Szekcső fejezetnél azonban hiába kereshénk Kászim nevét: az ide bejegyzett három bég között kihagyták az 1577 és 1586 közötti időszakot. Az 1630-as években a szandzsák megnevezése „Szekcső más néven Mohács”. BOA KK 266. 37.

⁶³ BOA MD 30. 233–234 (no. 545–549); BOA MD 34. 23–24 (no. 48–49).

⁶⁴ Ágoston 1998: 368–369.

előteremteni. 1577 májusában pénzügyi vizsgálat indult a tartományban. Végrehajtója az udvar embere, Kászim mohácsi szandzsákbég lett, aki pozícióját Mehmed pasa nagyvezír ellenkezése ellenére, a válide (a szultán édesanyja, Nurbánu) támogatásával szerezte meg.⁶⁵

Kászim arra kapott utasítást, hogy a gazdasági stabilizáció érdekében – mint korábbi szolgálati helyein is többször – vizsgálja felül a szultán magyarországi jövedelmeit. Ennek eredményeként nem csupán a korábbi prosperitás visszaállítását várták el tőle, hanem a tartomány katonaságának költségein felül további kincstári bevételeket (ennek mértékét a Habsburg adminisztráció számára írt jelentés százezer koronában adja meg).⁶⁶ Az általa vezetett felülvizsgálat sértette a budai pasa, a határvidéki bégek és a katonaság egzisztenciális érdekeit. Musztafa pasa budai beglerbég lemondással fenyegetőzött. Ferhád füleki szandzsákbég Kászim megvesztegetésével is megpróbálkozott. A Portán már a helyi katonaság lázadásától tartottak.⁶⁷

A források legrészletesebben a nyugat-dunántúli szigetvári szandzsákbán történeteket tárgyalják. A terület bégje a hódoltságban „nevelkedett” Szári (szőke, másik ragadványnevén Potur, azaz boszniai) Ali volt, aki előbb a mohácsi/szekcsői szandzsákbán, majd Koppányban, Füleken és Szolnokon irányította a polgári és katonai igazgatást.⁶⁸ Az őt személyesen is ismerő Pecsevi jellemzése szerint:

„Szakadatlanul a hitetlenek országában való portyázás volt a szenvedélye. A végeken a háborúskodás színterén fekvő falvakat többnyire behódoltatta, néhány várat és palánkát pedig váratlanul megrohant és mivel a béke idején azokat el nem foglalhatta, tehát felgyújtotta és felégette.”⁶⁹

Az irányítása alatt álló szigetvári livá nyugati határkerületének, a kanizsai náhijének a határait mintegy 70 km-rel tolta be a Magyar Királyságba. Az itt fekvő helyek azonban nem kerültek bele a szandzsákösszeírásokba, hanem a bég saját használatba vette őket, illetve hozzácsapta jövedelmüket emberei javadalmához – ezt az eljárást már 1575 áprilisától kezdve bizonyítják a timár rúznámcsce defterek.⁷⁰ Szári Ali feltehetőleg 1576-ban jelezte a Portának, hogy igényt tartana 120 frissen meghódoltatott település jövedelmére – azaz kísérletet tett hász-birtokainak hivatalos bővítésére is. Ezt a listát nem ismerjük, ahogy sajnos azt a jegyzéket

⁶⁵ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 36. Konv. 1. fol. 95r.

⁶⁶ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 2. fol. 115r, 148r.

⁶⁷ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 2. fol. 115r, 148v; Kt. 36. Konv. 1. fol. 95r.

⁶⁸ BOA KK 220. 173; BOA MAD 563; Fóti 2024b: 145–164.

⁶⁹ Karácson (szerk.) 1916: 82–83.

⁷⁰ BOA DFE RZd 42. 494–521. Két timár defter elkészítése között a javadalombirtokok birtoikosának személyében vagy a birtok összetételében történt változásokat a napról napra, folyamatosan vezetett timár rúznámcsékban tartották nyilván. 1575 áprilisától megfigyelhető, hogy a szigetvári szandzsákhoz tartozó, javadalomemelésre érdemesített szpáhik jövedelmei között megszorodnak a becsléssel meghatározott adójú, határszéli települések, melyek korábban még nem szerepeltek a szandzsákösszeírásban. Sz. Simon 2014: 175.

sem, amelyet a bég 1577. szeptember 13-án juttatott el a szultáni udvarhoz, és amely a szigetiek friss adóztatásait tartalmazta, 180 falut feltüntetve.⁷¹ Ebben nemcsak saját igényei, hanem olyan települések is szerepeltek, amelyeket a kincstár számára ajánlott hasznosításra. Az bizonyos, hogy ezt a kibővített listát Ali nem önszántából, hanem Kászimnak a jövedelemfeltáró vizsgálatai hatására küldte fel a Portára. 1577. szeptember 27-én (tehát két héttel később) Szokollu Musztafa budai beglerbég tudósította unokabátyját, Mehmed pasa nagyvezírt, hogy Kászim mohácsi bég, fődefterdár, Berzencéből a határvidéki helyeket magába foglaló szandzsákot szeretne szervezni (de szóba került ekkor még Babócsa, Kanizsa és a Muraköz is).⁷² A bég és a szpáhik által korábban saját zsebre adóztatott településeket Kászim tehát azonnal a kincstár felügyelete alá igyekezett vonni úgy, hogy a frissen behódoltatott területekből új közigazgatási egység felállításának tervével állt elő.

Kászim tevékenysége nemcsak a helyi szinten, hanem a diplomáciában is nagy vihart kavart. Az egyre sűrűsödő portyákra, hódoltatásokra, rabszedésre és nyílt békebontásra hivatkozva ugyanis a császáriak ugyanebben az időben visszatartották a szultán számára küldendő ajándékot.⁷³ Szokollu Mehmed pasa nagyvezírnek a Habsburg panaszokra megfogalmazott válaszervei nemcsak a kialakult helyzetre, hanem a török területszerzés rafinált módszereire is kiválóan rávilágítanak: „A falvak Budához tartoznak, az ottani pasa könyvébe vannak beírva. Az ottani falvak lakói szabadon jöttek a török végvárakhoz. Meghódoltak, védelmet és oltalmat kértek tőlünk.”⁷⁴ A kijelentés szerint a 180 zalai falu behódolása után azonnal bevezetésre került a budai defterbe, ami oszmán szempontból teljesen legitimé tette az adószedést. David Ungnad portai követ tudósításából viszont az is kiderül, hogy a könyveknek a Habsburg fél által javasolt revíziójától a nagyvezír elzárkózott.⁷⁵ Szokollu Mehmed utalása Halil bég defterére, a budai tartomány hírhedt és hivatkozási alappá vált első összeírására ugyanis csupán blöff volt, hiszen a falvak részletes összeírása (*mufással tahrir defteri*) ekkor még nem készült el, csak a javadalombirtokok élén álló szpáhik cserélődését rögzítő rúznámcsékba vezették be azokat, mint egy-egy jól sikerült katonai vállalkozásért járó jutalmat.

Musztafa pasa 1577. novemberben csaua (küldötte) által megismételte a Portán szeptemberi panaszát, és itt már egyértelműen Kászimot tette felelőssé az ajándék elmaradásáért. A Portán tartózkodó Stephan Gerlach naplójában a vádaskodás rögzítése mellett annak valódi okát is elárulta:

„Mivel azonban Kászim bég, a magyarországi számtartó, császáruk [II. Rudolf, I. Rudolffként magyar király] néhány faluját kirabolta, a császár az ajándékot

⁷¹ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 3. fol. 187; Gerlach 1986: 212. Hasonló listára találunk példát máshol is: ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 39. Konv. 2. fol. 115–117.

⁷² ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 3. fol. 232v, 233v; Kt. 36. Konv. 1. fol. 94v.

⁷³ Gerlach 1986: 223.

⁷⁴ Gerlach 1986: 233.

⁷⁵ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 3. fol. 187v.

visszatartotta, míg a keletkezett kárt ismét nem teszik jóvá. Ezért küldte a budai pasa a csaut Mehmed pasához jelentéstételre. Ezt azonban nem a béke szeretetéből vagy császárunk javára tette, hanem a számtartó iránti irigységből, akit szívesen kibillentene helyéről, mivel az körmére néz, és császára [III. Murád] hasznát keresi.”⁷⁶

A kialakult helyzetért – ahogy fent láthattuk – valójában nem Kászim, hanem a Szokollukkal szimpatizáló, szintén boszniai származású Szári Ali bég volt felelős. Gerlach magyarázata szerint „a budai pasa csak azért hibáztatja Kászim bégét, mert ellensége. Szívesen látná, ha leváltanák.”⁷⁷ A részlet a hódoltatás mechanizmusain kívül bepillantást enged az oszmán legfelső elit hatalmi harciba is. Kászim, ekkor már mint Nurbánu válide és annak fia, III. Murád szultán érdekköréhez tartozó tisztviselő, szemben állt a magyar hódoltságban gyökeret vert, annak kiépítésében tevékenyen részt vett régi hatalmi elittel, melynek élén már bő egy évtizede a Szokollu klán állt. A III. Murád baráti köréhez tartozó oldal magját ekkor a pénzügyek legfelsőbb irányítója, Üvejsz (a későbbi budai beglerbég), illetve Semszi Ahmed pasa, korábbi ruméliai és anatóliai beglerbég jelentették. Források hiányában nehéz eldönteni, hogy Kászim tevékenységének mozgatórugója egy általa hagyományosan képviselt lojalitás, nyereségvágy, vagy a helyi hatalmasokkal szembeni régről fakadó ellenszenv volt. Nem tudjuk azt sem, mikor kapcsolódott az új szultán érdekkörébe.

1578 szeptemberében a Porta eltávolította az intézkedések útjában álló Szokollu Musztafa budai pasát,⁷⁸ helyét az említett Kara Üvejsz pasával (1578–1580) töltötték be.⁷⁹ A szigetvári szandzsák élén is új emberre volt szükség. 1579 júliusában Szári Ali már Klissza kormányzója volt,⁸⁰ helyére utóbbi altartomány bégjét, Ibrahimot szánták, aki azonban új állomáshelyére való utazása során Pozsegyében meghalt.

Szári Ali bég leváltása szinte pontosan egybeesik a Kászim bég által kezdeményezett berzencei szandzsák megvalósulásának idejével. A portai jelentések és a szultáni parancsokat tartalmazó mühimme defterek egybehangzó tanúsága szerint 1579 júniusának közepén egy Haszán nevű kethüdá lett a részben királysági területekre kiterjedő közigazgatási egység, a berzencei szandzsák bégje.⁸¹

⁷⁶ Gerlach 1986: 223.

⁷⁷ Gerlach 1986: 224.

⁷⁸ Takáts 1927: 116–118.

⁷⁹ Kara Üvejsz III. Murád régi bizalmas embere volt. Trónraléptekor a szultán Maniszából hozta magával és kinevezte defterdarrá. Életrajzára és magyarországi működésére Fodor 2002: 209–254; Hegyi 2012: 187–217. Üvejsz házaira: ÖNB Mxt 600. 58–59.

⁸⁰ BOA A.RSKd 1462. 3. „Korábbi szigetvári bég”-nek nevezi az irat. Az adatot Szári Ali életrajzána írásakor még nem ismertem, a Klissza és Szigetvár közötti bégcserére más iratok segítségével következtettem. Fóti 2024b: 151–152.

⁸¹ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 39. Konv. 2. fol. 95r; BOA MD 36. 283 (no. 746). A berzencei szandzsák felállításának terve nem volt teljesen újkeletű. Szigetvár sikertelen ostroma előtt, 1555 végén, az akkor a területen működő görögali szandzsák szétválasztásával már megpróbálták új határszandzsákot létrehozni Szigetvár háta mögött, babócsai szandzsák elnevezéssel. Ennek első bégje Báli pasa fia Ahmed volt. 1579-ben a szigetvári szandzsák kettéválasztásával

A szigetvári szandzsák kettéválasztásával létrejött új livá azonban eddigi ismereteink szerint csak néhány hónapig állhatott fenn, az sem kizárt, hogy csupán névlegesen.⁸² Mindeközben Szigetváron egy Musztafa nevű személy rövid kormányzása következett.⁸³ Őt követően – a berzencei szandzsák-kísérlet eltűnésével szinte egy időben –, 1580. január 7-én a ziámet-birtokosok közül hirtelen felemelkedett Haszán kethüdá került Szigetvár élére (1580. január–1581. február). A pécsi záim és a berzencei szandzsák első „bégje” valószínűleg egy és ugyanaz a személy.⁸⁴ Üvejsz hú embereként egyik első intézkedése volt sikkasztás miatt feljelentést tenni elődje, Szári Ali ellen, akit a szultán a budai beglerbég elé idéztetett.⁸⁵ Haszánnak új állomáshelyén azt a munkát kellett elvégeznie, ami a berzencei bég feladata is lett volna: a félig hódolt területen olyan adóprést alkalmazni, amely már nemcsak a hódoltató katonaság, a szpáhik és az őket irányító bég, hanem az államkincstár számára is hasznot hoz.⁸⁶

Közben Kászim defterdári tevékenysége ellen is megsokasodtak a panaszok: a vádak szerint egy adóbérlet kiadásáért három órát fogadott el, a feladatot mégsem az őt megvesztegető személynek adta, mohácsi emberei pedig az örökös nélkül elhunytak kincstárát illető vagyonát sikkasztották el.⁸⁷ Sőt, még a fogolyötöd-adó (*pencik*) jogellenes szedését is felhozták ellene,⁸⁸ ami éppen a szandzsákbégek, mindenekelőtt Szári Ali elleni legfőbb vádpont volt. Akár igazak voltak a megfogalmazott vádak, akár a befekettítésén dolgozó érdekcsoport állt a háttérben, 1578 tavaszától Kászimot már volt defterdárnak nevezik az iratok, tehát elmozdítása részben sikerrel járt. Mégsem számított bukott embernek,

újra a nyugati határterületek önálló szandzsákká alakítása volt a cél, amivel tulajdonképpen az 1550-es évek közepének célkitűzéseit támasztották fel. A szandzsák teljes neve később: „Bobofcsa és Berzence és Seges(d) és Söçin”. RZd 78. 476. Sz. Simon 2024.

⁸² A portai követek jelentéseiben található utolsó említése 1580. március 6. Ekkor az Una folyó mentén 1579 végén létrehozott másik új közigazgatási egységgel – a Krupa és a környező várakról elnevezett szandzsákkal – említik együtt, melynek élére Zrínyi Miklós hajdani apródját, később kapudzsibasit, Carazowith Idrisz ágát nevezték ki, aki nem zárható ki, hogy azonos Pápa későbbi beglerbégjével. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 41. Konv. 2. fol. 21r; Kt. 42. Konv. 1. fol. 8r. A területen lezajlott török portyákra: Simoniti 1980: 87–99; Gömöry 1885: 173–174. A krupai szandzsákra és Idrisz kinevezésére: BOA KK 262. 267.

⁸³ Ő korábban szintén Klissza bégje volt (1576. március 24-től), majd Pécsre került (1577 novemberében), ahol 1579 szeptemberéig kormányzott. BOA KK 262. 8; BOA A.RSKd 1461. 177; ÖNB Mxt 597 (számozatlan). Feltehetően mázulként Pécsen tartózkodott, s amikor a Szigetvárra kiszemelt Ibrahim bég váratlanul meghalt, rövid időre átvette az altartományt. Hafizović cáfolta azt az elterjedt nézetet, miszerint Lala Musztafa pasával lenne azonos. Hafizović 2016: 99–109.

⁸⁴ ÖNB Mxt 597. fol. 160. Szigetvári kinevezését követően korábbi ziámetjét fiai kapták meg, s tezkeréjükben apjukat következetesen Haszán kethüdának nevezték, vagyis úgy, ahogy a berzencei béget.

⁸⁵ Fodor 2020: 89–90; MD 39. 133 (no. 309–310).

⁸⁶ Hasonló törekvések voltak a hódoltsági peremvidék egyéb szakaszain is. A hatvani szandzsákban például Üvejsz a már korábban is adózó települések terheinek emelésével és a birtoktestek újrendezésével akarta hasznosítani az elsikkasztott jövedelmeket. Erre vonatkozóan részletesen: Hegyi 2012: 187–217.

⁸⁷ BOA MD 34. 23–24 (no. 48–49).

⁸⁸ BOA MD 34. 44 (no. 92).

hiszen szandzsákját megtarthatta: 1578 szeptemberében még mindig szekcsői bégeként találkozunk vele.⁸⁹ Utódja, Kaja bég, csak 1579. november 10-én kapta meg kinevezését, a defter bejegyzése szerint egyenesen Kászimtól vette át a szandzsákokat (*an tahvil-i Kasım bey mir-i sabık*),⁹⁰ ez azonban némileg pontatlan: a folyamatos támadások keresztüztüzében álló volt defterdárt már valamivel korábban leválthatták és áthelyezték Szegedre, mivel az 1579. szeptember 23-án hitelesített pécsi szandzsákösszeírásban szegedi bégeként hivatkoztak rá (Pogán falu „Kászim szegedi mírlivá csiftlikje”).⁹¹ Hozzáfűzhetjük, hogy 1570-ben szintén Pogánnál jegyezték be Kászim csiftlikjét, mely szőlőből, kertből, malomból, rétből és egy halászhelyből állt és egy Dijanes pap nevű hitetlené volt korábban.⁹²

E defter további lényeges információkkal is szolgál: Bicsérd faluhoz szintén Kászim csiftlikjét írták be, márpedig ezzel a településsel már 1557-ben találkoztunk birtokteste kezdő, azaz névadó településeként.⁹³ Az adatok alapján most már nem férhet kétség ahhoz, hogy mindvégig ugyanazon Kászim sorsát követtük. 1581 júniusában Kászim fehérvári vagyonösszeíróként szerepel egy iratban, azelőtt szegedi bégeként.⁹⁴ A pénzügyigazgatási feladat csak ideiglenesen szakíthatta meg a Duna–Tisza közi szandzsákban élvezett mandátumát, mivel 1582 októberében Kászim szegedi bég fiának, Mehmednek a ziámetjét részletezik a pécsi szandzsákban, 30 000 akcse értékben.⁹⁵ A bégfiának a birtoktest egy része nem felelt meg, ezért az új összeírásnál azt másra cserélte. Érdemei közt „az összeírásnál tett szolgálatra” utalnak – nyilván apja mellett serénykedhetett –, így érthető, hogy többlettel kapta meg az óhajtott birtokot. Most is a birtoktest néhány eleme szolgáltat bizonyítékot arra, hogy a szegedi bég azonos az egykori kethüdával: Kis Iván, Laskafalva, Bajcs és Pozsonyi birtokrészek már a korábbiakban is előkerültek a Kászimra vonatkozó iratokban. A bég legkésőbb 1583. január 2-ig tölthette be a szegedi kormányzói tisztséget, amikor az udvar Kara Ali fehérvári szandzsákbéget az ellene felhozott panaszok miatt átmenetileg Szegedre helyezte.⁹⁶

Kászim további pályafutását már nem tudjuk biztosan nyomon követni. Hiába említenek egy Kászimot az albániai Avlonja bégeként 1583-ban,⁹⁷ csak találgatni lehet, ő azonos-e a mi bégünkkel. Főhősünk mindenesetre 1584-ben még élt, hiszen a szekcsői szandzsák fejadó-defterében mint birtokost említették meg.⁹⁸ 1586. december 2-án a szintén albániai Ilbaszán első emberének, Kászim

⁸⁹ BOA MD 35. 262 (no. 664).

⁹⁰ ÖNB Mxt 597 (490-es kép).

⁹¹ BOA TTd 585. 28. Ezen kívül Kőrös falunál is Kászim csiftlikjét találjuk. Uo. 61.

⁹² BOA TTd 1012. 16. Kászim és fiainak birtokai kapcsán Sudár Balázs kiemelte, hogy hárman együtt a legtekintélyesebb pécsi személyek közé tartozhattak. Sudár–Varga J.–Varga 2019: 64, 129.

⁹³ BOA TTd 585. 17. Fia, Ibrahim réjteit szintén Bicsérdén írták össze. BOA TTd 585. 16, 17. Ibrahim csiftlikje: Göröcsöny városánál. BOA TTd 585. 30.

⁹⁴ Karácson (szerk.) 1914: 112.

⁹⁵ BOA MAD 15283. 130.

⁹⁶ Fóti 2023a: 360, 2023b: 17.

⁹⁷ BOA RZd 92. 325. Kászim az irat szerint egy szpáhiját a reváni (jereváni) hadjáraton való szolgálatért terjesztette fel fizetésemelésre.

⁹⁸ Velics–Kammerer (szerk.) 1890: 607.

bégnek a menesztését rögzítették a központi listán, és éppen egy hódoltsági béget, a pécsi Gazanfert hozták helyére.⁹⁹ Az a tény, hogy mindkét altartomány albániai (ma Vlora, illetve Elbasan néven ismertek), joggal kelti fel gyanúnkát, nem főhősünk kormányzói karrierjének folytatását látjuk-e. Ilbaszán és Pécs között azonban 1586 végén egész biztosan nem volt bégcseré (a pécsi bégeket ismerjük), így el kell fogadnunk, hogy Kászim kethüdá, kapudán, bég és defterdár sorsának további alakulását – már ha utóbbi személy tényleg azonos vele – idáig tudtuk feltárni.

* * *

A Kászimra és fiaira vonatkozó adatok segítségével egy olyan főtisztviselő tevékenységét tudtuk feltérképezni, aki a közigazgatás szakértőjeként – olykor átalakítójaként – és a pénzügyek revizoraként különböző politikai érdekcsoportok összetűzésének fókuszában állt, s talán ezzel magyarázható, hogy éppen pályája csúcán következetesen kimaradt a neve a szandzsákbégi kinevezéseket tartalmazó központi listáról (Mohács/Szekcső–Szeged). Különböző forrástípusok segítségével mégis ki lehetett egészíteni adatsorunkat, és így néhány évtizeden keresztül megjeleníthetővé tehattük egy hódoltsági középvezető karrierjét. Tanulmányunk keretein túlmutat, de a jövő történésze számára izgalmas feladatot jelenthet Kászim utódai sorsának további követése, és így egy lehetséges dinasztia képének felvázolása. Fiai, Ibrahim és Mehmed ugyanis 1592-ben portai csausokként még mindig pécsi birtokosok voltak – és mondani sem kell, hogy ezúttal is a bicsérdi birtoktest elemei teszik kétségen felül állóvá, hogy Kászim fiairól van szó.¹⁰⁰

⁹⁹ BOA KK 262. 6.

¹⁰⁰BOA TTd 652. 2, 6.

FÜGGELÉK

Kászim hivatalviselésének főbb adatai

<i>tisztsége</i>	<i>szolgálati helye</i>	<i>időpontja</i>	<i>forrás</i>	<i>Jövedelme (akcsében)</i>
vojvoda	Mohács	1554 novemberéig	BOA MD 1. 1235	6100
kethüdá	Karamán, Bejsehri szandzsák	1556 júniusa előtt	ÖStA Krafft 284. 345r	34 440
kethüdá	Mohács	1556. június–	ÖStA Krafft 284. 345r	20 721
kethüdá	Esztergom	1556. augusztus– 1557. február	ÖStA Krafft 284. 356v, 437r	31 300
kethüdá	Mohács	1557. február–	ÖStA Krafft 284. 432r	31 645
kapudán	Mohács	1560. június 29.	BOA MD 3. 432	31 500
emín	Mohács	1564. július 13.	BOA KK 74. 89.	40 000
szandzsákbég	Dukagin	1565. november 10– 1569. augusztus 20.	BOA KK 75. 90 BOA DFE RZd 28. 736	200 000
szandzsákbég (hiányának csökkentése)	Dukagin	1568 vége	BOA DFE RZd 27. 690	300 000
szandzsákbég	Szkopje	–1569. december 12.	BOA DFE RZd 28. 335	
szandzsákbég	Szerém	1569. december 12.–	BOA MAD 563. 51	300 000
szandzsákbég	Iszkenderijje	1572. május 18.–	BOA MAD 563. 216	300 000
szandzsákbég	Dukagin	1574. június 29.–	BOA MAD 563. 217	–
szandzsákbég	Mohács (= Szekcső)	1577. május– 1579. szeptember	BOA MD 30. 233–234	
defterdár	budai vilájet	1577. május– 1578. március	BOA MD 30. 233–234 MD 34. 23–24	
szandzsákbég	Szeged	1579. szeptember–	BOA TTd 585. 28	
vagyonszeifró	Fehérvár	1581. június	Karácson adata*	
szandzsákbég	Szeged	1582. októberi adat	BOA MAD 15283. 130	
szandzsákbég	Avlonja	1583. végi felterjesztés	BOA RZd 92. 325	
szandzsákbég	Ilbaszán	–1586. december 2.	BOA KK 262. 6	

* Karácson Imre adata a Topkapi Szeráj Levéltárának meg nem nevezett forrásából származik, ezért nem tudtuk ellenőrizni az eredetiben, hogy mit fordíthatott vagyonszeifróként. Csakúgy, mint 1564-ben, valószínűleg emín lehetett.

FORRÁSOK

- Det Kongelige Bibliothek, København (DKBK)
Cod. Turc. Rot.
- Österreichische Nationalbibliothek, Wien (ÖNB)
Codices Mixti (Mxt).
- Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)
Krafft 284.
Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Türkei I.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)
Bab-i Asafi, Defterhane-i Amire defterleri (A.DFEd).
Bab-i Asafi, Ruus Kalemi defterleri (A.RSKd).
Kamil Kepeci (KK).
Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD).
Mühimme Defterleri (MD).
Tapu-Tahrir defterleri (TTd).
Timar–Zeamet Ruznamçe Defterleri (DFE RZd).
- Magyar Nemzeti Levéltár, Adatbázisok online (MNL AOL), Oszmán összeírások gyűjteménye, <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/oszman>.
- Dávid Géza – Fodor Pál (szerk.) 2005: „Az ország ügye mindenkéül előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Budapest.
- Fodor Pál 2020: *Turbék. Szulejmán Szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban*. (Szigetvár-könyvek 1.) Budapest.
- Gerlach, Stephan 1986: Az idősebb Stephan Gerlach naplója... In: Fenyvesi László (szerk.) – Kovács József László (ford.): *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest, 93–258.
- Karácson Imre (szerk.) 1914: *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest.
- Karácson Imre (szerk.) 1916: *Török–magyarkori történelmi emlékek V. Török történetirók. III. 1566–1659*. Budapest.
- Katić, Tatjana 2010: *Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*. Beograd.
- Parlak, Arife Göknur 2018: *499 Numaralı Tahrir Defterine Göre Dukakin*. (Yüksek lisans tezi.) Adiyaman Üniversitesi, Adiyaman.
- Velics Antal – Kammerer Ernő (szerk.) 1886: *Magyarországi török kincstári defterek 1. 1540–1639*. Budapest.
- Velics Antal – Kammerer Ernő (szerk.) 1890: *Magyarországi török kincstári defterek 2. 1540–1639*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor 1993: A magyarországi török végvárak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése. In: Petercsák Tivadar – Szabó Jolán (szerk.): *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. (Studia Agriensia 14.) Eger, 311–334.
- Ágoston Gábor 1998: A hódítás ára. *Hadtörténelmi Közlemények* (111.) 2. 351–381.
- Dávid Géza 1993: Szigetvár 16. századi bégjei. In: Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján (1989)*. Pécs, 159–161.
- Dávid Géza – Fodor Pál 2004: Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* (117.) 2. 481–509.
- Dávid Géza 2010: Hadım Ali Paşa. *Encyclopedia of Islam*. Three. Leiden, 51–52.
- Emecen, Feridun M. 1997: Hadım Ali Paşa. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15. İstanbul, 4–5.
- Emecen, Feridun M. 2019: The Demise of the Pasha: Some Remarks on the Death of Hadım Ali Pasha, Governor-general of Buda. In: Fodor, Pál – Kovács, Nándor E. – Péri, Benedek (eds.): *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on his Seventieth Birthday*. Budapest, 183–198.
- Fodor Pál 2002: Üvejsz pasa hagyatéka. Pénzügypolitika, vagyonekobbzás és az oszmán hatalmi elit a 16. század végén. *Történelmi Szemle* (44.) 209–254.
- Fóti Miklós 2023a: Ali szegedi szandzsákbég személyének azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* (65.) 353–366.
- Fóti Miklós 2023b: Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* (38.) 4. 5–29. <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.4.5-29>
- Fóti Miklós 2024a: A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században. *Történelmi Szemle* (66.) 2. (megjelenés alatt)
- Fóti Miklós 2024b: Két végvidék szolgálatában: Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* (158.) 1. 145–164.
- Fóti Miklós – Pánya István 2022: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Budapest.
- Gévay Antal 1841: *A budai pasák*. Bécs.
- Gömöry, Gustav 1885: Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben „Friedensjahren“ von 1575 bis 1582. *Mitteilungen des k.k. Kriegs-Archivs* ([10.] 1) 155–178.
- Hafizović, Fazilera 2016: Lala Mustafa-paşa – kliški sandžakbeg i vakif džamije u Livnu? *Prilozi za orijentalnu filologiju* (66.) 99–109.
- Hegyí Klára 2007: *A török hódoltság várjai és várkatonasága*. 1. köt. Budapest.
- Hegyí Klára 2012: Adatok Szokollu Musztafa pasa és Kara Üvejsz budai pasák konszolidációs kísérletéhez. *Történelmi Szemle* (54.) 187–217.
- Hegyí Klára – Sz. Simon Éva – Tuza Csilla 2023: Adóztatás és földbirtoklás a 16. századi Magyarországon. In: Kis József – Kovács Eleonóra – Ö. Kovács József – Németh István (szerk.): *Földügyi és hagyatéki szabályozás. Társadalmi gyakorlat Magyarországon a 16–20. században*. Budapest, 11–38.
- Malcolm, Noel 2015: *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-century Mediterranean World*. Oxford.

- Papp Sándor 2018: A szegedi veszedelem 1552-ben és Ali budai beglerbég jelentése. In: Papp Sándor – Kordé Zoltán – Tóth Sándor László (szerk.): *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Szeged, 202–213.
- Simoniti, Vasko 1980: Prispевek k poznavanju turških vpadov od leta 1576 do začetka gradnje Karlovca leta 1579. *Zgodovinski časopis* (34.) 1–2. 87–99.
- Sudár Balázs – Varga J. János – Varga Szabolcs 2019: *Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686)*. Budapest–Pécs.
- Sz. Simon Éva 2007: Névlegesen birtokolt szandzsákbégi házok a 16. századi oszmán terjeszkedés szolgálatában. *Századok* (141.) 1351–1406.
- Sz. Simon Éva 2014: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest.
- Sz. Simon Éva 2020: Egy oszmán szolgálati birtok metamorfózisa. *Catastrum* (7). 4. 3–10.
- Sz. Simon Éva 2023: A koppányi szandzsák 16. századi területének kistérségi vizsgálata az adóterhek és a népesedés relációjában. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Területi egyenlőtlenség – intézményi változás. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022*. Budapest, 53–84.
- Sz. Simon Éva 2024: Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár. Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül. *Történelmi Szemle* (megjelenés alatt).
- Szakály Ferenc 1983: Kísérlet Szeged visszafoglalására. In: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története – 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged, 513–533.
- Szakály Ferenc (közread.) 1986: *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552)*. Budapest.
- Szakály Ferenc 1987: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival 1556–1561). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18*. Kaposvár, 45–126.
- Szalay Ágoston 1861: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560*. Pest.
- Szántó Imre 1968: Az 1552. évi szegedi hadjárat. *Acta Historica* (29.) 2–31.
- Szántó Imre 1977: Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán a Hont–Nógrád megyei várak ellen. *Történelmi Szemle* (20.) 31–52.
- Takáts Sándor 1927: Vezír Szokolli Musztafa basa. In: *Rajzok a török világból. IV. A török hódoltság korából*. Budapest, 85–120.

Szalai Ágnes

Somlyó végvára és az északnyugat-erdélyi kondomínium az Apafi-korszakban*

Az erdélyi hódoltság, valamint az Erdélyi Fejedelemség és a térségben a 17. század folyamán is terjeszkedő Oszmán Birodalom határvidékén kialakult többes birtoklás (*condominium*) vizsgálatával máig adós a történelemtudomány. A téma ugyan nem került el az oszmanista történészek figyelmét,¹ részletekbe menő kutatásában mégis kivételnek számít és máig meghatározó Szakály Ferencnek a múlt század második felében megjelent monográfiája. Annak ellenére, hogy munkájában nem kimondottan az Erdélyi Fejedelemségre fókuszált, több fejezetet szentelt az erdélyi-oszmán kondomínium elemzésének is.² A kérdés célzott feltárásának hiánya bizonyára azzal is magyarázható, hogy az erdélyi-oszmán kondomínium okozta politikai, gazdasági és társadalmi konfliktusok az egyébként is kevésbé kutatott Apafi-korszakban (1661–1690) erősödtek fel.

Várad (1660) és a Partium nagy részének elfoglalását követően ugyanis az oszmánok Erdély korábbi „kapuját” központtá téve új tartományt hoztak létre. Az Erdélyi Fejedelemség és a váradi vilájet között azonban – az Oszmán Birodalom más hódoltsági peremvidékeihez hasonlóan – nem tisztázódott a pontos határvonal. Ennek hiányában a korábbiakban a fejedelemség szerves részét képező partiumi és egyes erdélyi vármegyék számottevő részére a fejedelemség és a váradi török tartomány egyaránt igényt tartott, azok mindkét félnek adózni kényszerültek.³

A kettős birtoklás egyre szélesedő sávjában az erdélyi érdekek érvényesítését, a jogfolytonosság lehetőség szerinti fenntartását és a helyben maradó lakosság védelmét a „területileg illetékes” erdélyi végvárak látták el.⁴ Köztük Somlyó, amelynek hatásköre elsősorban a fejedelemség északnyugati részére, így Kraszna, Közép-Szolnok és Bihar vármegyére terjedt ki. A megváltozott helyzetben az erdélyi állam és a földesurak érdeke egyaránt a társadalom helyben tartása volt: az „új” oszmán birtokosok mellett ugyanis a „rég” erdélyiek és partiumiak továbbra is igényt tartottak a térségbeli adóikra, ahogyan a kincstár is korábbi bevételeire. Utóbbiak nélkülözhetetlenek voltak az erdélyi gazdaság és végvárrendszer,

* A tanulmány a European Research Council CoG 101043451 projektjének keretében készült.

¹ Hegyi 1985; Hegyi 2007: 1603–1617; Feneşan 1990, 1991.

² Szakály 1981: 134–139, 350–405.

³ Szakály 1981: 382–405. A váradi vilájet és az Erdélyi Fejedelemség közötti adóztatási konfliktus kiindulópontjára összefoglalóan lásd: Szalai 2023a: 237–239. A Magyar Királyság és hódolt területeinek viszonyrendszerében jó példa erre a helyzetre az 1663-ban alapított érsekújvári vilájet működése. Hegyi 2019: 146–148; Michels 2021: 27–64.

⁴ Szalai 2023b; Szalai 2024.

különösen Somlyó működtetéséhez. Ennek érdekében ki kellett alakítani az együttélés mindkét fél számára elfogadható kereteit. Somlyó és az általa védett vidék ráadásul különleges eset abból a szempontból, hogy itt az erdélyi kormányzat és a térségben élők mindennapjait az oszmánok jelenléte mellett tovább terhelte a felső-magyarországi királyi katonaság portyái és hódoltató törekvései is.

A tanulmány célja az oszmán hatalom árnyékában a kondomíniumban élők és Somlyó végvára közötti „kölcsonös egymásrautaltság” vizsgálata, s erre építve a határ menti zónában a többes birtoklás társadalmi és gazdasági hatásainak, valamint a mindennapi életben bekövetkező változásoknak egyes eseteken keresztül történő bemutatása. Emellett kiemelendő, hogy az oszmán hódítás a vidék társadalmát is átalakította – igaz, ideiglenesen, de bizonyos szempontból máig hatóan. A birtokos társadalom szintjén végbemenő változást az egyéni életutakban bekövetkező fordulatok szemléltetik: a helybeli, jövedelmük nagy részét elvesztő birtokosok egy része az erdélyi végvárak kötelékében vállalt tisztiséget, akárcsak sorstársaik a Magyar Királyságban. Az erdélyi (gazdasági) igazgatásba ily módon betagozódó személyek „karrierútjainak” a vizsgálata szintén a tanulmány részét képezi.

SOMLYÓ VÉGVÁRRÁ ALAKÍTÁSA ÉS ELLÁTÁSÁNAK TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA 1660 UTÁN

Várad elését követően az állam és adózó lakosainak védelme érdekében a fejlődési kormányzat egyik első feladata az volt, hogy ütőképes védelmet szervezzen az oszmánokkal, valamint az északnyugati vidék esetében a felső-magyarországi királyi katonasággal szemben. Stratégiai jelentősége és földrajzi elhelyezkedése miatt elsőként a Váradhoz közeli, Bihar vármegyei (vár)uradalmi központ, Székelyhíd került az erdélyi kormányzat látóterébe. A vár „előléptetése” Várad helyettesítőjének azonban hamar megghiúsult, a két nagyhatalom között zajló háborúskodást lezáró 1664. évi vasvári béke ugyanis Székelyhíd várának lerombolásáról határozott.⁵ Ebből adódóan az Apafi-kormányzat egy Kolozsvár központú, több véghelyből álló, észak-dél irányú végvárrendszer kialakítását vette tervbe, s egyik láncszemének már az 1660-as évek első felében Somlyó várát szemelte ki.⁶

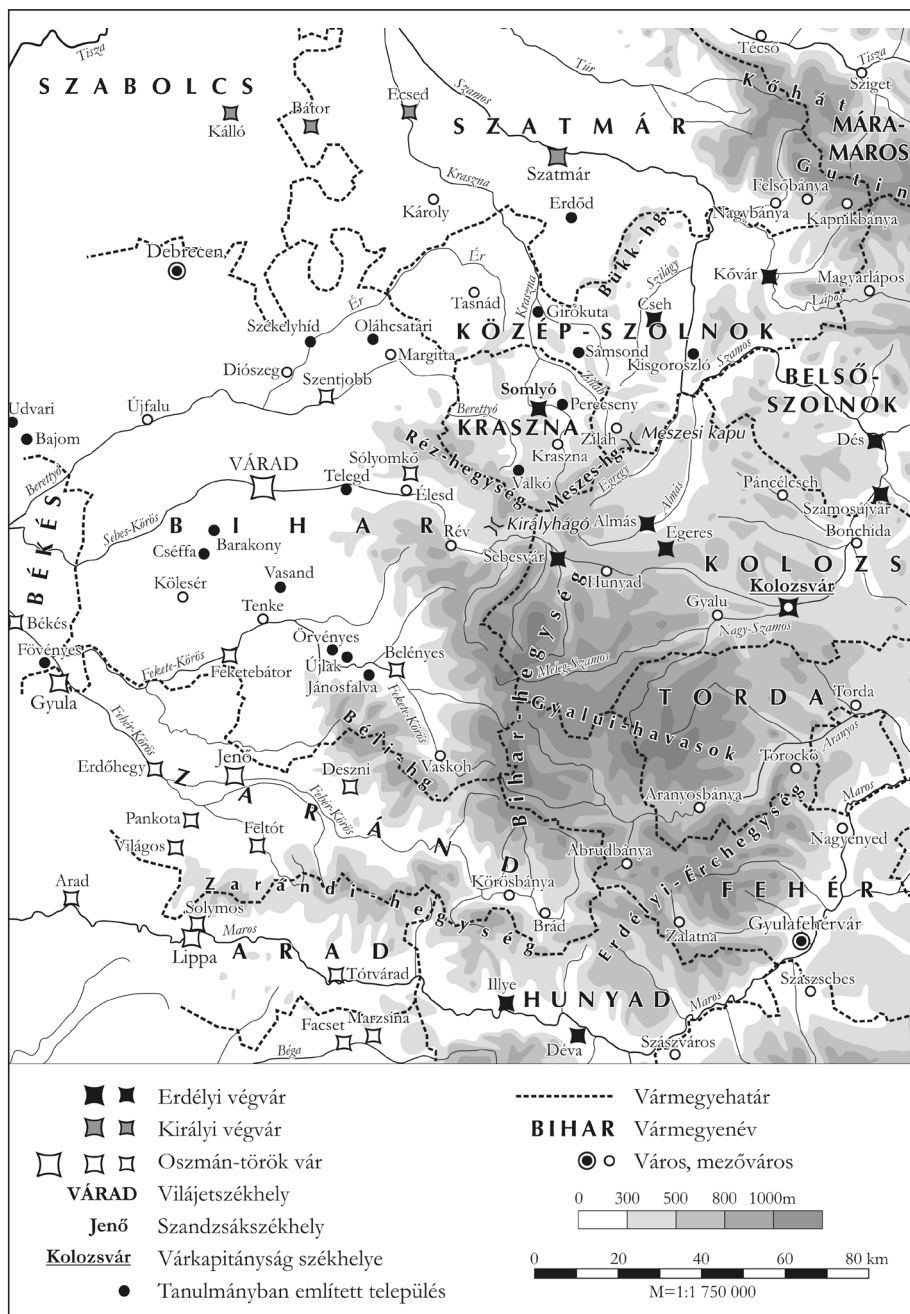
Somlyó már a középkorban is a Partium egyik jelentős vára volt, története viszonylag jól adatolt a szakirodalomban.⁷ A vár legismertebb *possessorai* a Báthoryak voltak, a családot már a 14. században a vár és tartozékainak birtokosai között találjuk. Somlyó az általunk vizsgált időszak első felében is a Báthory-familia magánbirtoka volt, később a vár és tartozékai *inscriptio* révén a Gyerőffy, majd

⁵ Szalai 2019.

⁶ Szalai 2021a; TML III: 256, 354; EOE XIII: 63, 334.

⁷ Wolf 1981: 395–409; Wolf 1983.

1. térkép

Az erdélyi–oszmán határvidék az Apafi-korszakban

A térképet készítette: Nagy Béla.

a Bánffy családhoz kerültek.⁸ Annak ellenére, hogy a vár magánkézben volt,⁹ az oszmánokkal szembeni védelem megszervezése céljából az erdélyi végvárok állapotfelmérését a fejedelmi tanács megbízásából végző két tanácsúr, Béldi Pál és Ebeni István már 1665 tavaszán Somlyó erődítése mellett foglalt állást, megállapítva, hogy a Kraszna vármegyei várak közül „erősebb sokkal mindeniknél és alkalmasabb” is a Szilágyság, valamint az Érmellék védelmére.¹⁰ A vár erődítése 1665 tavaszán-nyarán meg is kezdődött,¹¹ eleinte azonban az oszmán portyák és a vár elfoglalására vonatkozó fenyegetőzések mellett¹² némi nehézséget jelentett, hogy a magyarországi birtokain élő Báthory Zsófia sérelmezte a véghely több száz fős állami őrséggel való megerősítését. Az özvegy fejedelemasszony panaszait azonban a rendek, félve Erdély vesztétől, visszautasították,¹³ így a rövid „közjáték” lezárulta után elhárult az akadály a több száz fős erdélyi lovas és gyalogos had Somlyón történő állomásoztatása előtt.¹⁴

A *praesidium* folyamatos és biztos ellátásáról azonban az erdélyi kormánynak mielőbb gondoskodnia kellett. Már 1665 őszi országgyűlési határozat rendelkezett a végvári katonaság fenntartásáról, meghatározva, hogy bizonyos „fiskális proventusok”, vagyis a kincstári bevételek mellett a kifejezetten erre a célra kivetett öt forintos adóból fedezik a várkatonaság zsoldját és ellátását. Az adó beszédésével a parciális adószedőket (*perceptor*), a végvárok közötti „újraelosztásával” pedig a török dúlás miatt Váradról Kolozsvárra menekült, kimondottan a végvárok fenntartására kivetett adók begyűjtésére kinevezett fizetőmestert, Szalárdi Jánost bízta meg az erdélyi országgyűlés. Ezek alapján Szalárdinak a „rendkívüli” taxa mellett a Szamoson túli, azaz az oszmánok adóztatása által leginkább érintett partiumi vidékről származó bevételekből kellett (volna) kifizetnie a várak katonaságának a zsoldját és kiadnia a számukra rendelt terménybeli járandóságot.¹⁵ Ahogyan az erdélyi védelem egyik kulcsfigurája, Bánffy Dénes tanácsúr

⁸ Petri 1901: 142–156. A Gyerőffy és Bánffy család Somlyóval kapcsolatos irataira lásd a teljesség igénye nélkül: ANR DJC Fond Familial Bánffy fasc. 668 [egyes irat]; ANR DJC Fond Familial Bánffy I. Registrul, fasc. 39. nr. 3–10, 18r–v; ANR DJC Fond Familial Bánffy fasc. 46. nr. 1–3; ANR DJC Fond Familial Bánffy fasc. 49. nr. 13; ANR DJC Fond Familial Bánffy II. Registrul, Vol. 2., fasc. P. nr. 11, fasc. V. nr. 3–4.

⁹ Megjegyzendő, hogy Várad elését követően az ország védelme szempontjából fontos magánvárak „állami támogatása” bevett gyakorlat volt. Lásd erre példaként Sebesvár esetét: Szalai 2023b: 118–121.

¹⁰ TML III: 479. A várfelmérés részletei: Szalai 2021b.

¹¹ Mátyás-Rausch–Szalai (kiad.) 2021: 246–247; ANR DJC Colecția personală Mike Sándor nr. 1067.

¹² MNL OL P 1239 1–1665–12.

¹³ EOE XIV: 15, 136–138.

¹⁴ A katonaság pontos létszámára egyelőre csak 1686-ból van adatunk: 111 lovas, 46 német, 22 darabont, 54 gyalogos katona szolgált ekkor Somlyón, illetve a somlyói főkapitány irányítása alá tartozó közeli Cseh várában 21 lovas és 18 gyalogos. MNL OL P 659 14. cs. nr. 328/166r–172v.

¹⁵ EOE XIV: 140, 155. Ez a somlyói végvár esetében hat havi zsoldot és két havi búzabeli járandóságot jelentett az 1660-as években.

– a nehézségeket előre látva – némileg rosszallóan megállapította: a végvidéki „praesidiumok fizetéseknek nagy részét [a rendek] vetették az Partiumra”.¹⁶

Habár a hódoltsági peremvidék adózását a soron következő országgyűlési határozatok is igyekeztek pontosítani,¹⁷ az uralmi válság háborúi során komoly károkat elszenvedett és aztán az oszmánok által folytonosan sarcoltatott térségből az adók beszolgáltatása rendszerint akadozott.¹⁸ Ennek következtében többször reális esélye volt a somlyói őrség lázadásának, ezzel együtt pedig a vár esetleges oszmán kézbe kerülésének is.¹⁹ Így a kondominiumban a végvidéki katonaság ellátását szolgáló partiumi adók beszedésének biztosítása érdekében a kérdéskörre nagy rálátással rendelkező Szalárdi János már 1665 őszén ajánlást tett az erdélyi kormányzatnak. Úgy vélte, hogy a főbb erdélyi végvárak kapitányait, köztük Somlyóét, főispáni tisztséggel is fel kellene ruházni az erdélyi kormányzatnak, annak érdekében, hogy együttes katonai és közigazgatási hatalmuknál fogva könnyebben biztosíthassák az erdélyi joghatóságot a Partiumban, beleértve az adók beszedését is. Szalárdi azt javasolta továbbá, hogy a hódoltság alá eső térség ellenőrzését „osszák fel” Déva, Sebesvár és Somlyó végvára között. Utóbbi véghely ellenőrzése alá tartozónak a Sebes-Köröstől északra fekvő területet, a Berettyó térségét, az Érmelléket és Várad környékét szánta a fizetőmester.²⁰ A Kraszna és a Közép-Szolnok vármegyei főispáni és a somlyói várkapitányi tisztség összekapcsolását a korszak második felében egyértelműen alátámasztják a források.²¹

A hódoltsági peremvidékre vonatkozó ellenőrzés törvényileg szabályozott felosztásával ugyan nem találkozunk, a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy valamiféle megegyezés történhetett e tekintetben a véghelyek között már az 1660-as években. A somlyói *praesidium* ugyanis alapvetően az említett, észak-bihari hódolt területeket, valamint a Kraszna és Közép-Szolnok vármegyei hódoltsági peremvidéket felügyelve érintkezett leginkább a nehéz körülmények ellenére helyben maradt lakossággal és került konfliktusba a váradi katonasággal. Tudjuk ugyanakkor, hogy a korszak második felében, 1675-től Somlyó vára és őrsege törvényileg is hangsúlyosabb szerepet kapott az oszmánokkal szembeni védelemben:²² a véghely ellenőrzési területe az akkori főkapitány, Olasz Ferenc számára kiadott utasítás alapján, a korábbiak mellett a teljes hódolt Bihar és Békés vármegyére kiterjedt.²³ Az erdélyi kormányzat ezzel egyértelműen igyekezett garantálni

¹⁶ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 207/7–8. Másolatban: MNL OL P 659 18. cs. nr. 658/60–61. Lásd még erre a kérdésre: TML IV: 36.

¹⁷ EOE XIV: 190–192.

¹⁸ Koncz 1899: 226–227, 337.

¹⁹ MNL OL P 1239 1–1666–4; TML IV: 40, 49; MNL OL X 4788 11697. tekercs [Numerus nélkül]. Bethlen János I. Apafi Mihálynak, Teremi, 1666. augusztus 1.

²⁰ TMÁO IV: 277. Vö. Szakály 1981: 391–393.

²¹ Petri 1901: 231.

²² Ebben bizonyára szerepe volt Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány 1674. évi kivégzésének és ezzel együtt a korszak első felében a Váradal szembeni végvárakat „tömörítő” kolozsvári várkapitányság felbomlásának. Lásd erre: Trócsányi 1980: 73.

²³ EOE XVI: 181; MNL OL P 1239 1–1680–1. nr. 22–33.

a fejedelemség és a lakosság védelmét, az adók beszedésének biztosításával az erdélyi végvárrendszer – beleértve Somlyó – működtetését, és az erdélyi jogfolytonosság megőrzését a hódoltságban és a hódoltsági peremvidéken.

A TÖBBES BIRTOKLÁS ÉS AZ OSZMÁN ADÓZTATÁS

A somlyói végvár által ellenőrzött térségben érthető módon a „birtokosok”²⁴ általi adóztatás és annak a helybeli népesség mindennapjaira való hatása kerül elő legtöbbször a forrásokban. Mindez nem meglepő, hiszen a helyben maradt társadalom nagy része az oszmán hódítás következtében esetenként akár négyfelé is adózni kényszerült: Erdély és a váradi vilájet részére az állami adókat, valamint a „régii” partiumi vagy erdélyi és az „új” oszmán „földesurak” sarcait kellett beszolgáltatnia a helybelieknek. Az uralmi válság háborús viszonyai után a lakosságot az adók megadása érdekében sok esetben mind az erdélyi, mind az oszmán fél engedményekkel és világosan rögzített feltételekkel akarta helyben tartani, valamint az „adóegység” gyarapítása érdekében próbálta visszacsábítani az elmenekült népességet korábbi otthonába. A térségben bekövetkezett óriási mértékű népességpusztulás és elvándorlás miatt erre biztosan nagy szükség lehetett, hiszen már az 1660-as évek első esztendeinek forrásai arról számolnak be, hogy a hódoltságban „ahol négy falu, öt volt boldog időben”, most mindegyiket csak „öt-hat ember lakja”.²⁵

A közép-szolnoki és krasznai lakosságnak a Somlyó várában tartott vármegegyei gyűlésen elhangzó beszámolójából egyértelműen kitűnik, hogy a váradi török tartomány vezetői kezdetben azzal az ígérettel igyekeztek helyben tartani és hazacsábítani a lakosságot, hogy az erdélyiek minden *harács*, azaz adóköteles ház után csupán évi egy tallér állami adóval tartoznak nekik. Ugyanezen szöveg szerint az oszmán tisztségviselők azt is leszögezték, hogy a későbbiekben sem emelik meg a „császár adóját”.²⁶ Habár tudjuk, hogy ez a summa az évek folyamán megsokszorozódott,²⁷ a legnagyobb terhet mégsem ez, hanem az oszmán „földesurak” általi adókövetelés, esetenként azok pénzbeli megváltása jelentette a népesség számára.

Várad elfoglalását követően ugyan a vilájet vezetői biztosították arról a hódoltatott vidék lakosságát, hogy mindössze a megtermett búza után kell dézsmát adniuk a váradi katonaságnak, valamint abrakkal és némi füstpénzzel tartoznak számukra,²⁸ az „új földesuraknak” való adóztatást mégis alapvetően a katonák

²⁴ Az idézőjel használatát a kondomínium területén az oszmán birtokosokra, illetve földesurakra az indokolja, hogy a térségben állomásozó oszmán katonák, kisebb részben állami alkalmazottak valójában nem voltak tényleges birtokosai a földnek, csupán javadalombirtokként élvezték annak bevételeit. Hegyi 1995: 55, 98, 167–168; Hegyi 2019: 42, 50–53, 89–94, 292.

²⁵ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 398/17–18. Lásd még: Szalai 2019: 146.

²⁶ Petri 1901: 337, 339.

²⁷ Lásd erre példaként: ANR DJC Colecția socoteli princiare fasc. 35. nr. 5.

²⁸ Petri 1901: 339.

és a lakosság közötti külön egyezségek szabályozták.²⁹ Ez esetben is előfordult, hogy az oszmán urak, annak érdekében, hogy adófizetőik ne hagyják el a vidéket, vagy esetleg újakat szerezzenek maguknak, kedvező fizetési feltételeket ajánlottak. Például a szentjobbi oszmán tisztségviselő azzal kereste meg a Kolozsvárra menekült nemességet, biztosítva őket oltalmáról, hogy bátran telepedjenek le Súlyomkőn és építsenek falut. Cserébe más oszmán földesurakhoz viszonyítva jóval kevesebb adót kért, ahogy ígérete szólt: „szegénységben számomra egy-egy bokor ember tartozzék egy tallérral esztendőnként, kegyelmetek [azaz a nemesség] pedig egyik-egyik három tallérral”.³⁰

A legtöbb esetben azonban az volt a jellemző, hogy az oszmán katonaság és tisztségviselők saját szükségleteik kielégítése érdekében évről évre folyamatosan növelték sarcaikat és a legkülönbözőbb adónemekkel gyarapították a társadalom terheit. Számos szilágysági település példája mutatja, hogy az eredetileg követelt füstpénz megadásán túl falvanként évente több tíz, esetenként száz forintra rúgó pénzbeli adót követeltek, példának okáért templom-, porta-, palánk- vagy cövekpénz címszó alatt. Hasonlóan óriási megterhelést jelentettek a társadalom számára a különböző természetbeni adókövetelések: a gabona mellett a minden bizonnyal a sebesülések gyógyítására is használt méz, a vaj, a vágómarhák vagy a korszakban jelentős kereskedelmi haszonnal kecsegtető só „megdézsmálása”.³¹ Emellett a „hagyatéki adó” is általánossá vált a váradi törökök sarcainak sorában: minden meghalt gazda után egy tehenet követeltek, illetve nemcsak gyilkosság, hanem bármely emberhalál esetén szintén közel 100 tallér „bírsággal” büntették a fogyasztó lakosságot.³² Összességében megállapítható, hogy gyakorlatilag az 1640-es években már hódolt erdélyi vármegyékre, így Zaráandra és Biharra a temesvári, gyulai és/vagy aradi oszmánok által kivetett adók „terjedtek át” és váltak általánossá a tőlük északabbra létrehozott váradi vilájet által hódoltatott vidékre is.³³ A rendkívül nagy és folyamatosan növekvő, évente vármegyénként akár több ezer forintot is kitevő adókat a lakosság az évek során egyre kevésbé tudta előteremteni, ahogyan azt a krasznai és közép-szolnoki lakosság képviselői panaszolták, az oszmán adóztatás miatt gyakran „már kenyerünk is alig marad”, lassan teljesen elpusztult az otthonuk.³⁴

Emellett azok a városok is megroppantak a terhektől, amelyek az oszmánokkal egyösszegű adózásban egyeztek meg. Közülük kiemelendő Debrecen mezővárosa, amely *khász* birtokként Várad elfoglalását követően évi 8 000 tallérral tartozott az új tartomány urainak.³⁵ Előfordult, hogy önmagában ennek az

²⁹ Lásd erre példaként egy szentjobbi szpáhi levelét a pocsaji jobbágyok adózásáról: Izsépy 1962: 76–77.

³⁰ ANR DJC Colecția personală Mike Sándor nr. 1214. Részletesebben: Szalai 2021c: 243–244.

³¹ Szilágyi 1867: 479–480. Vö. Hegyi 2019: 143–149.

³² Petri 1901: 338. Vö. Hegyi 1985: 237; Hegyi 2019: 119–120.

³³ Buza 2017: 119–121.

³⁴ Petri 1901: 339.

³⁵ Zoltai 1906: 7–9. Debrecen mezővárosa emellett évi 2 000 tallérral tartozott az egri vilájet számára is.

adóösszegnek az előteremtése is nehézséget jelentett: 1663-ban például a város közgyűlése a lakosság hátralékban lévő borbéli adójának azonnali beszedése mellett döntött az oszmán sarc mielőbbi kifizetésének reményében.³⁶ Az évente két részletben Váradra beszolgáltatott összeg mellett a rendkívüli adók is megnehezítették a debreceniek mindennapjait. Az oszmánok hadba szállásakor több ezer forintra rúgó költséggel és/vagy élelmiszerral kellett támogatniuk a katonák ellátását,³⁷ előfordult a város vármunkákhoz szükséges alapanyag beszállítására való felszólítása is.³⁸ A munka elvégzését pedig rendkívüli adóként rendszeresen a kondomíniumban élőkre vetették ki az oszmánok.³⁹ A mezőváros terheinek mérséklése és adóik (így például dézsmakötelezettségük) növelésének elkerülése érdekében a helyi szintet megkerülve több ízben küldött – sikerrel – követeket a Portára.⁴⁰ Ennek ellenére az 1680-as évekre Debrecen lakosságát is teljesen kimerítette a számtalan követelés, a város akkori bírása, Balyk András azt panaszolta I. Apafi Mihály fejedelemnek, hogy a különféle terhek és szolgálat miatt lassan éhen halnak és a település gyakorlatilag elnéptelenedik.⁴¹

Egy másik szemléletes példa a váradiak adóztatása révén megnyilvánuló oszmán nyomásra a Közép-Szolnok vármegyei székhelynek, Zilah mezővárosának az esete. A törökök már 1661-ben végigrabolták a várost,⁴² a zilahiak későbbi országgyűlési követeinek utasításában megfogalmazottakból pedig kiderül, hogy a lakosság évi adója és az oszmán előjáróknak küldött ajándékok összesen közel 3 000 forintot tettek ki. Emellett a saját adóikat behajtó szpáhik hetekig Zilahon tartózkodva rendszeresen felélték a város erőforrásait, s mivel a somlyói katonák általában csak a lakosságtól, késve szerezhetek tudomást jelenlétükről, ellátásuk évente további több mint 2 000 forintjába került a zilahiaknak. A város mind ezekre mielőbbi segítséget várt a fejedelmi kormányzattól, mondván, hogy „másképpen csak Isten óhat bennünket [a] pusztaságtól”.⁴³ Az erdélyi kormányzat bizonyosan meg is adta a kért támogatást a mezővárosnak, a korszak második felében ugyanis arról határoztak, hogy a somlyói várórség ne engedje be Zilahra az adószedő törököket.⁴⁴ Érdekességként megjegyzendő és jól mutatja az oszmánok térségbeli befolyását, hogy Somlyó várának az erdélyi végek védelmében betöltött komoly szerepe ellenére a hasonlóvárosnak is adót kellett fizetnie a váradiaknak, kezdetben évi 500, majd 1 000 forintot.⁴⁵ Habár ez az összeg jóval kisebb

³⁶ MNL HBVL DVjvk 15. kötet, 1664. november 10-i bejegyzés. [A *numerusok* a 15. kötetben nem látszanak minden oldalon, így ez esetben a bejegyzés napjára hivatkozom.]

³⁷ MNL HBVL IV. H. 1012/a. 1. nr. 1661/13; MNL HBVL DVjvk 21. kötet nr. 785; ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 206/513–515; MNL OL P 659 14. cs. nr. 328/61r–v.

³⁸ MNL HBVL DVjvk 15. kötet 1661. december 10-i bejegyzés.

³⁹ TMÁO IV: 360; Petri 1901: 338.

⁴⁰ MNL HBVL DVjvk 17. kötet nr. 28, 274, 833; 18. kötet nr. 195, 299; 20. kötet nr. 147. Vö. Hegyi 2019: 160.

⁴¹ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 206/513–515.

⁴² Petri 1901: 323.

⁴³ ANR DJS Colecția personală J. Benigni von Mindenberg fasc. 40. fol. 37r–38v.

⁴⁴ MNL OL P 1239 1–1680–1. nr. 22–30.

⁴⁵ MNL OL P 1239 1–1667–2. nr. 3–4.

volt, mint Zilah vagy Debrecen taxája, mégis óriási terhet jelentett Somlyó városának, mindenekelőtt azért, mert a mezővárosban házat birtokló királyságbeliektől és a katonáktól ezt nem szedhették be.⁴⁶

A TÖBBES BIRTOKLÁS ÉS AZ ERDÉLYI JOGFOLYTONOSSÁG BIZTOSÍTÁSA

Az állami törekvések

A térség fentebbiekben felvázolt helyzetére válaszként az Apafi-kormányzatnak elsődleges feladatként a hódoltság területén az erdélyi jogfolytonosságot kellett fenntartania, valamint a kincstári és fejedelmi birtokok bevételeit kellett biztosítania. Ez volt ugyanis a záloga az erdélyi végvárrendszer működtetésének, a fejedelemség megcsonkított területéről a megemelt, évi 80 000 tallér portai adó előteremtésének és természetesen annak, hogy megakadályozzák a szomszédos oszmán tartományok Erdély rovására történő folyamatos terjeszkedését. Somlyó jelentőségét mindebben igen plasztikusan összegzi az erdélyi határvédelem kulcsalakjától, Bánffy Dénes kolozsvári főkapitánytól származó figyelmeztetés, hogy az erdélyi kormányzatnak „Somlyóért és annyi darab földért sokat kellene fáradni”.⁴⁷

A kincstári bevételek szempontjából elsőként a székelyhídi uradalom jóvödelmének beszedésére kell utalnom. A Köprülü Ahmeddel az 1660-as évek elején kötött megállapodás értelmében elviekben ennek a lehetőségei adottak voltak, hiszen a háborús viszonyok után a nagyvezír kijelentette, hogy az uradalom „Erdélyhez visszaszállott”.⁴⁸ A Várad közvetlen szomszédságában fekvő uradalmi birtokok adóztatása és az adók Erdélybe szállítása azonban komoly szervezést igényelt a somlyói vár kapitányaitól és a gazdasági tisztségviselőktől.⁴⁹ A bor- és búzadézsmabeszállításának lebonyolítása és adminisztrálása kezdetben Szabó Márton székelyhídi udvarbíróra, valamint az oszmán hódítás következtében birtokait veszített, régi bihari famíliából származó és az erdélyi gazdasági igazgatásban boldogulást találó Ugray Gergely partiumi *perceptorra* hárult.⁵⁰ A nehézségeket jelzi, hogy 1667-ben a székelyhídi udvarbíró egész egyszerűen megtagadta mind a fejedelem, mind az akkori somlyói várkapitány, Olasz Ferenc parancsait és Szatmárba szökött, mondván, „hogy az török infestatíói [azaz zaklatásai] miatt semmiben elő nem mehet”.⁵¹

⁴⁶ ANR DJC Colectia socoteli princiare fasc. 58. fol. 1r–5v.

⁴⁷ TML III: 502.

⁴⁸ MNL OL P 1239 1–1665–14. nr. 107.

⁴⁹ Az uradalomhoz tartozó települések: Diószeg, Nagyléta, Hegyközpályi, Monospetri, Albis, Tülogd, Székelyhíd, Mihályfalva, Oláhcsatári. Szádeczky (kiad.) 1911: 193 (1673. évi adat). Vö. Szalai 2021c: 246, 29. számú jegyzet.

⁵⁰ MNL OL P 659 21. cs. nr. 674/9, 78.

⁵¹ MNL OL P 659 34. cs. nr. 770/63, 64; ANR DJC Fond Familial Béldi din Ozun fasc. 146. nr. 73–74. A források szerint a szentjebbí oszmán méltóságviselő akarta megszerezni a székelyhídi majorság jövedelmeit.

Az is bizonyos, hogy a székelyhídi tisztségviselők nem csak a munkájukat nem tudták maradéktalanul elvégezni az oszmánok jelenléte miatt, de életük is könnyedén veszélybe kerülhetett, mint ahogy a Szabó Márton követő udvarbíróé, Oláh Istváné is. A székelyhídi majorság bevételeinek megszerzése érdekében ugyanis a váradiak elfogták és bebörtönözték az erdélyi tisztségviselőt, akit végül a váradi pasa vélhetően csak portai parancsra engedett szabadon.⁵² Az sem meglepő, hogy az összegyűjtött terményjáradék Erdélybe való megérkezését gyakorta a somlyói katonaság biztosította, ugyanis félő volt, hogy a környékbeli, elsősorban a szentjobbi törökök kárt tesznek benne vagy elrabolják azt.⁵³ A Cseh vagy Somlyó végvárába bevitt székelyhídi búzadézma egy részét az egyes végvárok – leginkább Kővár – ellátására szállították tovább.⁵⁴ A bordézsmát ezzel szemben a korszak elején az ország biztonságosabb területein fekvő uradalmakban, a korszak második felében már a Székelyhídon újra működtetett korcsmán árusították ki.⁵⁵

Az uradalom pénzbeli adóinak beszedését sok esetben ugyancsak a somlyói vár tisztségviselői adminisztrálták és küldték tovább a fejedelmi udvarba „újraelosztásra”.⁵⁶ A forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy a lakosság egyre nehezebben tudta előteremteni a hozzávetőlegesen évi 1 800–1 900 forintnyi adót.⁵⁷ Oláhcsatári például az 1680-as évekre elpusztult és teljesen elnéptelenedett,⁵⁸ emellett Olasz Ferenc somlyói főkapitány a többi uradalmi település kapcsán is azt jelentette az erdélyi kormánzatnak, hogy nem tudja a teljes adóösszeget behajtani.⁵⁹ Annak ellenére sem, hogy Somlyón közel fél éve fogva tart lakosokat az adó megadásának reményében, „de semmit rajtuk nem vehetek, elpusztult, elszegényedett ez a föld”.⁶⁰ Mégis bizonyos, hogy a korszak egészében sikerült biztosítani az adóösszeg nagy részének beszedését, bár a beszolgáltatásban szinte folyamatos hátralék volt.⁶¹

Az erdélyi kincstári bevételek kapcsán a székelyhídi vám működtetésére is érdemes kitérni, amely kiváló példája az erdélyi-oszmán együttélés kényszerű kompromisszumainak. A harmincad bevételei a háborút követően elviekben a majorságjövendelmek mellett a fejedelmi kincstár hasznát gyarapíthatták volna. A vámot azonban az oszmánok jelenléte miatt az erdélyi kormánzat csak rövid

⁵² MNL OL P 1239 1–1669–2. fol. 3v; MNL OL P 1238 1–1670–4.

⁵³ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/1–2.

⁵⁴ MNL OL P 659 20. cs. nr. 668/31–32, 33–35; MNL OL P 659 29. cs. nr. 740/113–114; TML IV: 113.

⁵⁵ Szádeczky (kiad.) 1911: 23, 467, 620; MNL OL F 125 Apafianumok nr. 47.

⁵⁶ A székelyhídi uradalom bevételeit a legkülönbözőbb kiadásokra fordították, így például higany vásárlásra, a kapnikbányai bányászok, a gyalogok, vagy a Váradról elmenekült prédikátorok fizetésére. Szádeczky (kiad.) 1911: 182, 360, 467; ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/23–24.

⁵⁷ A székelyhídi *proventus* 1673. évi adója 1 910 forint, míg 1675. évi adója 1 810 forint volt. Szádeczky (kiad.) 1911: 191; MNL OL P 1239 1–1675–13.

⁵⁸ Szádeczky (kiad.) 1911: 466–467, 469.

⁵⁹ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/30–31.

⁶⁰ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/42–43.

⁶¹ Szádeczky (kiad.) 1911: 51, 191–193, 466–469; MNL OL R 298 1685. év. nr. 37.

ideig tudta működtetni.⁶² 1667-ben Olasz Ferenc somlyói főkapitány már arról értesítette a fejedelmet, hogy a székelyhídi harmincadot a váradi pasa újra felállította és teljes jövedelmét lefoglalta a „császár számára”.⁶³ A konfliktus kapcsán az erdélyi kormányzat megkereste a Portát és a váradi defterdárt, Zülfikár efendit is, aki arról tájékoztatta I. Apafi Mihályt, hogy a nagyvezír megtiltotta a vámoltatást a váradi beglerbégeknek. Tette ezt arra hivatkozva, hogy korábban nem volt szokásban a székelyhídi harmincadolás, így félő, hogy a vámszedéssel a pasa „elidegenítené” a térségből a kereskedőket.⁶⁴

A székelyhídi vám kérdése azonban néhány év elteltével ismét napirendre került. Ekkor a szentjobbi szandzsákbég – nyilvánvalóan a haszon érdekében – azzal kereste meg az akkori somlyói várkapitányt, Keresztes Andrást, hogy állítsák fel újra a székelyhídi vámot, méghozzá úgy, hogy a bevétel fele Erdélyé, a másik fele pedig a szentjobbi törököké legyen. A két fél kétségtelenül meg is állapodott erről, az egyezség alapján újra is indult a harmincad működtetése. A mindkét fél számára előnyös megállapodás azonban konfliktust is rejtett magában: a bég ugyanis vélhetően a vámjövedelem egészét igyekezett megszerezni az oszmánoknak, ennek érdekében pedig panaszt tett a Portán a somlyói kapitányra. Noha az erdélyi kormányzat is tervbe vette a Porta értesítését az ügy kapcsán, abban bízva, hogy visszaszerezhetik vámbevételeiket,⁶⁵ feltételezhetően a vámhely a későbbiekben is kettős irányítás alatt állt. Erre enged következtetni, hogy a térségben érdekelt harmadik fél, azaz a felső-magyarországi Kálló várában szolgáló királyi katonaság gyakori portyáinak a korszak második felében a székelyhídi oszmán vámosok is áldozatául estek.⁶⁶ Ugyanakkor a vámból származó bevételek – somlyói tisztségviselők általi – adminisztrációja az erdélyi fél részvételét is egyértelművé teszi a vám működtetésében.⁶⁷

Megjegyzendő, hogy a kincstári bevételeken túl az erdélyi hódoltságban fekvő fejedelmi jószágok, így például Barakony vagy Cséffa adóinak beszedését és „könyvelését” is a somlyói tisztségviselők, elsősorban a vár kapitányai koordinálták. A behajtott taxa azonban jelentéktelenebb összegre, jó esetben is csupán néhány tíz forintra rúgott évente,⁶⁸ és a behajtása is hasonló akadályokba ütközött, mint a kincstári birtokok esetében. A somlyói tisztek mindezt azzal

⁶² ANR DJC Colecția generală de documente nr. 1315. „Székelyhídnak az jószágát specialiter az vezér őnagysága nagyságodnak [ti. a fejedelemnek] adta [...], a vámot sokáig csak Erdélyhez bírták, s azután az sok veszekedés miatt levágtattuk az kerekét is”.

⁶³ MNL OL P 1239 1–1667–16.

⁶⁴ MNL OL P 659 30. cs. nr. 743/11r.

⁶⁵ ANR DJC Colecția generală de documente nr. 1315.

⁶⁶ MNL OL R 298 1677. év. nr. 73. A felső-magyarországi katonaság kártételeire lásd példaként a három északnyugat-erdélyi vármegye (Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok) 1673. évi kártételi listáját: Szalai 2021c: 268–271.

⁶⁷ Szádeczky (kiad.) 1911: 466. Azt is tudjuk, hogy 1689-ben Olasz Ferenc somlyói főkapitány hídvámot állíttatott fel Lompérten, egyebek mellett a „végház [...] szükségeire”, mivel „a harmincad már ismét tollálatott”. MNL OL P 1238 1–1689–121. nr. 5.

⁶⁸ Szádeczky (kiad.) 1911: 192–193, 466–469.

magyarázták, hogy az ott élő lakosságot is „igen megrontotta a török igája”.⁶⁹ Ennek ellenére a fejedelem és a gazdasági igazgatásban meglehetősen jártas Bornemissza Anna fejedelemasszony is ragaszkodott az ősbirtokokon a jogaik fenntartásához, amiből arra következtethetünk, hogy a korabeli erdélyi jogfelfogásnak megfelelően a fennálló helyzetet jogtalanak és átmeneti állapotnak tekintették.

Az erdélyi hódoltság területén a kincstári és fejedelmi tulajdonban lévő birtokok mellett a teljes vidék „állami” adóztatásának a megszervezése is kulcskérdés volt az erdélyi kormányzat számára. Mindenekelőtt azért, mert a végvárak, köztük Somlyó fenntartása – ahogy fentebb említettük – ezen területek, vagyis a Szamos folyótól nyugatra eső térség adóitól függött.⁷⁰ Ezek alapján érthető, hogy már az 1660-as évek első felében külön partiumi *perceptor* nevezett ki a kormányzat a Részek adóinak begyűjtésére, s az is nagyon gyakorlatias döntésként értelmezhető, hogy a tisztséget Ugray Gergelyre bízták. Az oszmán hódítást első kézből megtapasztaló bihari birtokos ugyanis már 1664-ben részt vett a Székelyhíd vára körüli tárgyalásokban, tájékozódva az oszmánok és a felső-magyarországi királyi katonaság térségbeli törekvéseiről.⁷¹ Néhány hónappal később, jószágainak elvesztését követően – testvérével, Györggyel együtt – a dévai várban vállalt szolgálatot.⁷² A dévai (fő)porkolábi tisztség elnyerése pedig arra utal, hogy a helyismeret mellett bizonyos fokú gazdasági tapasztalattal is rendelkezett ahhoz, hogy a Partium adózását helyi szinten koordinálni tudja.

Ugyanerre enged következtetni az, hogy Ugray adószedőként – „székhelyét” Somlyóra áthelyezve – már 1667-ben egy folyamodványban (*instancia*) fordult az erdélyi kormányzathoz a partiumi adók beszedésének nehézségeit orvosolandó. Egyértelműen problémát jelentett ugyanis, hogy a partiumi települések zöme különböző privilégiumaikra hivatkozva megtagadta az adóbeszolgáltatást. Való igaz, hogy egyes városok az elnéptelenedés megelőzése érdekében a fejedelemtől kiváltságot kaptak,⁷³ Ugray mégis arra kérte I. Apafi Mihályt, hogy pátenzben szólítsa fel a térség településeit az adó beszolgáltatására, hiszen mégsem „járhatván az *perceptor* falunként” az adóért. Továbbá a dézsmaadás és a „rovatlan emberek” adózásának pontosításának szükségességére is felhívta a figyelmet.⁷⁴ Az erdélyi országgyűlési határozatok ezt követően igyekeztek alaposan körülhatárolni a hódoltság és a hódoltsági peremvidék adókötelezettségét, és az is bizonyos, hogy a fejedelem kiküldte pátenzseit a *perceptor*nak.⁷⁵

⁶⁹ MNL OL F 125 Apafianumok nr. 47.

⁷⁰ EOE XIV: 140.

⁷¹ MNL OL P 659 13. cs. nr. 324/14; 14. cs. nr. 328/152; 32. cs. nr. 761/242, 296; TML III: 287, 306, 320, 337–338, 371; EOE XIV: 70.

⁷² Mátyás-Rausch–Szalai (kiad.) 2021: 163, 301; MNL OL P 658 7. cs. nr. 1783.

⁷³ Szalai 2021c: 243 (Bihar település privilégiuma).

⁷⁴ MNL OL P 658 7. cs. nr. 1783.

⁷⁵ MTA KIK K 347. d. nr. 2099. Az adómegállapításról: EOE XIV: 333; EOE XV: 114, 189; EOE XVI: 532. Az 1680-as években bizonyos, hogy a Kraszna és Közép-Szolnok vármegyei egyházi nemesség évente egy-egy tallérral tartozott kifejezetten „a somlyai praesidium számára”.

Ugray ennek ellenére sem boldogult az adók beszedésével, noha a beszámoló alapján odáig is elment, hogy „karóval fenyegette” a lakosokat azok megszerzése érdekében. A váradi szpáhik rendszeres portyái és sarcaik növelése miatt,⁷⁶ valamint a váradi pasa által a szultán neve alatt a hódoltságra kiküldött, az Erdélynek való szolgálatot és adózást tiltó parancslevélre hivatkozva egyes falvak megtagadták az adózást, mondván, hogy „nem félnek [...] az erdélyi fejedelemtől, hogy bánthassa őket”.⁷⁷ Ugyanakkor az sem volt példa nélküli, hogy a védelem ígérete helyett a váradi pasa erőszakkal akadályozta meg az erdélyi államnak és földesuraknak a lakosságtól járó adók megadását, nyilvánvalóan az oszmán sarcok beszolgáltatása érdekében, illetve azért, hogy a vidék csak az oszmánoknak szolgáljon.⁷⁸ Minderre egyfajta kényszermegoldásként I. Apafi Mihály tanácsuraival egyeztetve – a váradiakkal az adózásról való sikertelen tárgyalások után⁷⁹ – az 1660-as évek második felében „törvényesen” is engedélyezte a somlyói katonaságnak, hogy erővel kényszerítse rá a lakosságot az adók bevitelére. Mondhatni precedenst teremtve próbálták rábírní a hódolt társadalmat az adózásra, arra számítva, hogy „két-három bíró megöletésével [...] bizony rendet csinálnánk”.⁸⁰ Az erőszakos fellépésről valóban tudósítanak a források: például közvetlenül a kormányzat döntését követően Olasz Ferenc főkapitány Somlyóra vitette és az adók beszolgáltatásáig fogságban tartotta a kisgoroszlói bírót és ötven jobbágyot.⁸¹ De a későbbiekben a Kamuthi család szatmári birtokain élő jobbágyok felakasztása miatt a somlyói várórségre tett panasz is alátámasztja a megfélemlítés „stratégiájának” erdélyi alkalmazását.⁸²

Hasonló esetről tanúskodik a térségből Erdély számára a legnagyobb összeggel tartozó Debrecen adózásával kapcsolatos iratanyag is. A mezőváros a harmincad működtetéséért 4 000 forinttal tartozott Erdélynek. A török adóprés alatt megroppant debreceniek azonban csak nehezen tudták előteremteni az összeget, így a lakosság annak mérséklése reményében több ízben az erdélyi országgyűléshez fordult. Habár az 1660-as évek második felében sikerrel jártak, egy 500 forinttal csökkentett összeget a nehéz körülmények ellenére is kénytelenek voltak

Azonban az is kétségtelen, hogy a megváltozott körülmények miatt az akkori *perceptor*, Újvárosi István alig tudott néhány forintnyi összeget beszedni. MNL OL P 659 14. cs. nr. 328/15.

⁷⁶ MNL OL P 659 42. cs. nr. 845/61.

⁷⁷ MTA KIK K 347. d. nr. 2099.

⁷⁸ MNL OL P 659 30. cs. nr. 743/51; TML IV: 128; MNL HBVL Dvjgy 15. kötet 1663. március 3-i bejegyzés.

⁷⁹ Lásd erre a teljesség igénye nélkül: EOE XIV: 268; MNL OL P 1239 1–1667–7, 1–1667–22.

⁸⁰ MNL OL P 1239 1–1667–4. nr. 14 [Bánffy Dénes tanácsúr véleménye]. Bethlen János is hozzá hasonlóan vélekedett: „hogy pedig az somlyai praesidium többet vihessen véghez, nekem az tetszenék [...], keménykedni kellene az vakmerő parasztság ellen”. MNL OL P 659 30. cs. nr. 743/96. I. Apafi Mihály fejedelem 1666. évi parancslevele erről: MNL OL P 669 I. tétel, nr. 6: „az mely parasztság most elbátorodván, hódolni nem akar, [Olasz Ferenc somlyói kapitány] karddal is ráhajtja az hódolásra, rabokat is fogjon közülük, ha különben nem lehet”.

⁸¹ MNL OL P 659 16. cs. nr. 347/2.

⁸² ANR DJC Fond Familial Wesselényi din Jibou fasc. 8 [numerus nélkül]. Teleki Mihály Kamuthi Katának, Gyulafehérvár, 1670. február 29.

beszolgáltatni. A somlyói katonák ugyanis polgárokat tartottak fogva, s csak az adókötelezettség teljesítését követően engedték őket szabadon.⁸³ A határozott fellépés egy ideig biztosan célt ért, legalábbis a debreceni taxa megszerzése mellett az erdélyieknek több Bihar vármegyei településről jelentős összegeket, és sokuktól minden termény után a dézsmát is sikerült beszedni, amiért a váradiak – saját adózásuk akadozása miatt – panaszt is tettek.⁸⁴

A térség pénz- és terménybeli adóit a végvári katonaság fizetésére fordították, de a források arról tanúskodnak, hogy a korszak második felére a többfelé adózó lakosságot egyre nehezebb volt a kötelezettségek teljesítésére bírni. Olasz Ferenc somlyói várkapitány az 1670-es évekre egyenesen attól tartott, hogy az Erdély védelmét biztosító „praesidium megfogyatkozik [...], mert Bihar vármegyének jobb része, az, honnét fizetések kiltelt, immár elpusztult”.⁸⁵ Ez alapján nem meglepő, hogy az 1680-as években több országgyűlési határozat újra napirendre tűzte a somlyói vár ellátásának kérdését, igyekezve a helybeli birtokosokat és lakosokat továbbra is rákényszeríteni az adózásra.⁸⁶ Ezt azonban rendkívül megnehezítette a felszabadító háború megindulásával a császári-királyi hadak erdélyi jelenléte, illetve a Partium erőforrásait felélő bujdosók térségbeli állomásozása.⁸⁷ Mégis úgy tűnik, hogy a térség terménybeli jövedelmei és adói nagyrészt egészen a korszak legvégéig ellátták a somlyói katonaságot.⁸⁸

A birtokos társadalom törekvései

Természetesen a kondomínium területén a birtokos nemesség is arra törekedett, hogy megtarthassa jószágait és megőrizhesse azok jövedelmét. Ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy a földesurak többsége nem maradt az oszmánok által hódoltatott birtokain, hanem az Erdélyben fekvő földeikre menekülve, de a legtöbb esetben azok híján erdélyi állami tisztségviselőnek szegődve, Trócsányi Zsolt

⁸³ Szalai 2021c: 254.

⁸⁴ ANR DJC Colecția socoteli princiare fasc. 49. nr. 2. Egy keltezetlen regestrum szerint egyik évben például a következő városok adóztak az erdélyieknek: Jankafalva 250 forint, Kismarja 100 forint, Nagykereki 113 tallér, Püspöki 116 forint, Bihar 75 forint, Szentimre 129 forint, Komádi 146 forint, Micske 496 forint és minden terménybeli jövedelem után dézsma. Bizonyos, hogy Kisvárdá is adózott, de az összegekről nincs adat. Diószeg adója pedig 500 tallérról 1 090 tallérra növekedett.

⁸⁵ MNL OL P 1239 1–1676–15.

⁸⁶ EOE XVII: 256–257.

⁸⁷ A teljesség igénye nélkül: EOE XVIII: 400–402. MNL OL P 1238 1–1689–121. nr. 7; MNL OL P 659 14. cs. 328/55.

⁸⁸ MNL OL P 1238 1–1689–121. nr. 9. Olasz Ferenc így írt erről: „minden industriámmal igyekeztem ezt a praesidiumot conserválni [...], a szükségnek idején táplálásokra [ti. a praesidium részére] valót is tudtam szerezni, hogy az nemes ország onnét belül való fizetés adása nélkül is semmi fogyatkozása nem volt, számokban is hiba nem volt”. A katonaság 1689. évi fizetésének kiadásáról: MNL OL P 1238 1–1689–121 nr. 10–11.

szavaival élve „szolgáló nemesként” próbálták megtartani birtokjogaikat és bevételeiket a hódolt térségben.⁸⁹

A jövedelmekről való egyeztetések közvetlenül Várad elfoglalását követően meg is kezdődtek, elsősorban az erdélyi kormányzattal, hiszen az oszmánok ígéretet tettek arra, hogy a korábbi földesurak az erdélyi törvények szerint továbbra is megőrizhetik birtokaikat, szabadon adóztathatják jobbágyaikat. A birtokosok pénzbeli adóik beszedésének engedélyezése mellett azt kérték a fejedelemtől, hogy mivel jószágaikról a terménybeli adójukat (*decima*) a végvárok ellátására kényszerültek fordítani, a korábban a jobbágyaiktól az állam számára beszolgáltatott terménybeli járadékot (*nonae*) engedje át számukra.⁹⁰ Noha bizonyos, hogy az erdélyi kormányzat részéről a várak fenntartása érdekében kezdetben voltak törekvések arra, hogy a jobbágyok nemesség számára járó adóit csökkentsék,⁹¹ mégis úgy tűnik, hogy a földesurak kérvénye célt ért,⁹² és a legtöbb esetben meg is kapták a kilencedet a jobbágyaiktól.⁹³

Az erdélyi földesurak azonban az oszmánok jelenléte miatt, a megnövekedett adóterhek következményeként a korábbi pénzbeli adózási struktúrát nem tudták fenntartani a kettős uralom alá eső vármegyékben. Így a helyben maradt lakosság pénzbeli adózását – az oszmán katonaság és a hódolt társadalom kapcsolatához hasonlóan – a birtokos és jobbágyai között megszülető külön megállapodások szabályozták.

Erre a már sokat emlegetett Ugray családot hozhatjuk fel példaként: Ugray György a hódoltsági területen maradó telegdi jobbágyaival kénytelen volt olyan egyezséget kötni, hogy mindaddig, míg a váradi törökök uralma alól fel nem szabadulnak, évente csupán 16 birodalmi tallér pénzbeli adóval és „ajándékként” karmazsin bőrrrel tartoznak számára.⁹⁴

Ugyanilyen szemléletes példa Teleki Mihály esete, aki a család Arad, Bihar, Békés és Zaránd vármegyei birtokait kényszerült hátrahagyni,⁹⁵ s kővári főkapitányként, majd fejedelmi tanácsúrként az Apafi-korszak egyik legjelentősebb karrierjét futotta be Erdélyben. Birtokaitól távol tevékenykedve, elsősorban rokonára, a szintén az oszmánok elől elmenekült és a felső-magyarországi Kálló várában alkaptányként működő köröstarcsai Weér Mihályra támaszkodva igyekezett gyakorolni jogait a hódoltságban fekvő jószágai és jobbágyai felett. Weér Mihály saját birtokainak ellenőrzése mellett a Teleki-jószágok adóztatását a nehéz körülmények közepette minden bizonnyal az egy-egy faluval külön-külön történt megállapodások alapján próbálta irányítani. Bihar vármegyében a vasandi, jános-

⁸⁹ Trócsányi 1972: 15.

⁹⁰ Koncz 1899: 221–222.

⁹¹ MNL OL F 125 Miscellanae Apafiana et correspondentia variae curiositatis nr. 26v.

⁹² ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 398/17–18. Boldvai Márton székelyhídi főkapitány jegyezte meg Zólyomi Miklós jankafalvi jószágá kapcsán, hogy a korábban a *fiscus* számára adott tizedet „elvitte” a török, a kilencedet pedig a földesúr.

⁹³ Szakály 1981: 397–399.

⁹⁴ ANR DJB Fond Familial Ugray-Bölöni fasc. 51. nr. 13. Vö. Szakály 1981: 370, 395, 400.

⁹⁵ Trócsányi 1972: 15.

falvi, újlaki, örvényesi és a barakonyi jobbágyok adózásáról vannak forrásaink, amelyekből leginkább a nehézségek rajzolódnak ki.

A vasandiak évente 30 tallérral és „ajándékként” egy pár csizmával tartoztak Teleki Mihálynak, ugyanakkor Weér Mihály általában csak a fele összeget tudta beküldeni a kővári főkapitánynak. Mindezt egyrészt magától értetődően a jobbágyok szegénységével, másrészt a korabeli készpénzhiánnyal is magyarázhatjuk. Ezt a vasandiak esetében alátámasztja, hogy a hátralékban lévő pénzbeli adót például a minden bizonnyal a főúri vadászatok sikerességét segítő madarakban „törleszthették”.⁹⁶ Ezt erősíti a jánosfalvi és újlaki jobbágyok esete is, akik „egy néhány pénz” mellett csak némi vágómarhát tudtak Kállóba hajtatni, ami már önmagában is nagy kihívás lehetett. A marhákat aztán Weér Mihály Felső-Magyarországon próbálta pénzzé tenni, hogy az összeget beküldhesse sógorának.⁹⁷ Barakony példájából pedig az derült ki, hogy előfordult a jobbágyok fejenkénti adózása is: tudjuk, hogy a barakonyiak személyenként egy tallérral tartoztak Teleki Mihálynak.⁹⁸

A helyi birtokosoknak természetesen számolnia kellett az elvándorlás és/vagy pusztulás miatti bevételkieséssel is, egyrészt az oszmánok sarcoltatása miatt megnövekedett terhek, másrészt a térség elszegényedő lakossága köréből származó, könnyebb megélhetést kereső tolvajok elszaporodása miatt.⁹⁹ A rablások gyakorlatilag mindennaposá váltak a kettős birtoklású területen: a Bihar vármegyei örvényesi jobbágyok például azt panaszolták Weér Mihályon keresztül Telekinek, hogy a latrok egy év alatt összesen 500 forintot raboltak tőlük.¹⁰⁰ A békésiek is rendszeresen a rablók célpontjává váltak, azok többször felverték a várost, meggyilkolták a lakosokat és elhajtották a marháikat, így érthető, hogy néhány tíz tallérnyi éves adójuk Telekinek való megadása a legtöbbször akadozott.¹⁰¹ A tolvajok felelősségre vonása pedig nehézségekbe ütközött: gyakran ugyanis Felső-Magyarországra menekültek, így a zsákmány visszaszerzése, a rablók kiadása és az erdélyi törvények értelmében a somlyói törvényszék elé állítása komoly problémát jelentett.¹⁰² Emellett Weér Mihály sokszor eszköztelen volt a latrokkal szemben, ahogyan az adóztatás megtagadása esetén alkalmazott határozottabb fellépéssel szemben is. A felső-magyarországi katonák portyázására tett számtalan erdélyi panasz miatt ugyanis Csáky Ferenc generális már csakis az erdélyi birtokosok hozzájárulásával adta ki pátensét a Partiumra való „kiszállásra”.¹⁰³

⁹⁶ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/1, 13. 1667 nyarán Weér Mihálynak sikerült 34 forint adóhátralékot behajtani a vasandiakon. Emellett igyekezett 40 tallérra „felverni” adójukat. TML IV: 185.

⁹⁷ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/1, 4. Lásd még erre: TML IV: 185.

⁹⁸ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/13. A barakonyiak az 1666. évben 3 forint 60 dénár adót fizettek. TML IV: 185.

⁹⁹ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/12.

¹⁰⁰ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/4.

¹⁰¹ MNL OL P 659 7. cs. nr. 227/34–35, 37–38; 53. cs. nr. 1089/26–27.

¹⁰² MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/4.

¹⁰³ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/4, 6; TML IV: 185.

Az uralmi válság és az oszmán terjeszkedés utáni rendezetlen tulajdonviszonyok ugyancsak megnehezítették a földesúri adóztatást, amelyre a Teleki-jószágok közül Fövényes példája enged következtetni. A Békés vármegyei település oszmán hódoltatás következtében elpusztult vagy elmenekült lakosságát váltó új falubeliek évente 25 tallérral és egy pár csizmával tartoztak Teleki Mihálynak. Weér Mihály az 1660-as évek második feléig, habár nehézkesen, sokszor fenyegetés árán és jobbára kevesebb összeget, de be tudta szedni a földesúri sarcot.¹⁰⁴ 1667-től azonban a térségben érdekelt főurak és tisztségviselők közül többen is a falu birtoklására törekedtek. Az erdélyiek közül a vidéken több jószággal is rendelkező későbbi „bujdosóvezért”, Wesselényi Pált kell megemlíteni, aki arra hivatkozva akarta hódoltatni a falut, hogy tudomása szerint „csak” egy falubeli parasztember bírta. Wesselényi miután megtudta, hogy a falu földesura Teleki Mihály, azonnal visszakozott a „birtokfoglalástól”.¹⁰⁵

Nagyobb ellentétet hozott a felső-magyarországi Csetneken szolgáló Dobocsi Péter igénye, aki Wesselényinél erősebb érveket sorakoztatott fel a birtoktulajdonlás kapcsán. Állítása szerint ugyanis még a Rákócziak idején örökös jószágként jutott hozzá Fövényeshez, így arra szólította fel Teleki Mihályt, hogy a kassai generális előtt igazolja birtokjogait.¹⁰⁶ Az ügyet tovább bonyolította, hogy a diósgyőri végvár akkori kapitánya, Pap János I. Lipót királytól kért és kapott adományt a falura, ennélfogva a fővényesi jobbágyság földesuraként tekintett magára.¹⁰⁷ Az ellentét végkifejletéről egyelőre nincsen adatunk, de az bizonyos, hogy a többes birtoklás miatt már a 17. század első felében is nehéz helyzetbe kerülő Békés vármegyei település védelme érdekében Teleki Mihály többször Wesselényi Ferenchez fordult.¹⁰⁸ Noha a nádor több ízben megtiltotta a felső-magyarországi katonáknak az erdélyi portyákat,¹⁰⁹ a jórészt fizetetlen *praesidiumok* általi sarcoltatás és rablás a teljes korszakban általános volt.¹¹⁰ A rendszeres fosztogatás és a több irányba történő adózás

¹⁰⁴ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/3, 4, 7, 13, 14. A fővényesiek adózása is példázza a korabeli készpénzhiányt. Weér Mihály 1667-ben egy pár csizmát és 20 tallért küldött Telekinek, arra kérve, hogy a fennmaradó 5 tallért engedje el, mert annak „szerét nem tehetik”. MNL OL P 659 6. cs. nr. 10. A korábbiaknál csekélyebb adókövetelést bizonyára az új lakosok Teleki Mihályhoz intézett kérvénye is befolyásolta: „az adónak kívánsága Uraságtoktól most is csak ugyanazon volna, mint az boldog időben [...] az előtt való boldog emberek megsummáltak volt; de Uraságtok ezt megértse, hogy azokban az előtt való summás lakos emberekben mostan csak egy sem lakik Fövényesen, hanem az mi kevesen vagyunk, bizonyos uras jobbágyság vagyunk, származván együnnen is, másunnan is”. TML IV: 161–162. Vö. Szakály 1981: 404.

¹⁰⁵ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/21.

¹⁰⁶ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/22.

¹⁰⁷ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/23.

¹⁰⁸ Szakály 1981: 362–363. Itt jegyezzük meg, hogy a Felső-Magyarországon élő, de Erdélyben is birtokos főurak is gyakran megtalálták Wesselényi Ferencet erdélyi jobbágaik adózásának hiánya és a rendszeres portyák miatt. A nádor ennek megoldása érdekében több ízben megkereste I. Apafi Mihály fejedelmet. Lásd erre példaként: ANR DJC Colecția personală Kemény Sámuel fasc. 15. nr. 1, 2.

¹⁰⁹ MTA KIK K 347. d. nr. 2062.

¹¹⁰ Izsépy 1962: 8–9, 51–53. A forráskiadványban közölt levelek egyértelműen rávilágítanak a felső-magyarországi és váradi török katonaság (adóztatási) konfliktusaira is. Izsépy 1962: 30, 34,

pedig kétségtelenül kimerítette a fővényesiek erőforrásait is. Az 1660-as évek végétől a Teleki Mihály számára történő adózásukra vonatkozó források ugyanakkor eltűnnek a szemünk elől, amely valószínűsíti, hogy Várad elfoglalása után már beszűkültek az Erdélybe betelepedett, ősbirtokaitól egyre távolabb kerülő Teleki-család lehetőségei földesúri jogaik érvényesítésére.

Ennél jobb esélyei voltak az erdélyi határhoz és végvárakhoz közelebbi térségben a birtokosoknak, ahogy az a Bihar vármegyei Udvari példájából is kiderül. A falu földesúri jogai az 1660-as évek legelejétől felesége révén Béli Pál fejedelmi tanácsúrra, az ország generálisára szálltak.¹¹¹ Nem sokkal később a település magukat megvédeni nem tudó lakosai Béli Pált mint földesurukat és a szükség esetén karhatalmi segítséget nyújtani tudó Olasz Ferenc somlyói várkapitányt is megkeresték nehézségeik miatt. Arról tájékoztatták őket, hogy az I. Lipóttól kapott adományra és arra hivatkozva, hogy a falu nem Bihar, hanem Szabolcs vármegyében fekszik, a felső-magyarországi Telekessy Pál is igényt formál jövedelmeire. Minthogy az udvariak Béli Pált ismerték el földesuruknak, Telekessy egyrészt felszólította a tanácsúr-generálist, hogy törvényes úton igazolja birtokjogait, másrészt akasztással fenyegette az udvari jobbágyokat.¹¹²

Béli végül egyenesen Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitányhoz fordult, akinek segítségével néhány hónapon belül sikerült rendezni a tulajdonviszonyokat, azaz Béli megőrizte a jobbágyok feletti földesúri jogait.¹¹³ Ennek ellenére a lakosság továbbra is ki volt téve a felső-magyarországi, valamint az oszmán katonaság portyáinak, amelyek következtében egyre több lakos az elvándorlás mellett döntött. Így a fogyatkozó jobbágyság terhei csökkentése érdekében is segítséget kért földesurától, a kapuszám után megállapított néhány tízforintnyi, évi „állami” adót azonban meg kellett adniuk az 1660-as években már somlyói alkapitányként is működő Ugray Gergely partiumi *perceptornak*.¹¹⁴ Az udvari jobbágyok Bélinek mint földesuruknak történő adózását is a vele meglehetősen jó kapcsolatot ápoló Ugray Gergely koordinálta. Béli a jobbágyokkal – vélhetően az elszegényedésük miatt – elsősorban természetbeni adókötelességről állapodott meg: a szálás- és szemestakarmány mellett állatokkal, így vadakkal és borjakkal, valamint a korszakban az előkelő körökben, különösen böjti időszakban nagy népszerűségnek örvendő és a térségben honos hallal (csík) tartoztak földesuruknak.¹¹⁵ Ezeknek a viszonylag közel eső Béli-birtokokra való behajtása

39–49, 60–62, 70–76.

¹¹¹ MNL OL P 669 I. tétel, nr. 32; ANR DJC Colecția personală Mike Sándor nr. 1009.

¹¹² MNL OL P 659 37. cs. nr. 794 [*Numerus* nélkül]. Béli Pál Teleki Mihálynak, Pataj, 1666. október 24.; MNL OL P 669 I. tétel, nr. 133; ANR DJC Fond Familial Béli din Ozun fasc. 146. nr. 64–65, 68–69, 75.

¹¹³ ANR DJC Fond Familial Béli din Ozun fasc. 146. nr. 82–83.

¹¹⁴ ANR DJC Fond Familial Béli din Ozun fasc. 146. nr. 104–105. Az udvariak Bélinek való adózásáról az 1670-es években Olasz Ferenc somlyói kapitány is jelentést tett: ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 363/8–10.

¹¹⁵ MNL OL P 1239 1–1675–24. Való igaz, hogy a természetbeni adó hiánya esetén Ugray Gergely azok pénzen történő megváltásáról egyeztetett az udvariakkal. Béli és Ugray jó kapcsolatát

és/vagy szállítása is kisebb megterhelést és kihívást jelenthetett, mint a Békés vármegyei Teleki-jószágok esetében.

A somlyói várhoz és tisztségviselőihez azonban nemcsak az adóztatás, hanem a törvénykezés is kötötte a Bihar vármegyei Udvari lakosait, amelyre a közeli Bajom faluval egy gát lerombolása miatti konfliktus vet fényt. Az udvariak Béli Pálhoz mint földesurukhoz fordultak törvénytételért,¹¹⁶ azonban az erdélyi birtokain tartózkodó Beldinek minden bizonnyal kevés befolyása lehetett a konfliktus megoldására. Ráadásul az esetet két jobbágyközösség közötti peres eljárásnak tekinthetjük, így az ellentétéről való döntéshozatalban a vármegye volt illetékes.¹¹⁷ Mivel a hódolt Bihar vármegyében nyilvánvalóan nem működött a vármegyei *sedria*, a bajomi lakosok az akkori somlyói főkapitányhoz, Olasz Ferenchez és Ugray Gergely alkaptány-*perceptor*hoz fordultak, akik Somlyón a megváltozott körülmények között mint „vármegyei szék” jogosulttá váltak az ellentétéről történő vllatásra és döntéshozatalra.¹¹⁸

A KETTŐS BIRTOKLÁS ÉS AZ ERDÉLYI ÉRDEKEK VÉDELME

Természetes, hogy az erdélyi állam és a földesurak – akár fenyegetőzés vagy erőszak árán is – a saját jogaik megőrzésére törekedtek a hódoltságban. Ezzel együtt az is nyilvánvaló, hogy az oszmánok és a felső-magyarországi katonák elleni védelemben a lakosság alapvetően az erdélyi kormányzatra és jelen esetben a somlyói katonaságra számíthatott.

A felső-magyarországi katonaság Szilágyságban történő rendszeres portyázásáról számos forrás tudósít, amelynek hátterében – ahogy fentebb is kifejtettük – a várórségek fizetetlenége állhatott. A somlyói *praesidium* e tekintetben hírszerző szerepet is betöltött: az erdélyi végvárak katonaságát és a kormányzatot is értesítette a felső-magyarországi hadak és/vagy tolvajok mozgásáról. Sok esetben azonban már csak a rablásról tudtak beszámolni, mint például a szilágysági Sámsond esetében, amikor a kállóiak és a szatmáriak feldúlták a falut és a lakosság minden marháját elhajtották.¹¹⁹ Hasonló esetről tett jelentést az egyik somlyói tisztviselő, Döbrössy Gáspár is, Girókuta ügyében, amely szerint a szatmári németek a faluból „az mit kaphattak, elvittek”. Arról panaszkodtak, hogy hiába küldenek oda katonákat, a felső-magyarországiak könnyedén visszatérnek állomáshelyükre, mire Somlyóról a *praesidium* odaér.¹²⁰ Így a somlyóiak is rablással válaszoltak a királyi katonaság és/vagy tolvajok portyáira, ahogy Bánffy Dénes kolozsvári fő-

mutatja, hogy a *perceptor* – jól ismerve a térséget és az adózási „potenciált” – a micskei jószágot, illetve a terjei *portiót* ajánlotta megszerzésre Beldinek.

¹¹⁶ ANR DJC Fond Familial Béli din Ozun fasc. 146. nr. 106–107.

¹¹⁷ Dáné 2006: 30–31, 70–71, 78–79.

¹¹⁸ ANR DJC Fond Familial Béli din Ozun fasc. 146. nr. 115–116.

¹¹⁹ MNL OL P 1239 1–1667–4. nr. 10; MNL OL P 659 14. cs. nr. 347/76.

¹²⁰ MNL OL P 1239 1–1668–12.

kapitány-tanácsúr javasolta: hajtsanak „marha helyett marhát, ember helyett embert, mert ezt másképpen meg nem orvosoljuk”.¹²¹ A gyakorlat pedig azt mutatja, hogy a somlyói katonák e tekintetben valóban nem maradtak adósa a felső-magyarországiaknak.¹²²

Az erdélyi kormányzat végvári tisztségviselői és katonái által természetesen az oszmánok ellen is próbálta védelmezni a hódolt lakosságot. Jó példa erre az oszmánokkal a kondomínium térségének adóztatásáról folyó egyeztetés-sorozat, amelynek sarokpontja az erdélyiek részéről a teljes korszakban az volt, hogy az oszmánok számára járó adókat az erdélyi tisztségviselők gyűjthessék be, és azokat adott időpontban, a végvári katonaság támogatásával szolgáltatassák be. Ezzel nyilvánvalóan könnyebben kivédhették (volna) a váradi katonaság rendszeres portyázását és visszaéléseit.¹²³ A források tanúsága szerint azonban a legtöbb esetben ezek a próbálkozások sikertelenségbe torkollottak, így például az 1670-es évek második felében, amikor a már sokat emlegetett Olasz Ferenc arról jelentett a fejedelemnek, hogy habár Belső-Szolnok vármegyéből beküldte Váradra mind az állami, mind a földesúri adót, az oszmánok visszaküldték azt, arra hivatkozva, hogy maguk akarják behajtani. A somlyói főkapitány emiatt joggal tartott attól, hogy szokás szerint az oszmánok portyázni kezdenek és kirabolják a térséget.¹²⁴

A váradi katonaság adószedési tevékenysége során – ahogy Zilah fentebbiekben bemutatott példája is mutatja – a somlyói katonaság tudott némi védelmet biztosítani az oszmán fél önkényeskedésével szemben. Ugyanakkor számtalan olyan esetről tudunk, amikor az erdélyi végvidékiek késve érkeztek a helyszínre, így az oszmán katonák a nekik járó szolgáltatások beszedésén túl számos alkalmalmmal végigrabolták a falvakat, sanyargatták, többször pedig elhurcolták a hódolt lakosságot, annak érdekében, hogy a rabok kiváltásának összegével növeljék bevételeiket.¹²⁵ Olasz Ferenc 1676-ban például a Sabán Haszan által elrabolt tizenkét erdődi lakos kiszabadítása érdekében fordult a fejedelemhez, ugyanis az alajbég 1 000 forintot követelt az erdődiektől a rabok, köztük Körmendi Péter református esperes lányának szabadon engedéséért.¹²⁶ A rablásoknak természetesen nemcsak a jobbágyok, hanem a nemesek, erdélyi gazdasági tisztek és egyházi személyek is áldozatul estek,¹²⁷ a rabváltság kifizetésében a református egyházmegyék¹²⁸ mellett kétségtelenül az erdélyi állam is szerepet vállalt. Az erdélyi kormányzat a kincstári jövedelmekből a kiszabadultakat is számtalanszor segítette,

¹²¹ MNL OL P 1239 1–1667–4. nr. 10.

¹²² MNL OL P 1239 1–1668–2; TML IV: 368.

¹²³ Lásd erre a teljesség igénye nélkül: Szalai 2023b: 122, 55. számú jegyzet; Szalai 2023c: 200–201.

¹²⁴ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/17–18.

¹²⁵ A rabváltság kérdésre lásd: Hegyi 2019: 138–143.

¹²⁶ MNL OL P 1239 1–1676–15. nr. 4. Az erdélyiek által Czifra Haszonként emlegetett alajbegről lásd még: Izsépy 1962: 257, 264.

¹²⁷ MNL OL P 1239 1–1669–1. nr. 45; MNL OL P 1239 1–1669–2.

¹²⁸ Szabadi 2021.

időnként a fejedelem adómentességgel támogatta a további boldogulásukat.¹²⁹ A nagysinki országgyűlés már az 1660-as évek elején különadót vetett ki a rabok megváltására,¹³⁰ de több példánk van arra is, hogy a korszakban nagy hasznot hozó kősoval fizették ki a rabok váltságdíját.¹³¹

Az erdélyi állam a rabváltság kincstári jövedelmekből való elkülönítéséhez hasonlóan komoly figyelmet fordított a mindennapi életet alapjaiban meghatározó vallásgyakorlat és az azt irányító hódoltsági református egyházszervezet védelmére is. Erre nyilvánvalóan fokozottan szükség volt, hiszen Várad oszmán kézre kerülésével nemcsak a Partium védelme vált szervezetlenné, hanem az egyházi és kulturális élet központja is megszűnt létezni. Való igaz, hogy Debrecen mezővárosa e tekintetben nagyrészt átvette Várad korábbi szerepét, ellátva lelkészekkel a kondominiumban élőket és rektorokkal az iskolákat; ezzel együtt a hódoltsági egyházi társadalom komoly támogatást kért és kapott az erdélyi állam részéről. Annak ellenére szükség volt erre, hogy a korszak elején a váradi oszmán előjárók több ízben biztosították arról a hódolt, elsősorban Bihar vármegyei lakosságot, hogy nem adóztatják meg papjaikat és a falusi bírákat szintén erre szólították fel.¹³² Ennek a gyakorlati alkalmazására a későbbiekből is találunk példát: 1673-ban az Érmelléken megtelepedni kívánó közösség azzal a kéréssel fordult a térség „török urához” és a fejedelemhez, hogy papjuk ellátása érdekében engedjék át számukra a gabonadézmát. Ez esetben nemcsak I. Apafi Mihály, de a „pogány” oszmán fél is eleget tett a kérésnek.¹³³

Ugyanakkor több forrás tanúskodik arról, hogy a hódoltsági egyházi társadalom többször áldozatul esett az oszmán és a felső-magyarországi katonaság portyáinak.¹³⁴ Ebből adódóan az elvándorlás mérséklése és ezzel együtt az egyházi struktúra megőrzése érdekében a fejedelmi kormányzat törvényi szinten, szervezetten, a fent említett esethez hasonló adókedvezményekkel és egyéb adományokkal igyekezett a kondominium térségében tartani a gyülekezetet feltételező lelkészi állományt, és a végvári, köztük a somlyói katonaság bevonásával védelmük megszervezésére is külön hangsúlyt fektetett.¹³⁵ Az Olasz Ferenc számára adott utasítás külön pontokban szabályozta a hódoltsági vármegyékben az egyháziak védelmét, valamint elrendelte a somlyói főkapitánynak a papok fizetéséről és jövedelméről

¹²⁹ MNL OL F 125 Curiosa oeconomica Apaffyanae nr. 116, 118; MNL OL F 12 11. d. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, XII./3./5; EOE XV: 114; ANR DJC Colecția socoteli princiare fasc. 60. nr. 133.

¹³⁰ MNL OL P 1239 1–1663–1. nr. 37–38; EOE XIII: 279. A későbbiekben is több törvény szabályozta a rabváltságot és -kereskedelmet. EOE XV: 114. A Magyar Királyság és hódolt területeinek szervezett rabkereskedelmével azonban egyelőre nem találkoztunk a forrásokban. Lásd erre példaként: Pálffy 1997: 7–78.

¹³¹ MNL OL F 12 11. d. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, XII./3./29; Kulcsár 1991: 419.

¹³² Szabadi 2017: 55–68.

¹³³ MNL OL F 12 11. d. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, XII./3./27; Szalai 2021c: 243–244.

¹³⁴ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 1142/2; Petri 1901: 339.

¹³⁵ EOE XVI: 609.

történi gondoskodást. Feladatául jelölték ki továbbá, hogy ne engedje az adóztató oszmánokat az egyháziak házában megszállni, és felügyelnie kellett azt is, hogy a papok a „dézma dolgában [...] meg ne csalassanak senkitől, úgy törvényükben és szokásukban megtartassanak”.¹³⁶ Az állam a református lakosságtól a papjaiknak járó dézma átvállalásával gyakorlatilag garantálta a lelkészek fizetését a hódolt térségben, ezzel is ösztönözve helyben maradásukat – és rajtuk keresztül gyülekezeteikét is. Mindehhez nagyban hozzájárultak a templomok építéséhez, az iskolák működtetéséhez és a gyülekezet tagjainak közvetlenül juttatott fejedelmi és főúri adományok,¹³⁷ valamint alkalomszerűen a helyi prédikátorok pénzbeli megsegítése, amelyért érthető módon ugyancsak a somlyói főkapitány felelt.¹³⁸

Kétségtelen, hogy a református eklézsia is nagyban támaszkodott a somlyói főkapitányra: az 1676. évi zilahi zsinat például a lelkészek jövedelmével való problémák rendezését az ő illetékességébe utalta. Emellett bizonyos esetekben bíráskodási jogkörrel is rendelkezett az egyházi személyek javadalmazása ügyében.¹³⁹ A gyakorlat szintén azt mutatja, hogy Olasz Ferenc főkapitány-főispán – a hódoltság jobbagytársadalomban felmerülő konfliktusokhoz hasonlóan – az egyházat és az egyháziakat érintő súrlódásokban is törvényt tehetett: egy postálkodással és hírszerzéssel kapcsolatos ügyben zajló *inquisito* során például a főkapitány a percesenyi prédikátort is beidézte Somlyóra.¹⁴⁰ Ugyancsak a Somlyón ülésező vármegyei törvényszékhez kötődött a valkói lakosok templomuk elpusztítására vonatkozó panaszának kivizsgálása.¹⁴¹

* * *

Összességében megállapítható, hogy Váradi oszmán kézre kerülését követően a Partium szinte egészét és az erdélyi vármegyék egy részét érintő kettős birtoklás és az ez által érintett sáv folyamatos szélesedése jelentős társadalmi problémákat és gazdasági átalakulást hozott magával a vidéken. Ezekre reagálva az Apafi-kormányzatnak mielőbb meg kellett teremtenie a térségben a mindennapi élet új kereteit és az oszmán-magyar együttélés lehetőségeit.

A helyben maradt népesség számára óriási terhet jelentett a többfelé történő adózás, valamint az adóztatók erőszakos fellépése. A terhet sok település nem bírta el: a lakosság egy része a portyák áldozatává vált, mások az elvándorlás mellett döntöttek, így a vidék egyes részei teljesen elnéptelenedtek. Ugyanakkor kétségtelen, hogy mind az oszmán, mind az erdélyi fél bevételei megőrzésére törekedett, a népesség helyben maradását, illetve a térség újránépesedését adókedvezményekkel igyekeztek ösztönözni. Utóbbi a Partium egyes vidékein

¹³⁶ MNL OL P 1239 1–1680–1. nr. 20–33.

¹³⁷ MNL OL F 125 Curiosa oeconomica Apaffyanae, nr. 115, 117; ANR DJC Colectia socoteli princiare fasc. 60. nr. 87; SZTE KKK Szádeczky-Kardoss Béla hagyatéka Ms. 73. I. Apafi Mihály Köblös Péternek, Gyulafehérvár, 1671. december 19.; Szalai 2023c: 284–285.

¹³⁸ ANR DJC Colectia personală Kemény József nr. 361/23–24.

¹³⁹ Dáné–Szabadi 2022: 245, 255.

¹⁴⁰ MNL OL P 1238 1–1685–65. nr. 4.

¹⁴¹ TMÁO V: 31.

– ahogyan azt Fövényes példája is mutatja – a lakosság kicserélődését eredményezte.

Érdemes felhívni a figyelmet a hódoltságban birtokos társadalom életében bekövetkezett változásokra is, azaz a kényszer szülte lehetőségként értelmezhető gazdasági-katonai karrierutakra. A Magyar Királyság és hódolt területeinek viszonyrendszeréhez hasonlóan ugyanis a partiumi nemesség is elhagyta a hódoltságban fekvő birtokait és az erdélyi kormányzat, többnyire a végvárak szolgálatába állva vészelt át a zavaros helyzetet, a jószágából származó bevételeinek kiesését. Hozzátehetjük azt is, hogy a hatalmi válság háborúinak következményeként az Apafi-korszak kezdetén kialakult „szakemberhiány” miatt a fejedelem nagymértékben támaszkodott a formálódó tisztikarban a partiumi „szolgáló nemesekre”, mint például Szalárdi Jánosra, Ugray Gergelyre vagy Teleki Mihályra. A birtokos társadalom azonban mindent megtett annak érdekében, hogy megtartsa földesúri jogait a hódoltságban, amely jelzi, hogy a fennálló helyzetet ideiglenesnek tekintették.

Hasonlóan vélekedett a fejedelem és az erdélyi kormányzat is: az uralkodói és a kincstári bevételek megőrzése elsősorban a végvárrendszer, legfőképpen az északnyugati térség, vagyis a történeti Bihar vármegye, a Szilágyság és az Érmellék felügyeletét ellátó Somlyó végvárának ellátása miatt volt elengedhetetlen. A kölcsönösség jegyében Somlyó feladatát az említett területen a váradi oszmán és a felső-magyarországi katonasággal szembeni erdélyi jogfolytonosság fenntartásában, a lakosság és ezzel együtt az államiság védelmében jelölte meg az erdélyi kormányzat. A somlyóiak a hódolt területek gazdasági működését kétségkívül kézben tartották, bizonyos esetekben – mint például az székelyhídi harmincad üzemeltetése – akár együttműködve az oszmán hatalommal. A bevételek biztosítása mellett az erdélyi állam befolyásának és jogainak megőrzését, továbbá a hódolt lakosság támogatásában való hathatós szerepvállalást segítette a somlyói főkapitány katonai hatáskörének közigazgatási jogkörrel, azaz a főispáni tisztséggel történő kibővítése. Egyértelműen kijelenthető, hogy a somlyói tisztségviselők és katonaság – korlátozott lehetőségeik ellenére is – gyakorlatilag a korszak egészében képesek voltak ellátni kijelölt feladatukat, azaz megtartani Erdélynek a rájuk bízott „darab földet”.

FORRÁSOK

- Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Bihor, Oradea (ANR DJB)
Fond Familial Ugray-Bölöni.
- Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Cluj-Napoca (ANR DJC)
Colecția generală de documente.
Colecția personală Kemény József.
Colecția personală Kemény Sámuel.

- Colecția personală Mike Sándor.
 Colecția socoteli princiare.
 Fond Familial Bánffy.
 Fond Familial Béli din Ozun.
 Fond Familial Wesselényi din Jibou.
- Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Sibiu, Sibiu (ANR DJS)
 Colecția personală J. Benigni von Mindenberg.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 F 12 Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Lymbus.
 F 125 Cista Diplomatica, Collectio historico-diplomatica 1666–1771.
 P 658 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Új rendezés.
 P 659 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Missiles.
 P 669 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, uzoni Bély család levéltára.
 P 1238 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Teleki Mihály gyűjtemény.
 P 1239 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Apafi Mihály gyűjtemény.
 R 298 Erdélyre vonatkozó gyűjtemények, Erdélyi iratok (1527–1939) Évrendezett iratok.
 X 4788 Másolatok gyűjteménye, Kemény Sámuel gyűjtemény (11697. tekercs)
- Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (MNL HBVL)
 Debrecen város magisztrátusi jegyzőkönyvei (DVJkv).
 IV. H. 1012./a. 1. Számadáskönyvek. Házi pénztári iratok.
- Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK)
 Kézirattár, Oklevélgűjtemény.
- Szegedi Tudománygyűjtemény, Klebelsberg Kuno Könyvtár (SZTE KKK)
 Régi Könyvek Tára, Kéziratok, Szádeczky-Kardoss Béla hagyatéka.
- Dáné Veronka – Szabadi István 2022: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Zsinati iratai I. 1578–1735*. Debrecen.
- EOE XIII. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 13. 1661–1664*. Budapest, 1888.
- EOE XIV. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 14. 1664–1669*. Budapest, 1889.
- EOE XV. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 15. 1669–1674*. Budapest, 1889.
- EOE XVI. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 16. 1675–1679*. Budapest, 1893.
- EOE XVII. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 17. 1679–1682*. Budapest, 1889.
- EOE XVIII. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 18. 1683–1686*. Budapest, 1895.
- Koncz József 1899: Szalárdi János kiadatlan levelei és reá vonatkozó egyéb apróságok. [Második és harmadik, befejező közlemény]. *Irodalomtörténeti Közlemények* (9.) 2–3. 211–228, 335–346.
- Petri Mór 1901: *Szilágy vármegye monographiája*. II. [S. 1.]

- Szádeczky Béla (kiad.) 1911: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartási naplója. I. kötet. Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667–1690)*. Budapest.
- TMÁO IV. = Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.) *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár. IV.* Pest, 1870.
- TMÁO V. = Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.) *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár. V.* Pest, 1871.
- TML III. = Gergely Sámuel (szerk.) *Teleki Mihály levelezése. III. 1664–1666*. Budapest, 1907.
- TML IV. = Gergely Sámuel (szerk.) *Teleki Mihály levelezése. IV. 1667–1669*. Budapest, 1908.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Buza János 2017: Bihar és Zaránd vármegyei települések az adóprés szorításában: az Oszmán Birodalom monetáris válsága, 1645. *Századok* (151.) 1. 119–146.
- Dáné Veronka 2006: „Önagysága széki így deliberála.” *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 259.) Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-259>
- Feneşan, Cristina 1990: L'origine du condominium fiscal osmano-transylvain. *Revue des Études Sud-Est Européennes* (28.) 1–4. 89–100.
- Feneşan, Cristina 1991: Quelques aspects de condominium Osmano-Transylvain au XVIIe siècle. *Osmanlı Araştırmaları* (11.) 111–121.
- Hegyi Klára 1985: Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia. *Történelmi Szemle* (28.) 2. 227–256.
- Hegyi Klára 1995: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest.
- Hegyi Klára 2007: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest.
- Hegyi Klára 2019: *A füleki szandzsák*. Budapest.
- Izsépy Edit 1962: *Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel, 1660–1682. Az Egyetemi Könyvtár ritkaságtárának anyagából*. Budapest.
- Kulcsár Árpád 1991: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején. *Századok* (125.) 5–6. 415–448.
- Mátyás-Rausch Petra – Szalai Ágnes (kiad.) 2021: *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez*. Budapest.
- Michels, B. Georg 2021: *The Habsburg Empire under Siege: Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizier Ahmed Köprülü (1661–1676)*. Montreal. <https://doi.org/10.1515/9780228006978>
- Pálffy Géza 1997: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török-magyar határ mentén (Az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons* (4.) 1. 5–78.
- Szabadi István 2017: A református egyház a hódolt Biharban. In: Oborni Teréz (szerk.): „Örizzük Váradot”. *Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban*. (Tanulmányok Biharország történetéről 4.) Nagyvárad, 55–68.

- Szabadi István 2021: „Töröknek, tatárnak köntösét megfogtam, fejemet murzának szépen meghajtottam”. Nógrádi Mátyás püspök váradi fogsága. In: Csorba Dávid – Szatmári Edina (szerk.): „... *Tanácsaid hűség és igazság*”. *Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*. Budapest, 111–120.
- Szakály Ferenc 1981: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest.
- Szalai Ágnes 2019: „Ez végház Várad helyett lévén...”. A fejedelmi kormányzat szerepe a Székelyhíd végvár körüli tárgyalásokban. In: Oborni Teréz (szerk.): „*Várad mint oltalmaztatik*”. *Küzdelmek Váradért a kora újkorban*. (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) Nagyvárad, 137–168.
- Szalai Ágnes 2021a: „Nagyságotok és kegyelmetek lévén az haza oszlopi...”. A fejedelmi kormányzat szerepe a váradi török tartománnyal szembeni végvárrendszer megszerzésében az 1660-as évek derekán. *Hadtörténelmi Közlemények* (134.) 3. 547–577.
- Szalai Ágnes 2021b: Béli Pál és Ébeni István jelentése a fejedelmi tanácsnak az erdélyi végvárak állapotáról (1665). *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények* (21.) 495–505.
- Szalai Ágnes 2021c: Adalékok az erdélyi–oszmán–török kondomínium Apafi-kori történetéhez (1661–1685). In: Oborni Teréz (szerk.): „*Az Várad dolga a legnagyobb...*”. *Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztségviselők a kora újkorban*. (Tanulmányok Biharország történetéről 9.) Nagyvárad, 237–285.
- Szalai Ágnes 2023a: Erdély és a váradi vilajet határkonfliktusa 1671–1672-ben. *Történelmi Szemle* (64.) 2. 237–255.
- Szalai Ágnes 2023b: „Az váradiak [...] Sebesvár ellen csikorgatják fogokat”. Sebesvár végvára az Apafi-korszak első felében. *Erdélyi Múzeum* (85) 1. 115–131. <https://doi.org/10.36373/em-2023-1-8>
- Szalai Ágnes 2024: Erdély déli végeinek védelme az Apafi-korszak első felében. In: Pakó László (szerk.): *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. Kolozsvár*. [Megjelenés alatt.]
- Szilágyi Sándor 1867: *Vértanúk a magyar történetből: történeti tanulmányok*. Pest.
- Trócsányi Zsolt 1972: *Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*. Budapest.
- Trócsányi Zsolt 1980: *Erdély központi kormányzata 1541–1690*. Budapest.
- Wolf Rudolf 1981: Cetatea Șimleului. O schiță monografică. *Acta Musei Porolissensis* (5.) 395–409.
- Wolf Rudolf 1983: Formarea și evoluția domeniului cetății Șimleu pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. *Acta Musei Porolissensis* (7.) 249–271.
- Zoltai Lajos 1906: *Debrecen a török uralom végén. A város háztartása 1662–1692*. Különlenyomat a Magyar Gazdaságtörténeti Szemléből. Budapest.

Sudár Balázs

Buda magyar lakossága a 16. század második felében*

A magyar kutatók már a 19. században felfigyeltek a török gazdasági iratokra, amelyek közül különösen az adóösszeírások tűntek fontosnak a számukra, mert ezek az egyes települések adózóinak névsorait is közölték, így egyfajta lakosság-összeírásként voltak felhasználhatóak – e tekintetben az első ilyen jellegű, átfogó forrásokként Magyarországon. Ráadásul e defterek a teljes 16. századi hódoltság területéről, több időszokban is gyűjthetőek voltak, s így páratlan távlat nyílt meg általuk a magyar népesség kutatására. Ennek következtében számos példányuk kiadásra került: Velics Antal úttörő, ezért nagy tiszteletet érdemlő, de sok tekintetben megbízhatatlan munkáját követően Fekete Lajos adta ki az első minden tudományos igényt kielégítő összeírásokat: előbb – 1938-ban – a budai, a pesti és az óbudai listákat 1547-ből és 1580-ból, majd 1943-ban az esztergomi szandzsák teljes 1570. évi defterét.¹ A legtöbb jegyzék közzététele azonban Káldy-Nagy Gyulához köthető, aki 1960-tól közel fél évszázadon át egyre újabbakat publikált közülük.² Egy-egy szandzsák összeírását adta ki Györffy Lajos, Halasi-Kun Tibor, Matuz József, Vass Előd, Ágoston Gábor, Bayerle Gusztáv és Fóti Miklós,³ kisebb településcsoportokra vagy egy-egy településre vonatkozó listákat pedig Vass Előd, Fodor Pál, Dávid Géza, Sz. Simon Éva és e sorok írója publikált.⁴

Nem kevéssé bonyolult kérdés azonban, hogy valójában mire használhatóak ezek az összeírások. Vajon a lakosság mekkora része szerepel bennük, vagy meg lehet-e becsülni általuk a lakosság nagyságát? Vagy esetleg egy tájékoztató adatként kezelendők a lakosság adózási képességeiről? Káldy-Nagy Gyula nagy összefoglaló kötetében (*A budai szandzsák, 1546–1590*) rendszeresen, településenként levonta a számára logikusnak tűnő következtetéseket a rendelkezésre álló számokból, és – pályája elején – módszertani megfontolásokat is közzé tett.⁵ A legtöbbet talán Dávid Géza foglalkozott a kérdéssel, aki több tanulmányt szentelt a témának, és igyekezett demográfiai becsléseket is megfogalmazni.⁶ Káldy-Nagyhoz hasonlóan egy szandzsák teljes összeíranyagát hasznosító elemzést is készített (Simontornya),

* A tanulmány az NKFIH 108919/13275. számú pályázatának támogatásával készült.

¹ Velics 1886, 1890; Fekete 1938, 1943, 1968.

² Káldy-Nagy 1960, 1971, 1977, 1985, 2000, 2002, 2008.

³ Halasi-Kun 1964; Györffy 1972; Vass 1972, 1980; Matuz 1986; Ágoston 1988–1989; Bayerle 1998; Fóti 2023.

⁴ Vass 1976; Fodor 1997; Dávid 2005: 146–183, 196–200; Sz. Simon 2014: 219–280; Dávid 2023: 98–153; Sudár 2024.

⁵ Káldy-Nagy 1959, 1985.

⁶ Dávid 2005: 13–78.

illetve nagyon részletesen vizsgálta egy település csoportot – a mai Békéscsabát alkotó falvak –, továbbá Elek község adatait.⁷ Arra már Szakály Ferenc felhívta a figyelmet, hogy a korai hódoltsági fejadó összeírások (*dzsizje defterik*) nem alkalmasak a lakosságszám becslésére, Dávid Géza pedig azt is megállapította, hogy a különböző időben készült szandzsákösszeírások sem teljesen egyforma elvek mentén készültek.⁸ Magam 2003-ban írtam az első olyan tanulmányomat, amelyben a családok szintjén – tehát nem településenként – próbáltam értelmezni a defterek adatait, ezt azután több hasonló jellegű munka követte.⁹

Ebben a tanulmányban Buda összeírásait fogom vallatóra. Egyrészt azért, mert az egykori magyar főváros keresztény lakosságának továbbélése önmagában is érdekes kérdés, ráadásul a hódoltsági kori adatok valamelyest visszamutatnak a késő középkorra is. Másrészt Buda lakossága viszonylag jól kutatható, mert a tartományi központ sok iratot termelt: az adóösszeírások (1546, 1547, 1559, 1562, 1580, 1590)¹⁰ mellett másféle török források – különféle jegyzékek, vámnaplók – is fennmaradtak, ráadásul nem elhanyagolható középkori anyaggal is rendelkezünk három bortizedjegyzék formájában (1505, 1510, 1531).¹¹

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

A legfontosabb forráscsoportot a szandzsákfelmérések (*mufasszal defteri*) alkotják. Ezek viszonylag rendszeresen, hasonló módon készültek, azonban feldolgozásuk és értelmezésük számos problémát vet fel: egy-egy település lakosságának alakulása csak az összes rendelkezésre álló összeírás együttes használatával vizsgálható fel. Ez nem csupán az időbeli változások miatt lényeges, hanem azért is, mert az olvasati nehézségek egyetlen defter alapján nem kezelhetőek, de többnek az együttes használatával legalább részben áthidalhatóak. Az pedig könnyen belátható, hogy a nevek átírása és értelmezése képezi a demográfiai megállapítások alapját, hiszen ha ugyanazon nevet másképpen olvassuk el, akkor olyan esetben is a lakosság mozgását fogjuk felfedezni, amikor erről valójában nem volt szó.

A nevek olvasását több körülmény is nehezíti. Egyrészt az arab írás nem alkalmas a magyar nevek egyértelmű lejegyzésére, a fennmaradt betűsorokra valójában egy lehetetlen feladat megoldására tett kísérletként kell tekintenünk: ha nem ismerünk egy nevet, akkor nagy valószínűséggel el sem tudjuk olvasni.

⁷ Dávid 1982; Dávid 2005: 97–183, 185–202.

⁸ Szakály 1969: 28; Dávid 2005: 15–18.

⁹ Sudár 2005, 2020, 2024.

¹⁰ 1546: BOA TT.d. 388, 4b-7a; 410, 4b-7a. 1559: BOA TT.d. 314, 315. 1562: BOA TT.d. 343, 10–13. 1580: BOA TT.d. 592, 2b-5a. 1590: BOA TT.d. 611, 1b–3b. Kiadások: Velics 1890: II. 531–534; Fekete 1938: 131–134; Káldy-Nagy 1971: 7–14; Káldy-Nagy 1977: 35–41. Összefoglalóan: Káldy-Nagy 1985: 150–158. Az 1547. évi *dzsizje defteri* budai részének a kiadása: Fekete 1938: 129–131. A szövegben említett egyedi adatok az ezekből a tételekből összeállított adabázisból származnak.

¹¹ Szakály–Szűcs 2005.

Egyes, gyakoribb neveknek persze kialakult a lejegyzési gyakorlata, a ritkébbeknek azonban nem. Éppen ezért a keresztneveket nagy biztonsággal tudjuk olvasni, a vezetéknevek jelentős részét viszont nem. Tegyük még hozzá, hogy a szó-kás írnokkonként változhatott, különböző személyek a legköznapibb neveket is más rendszerben – azaz más betűsorral – jegyezheték le. Ebből következően az egyes defterek esetében először ki kell ismernünk az írnok gondolkodásmódját a „helyesírás” tekintetében, hogy a listák nagy része olvashatóvá váljon. A fennmaradó kisebb, de sajnos kifejezetten lényeges rész azonban így is homályban marad. Magam úgy látom, hogy számos esetben kevés esélyünk van arra, hogy a név egykori alakját pontosan megfejtjük – a körülmények ismeretében ez túlzott elvárás lenne –, így meg kell elégednünk azzal, ha felismerjük, hogy több defterben is ugyanazt a nevet próbálták lejegyezni. És még ez a nem túl nagy elvárás is hosszú, aprólékos, elmélyült munkát igényel.

Lássunk néhány példát a budai összeírásokból! A Szent Pál utcában lakott egy bizonyos György, akinek a vezetéknevét Fekete Lajos az 1547. évi defterben Posztósnak olvasta, Káldy-Nagy Gyula pedig az 1546-os és az 1559-es összeírásban Kökényesnek értelmezte. Magam úgy látom, hogy az 1546-ban készült összeírások egyiket sem támogatják. A kevésbé pontos példány megengedné a Boltos olvasatot, a gondosabban elkészített még ezt sem, betűsora viszonylag jól t-v-l-t/k-v-s alakban olvasható, amely Töltős, esetleg Tulkos alakra enged következtetni.¹² A 16. század eleji bordézsmajegyzékekben azonban egyik változat sem szerepel, de még csak hasonlót sem találunk: így nem tudjuk, hogy a családnak mi lehetett a neve, de a számos lehetséges olvasat ellenére az biztos, hogy egyetlen famíliáról van szó. Érdekes egy másik család esete is. Az 1546. évi defter átiratában találjuk Göcsei Albertet és Ceglédi Albertet András fiával együtt, utóbbinak a nevét 1559-ban Gércire javították. Előbbi 1559-re elhunyt, viszont új összeírtként feltűnik Gerecse Balázs Péter és János nevű fiaival együtt. 1562-ben Gérci Albert és András mellett Gérci Péter szerepel a jegyzék kiadásában.¹³ A Göcsei és a Gerecse név lejegyzése közötti különbségek viszonylag elenyészőek, bőven beleférnek az apróbb – a másolók által elkövetett, szokásosnak tekinthető – félreértések, illetve a lehetséges modern olvasatok közötti eltérések kategóriájába,¹⁴ és bármilyen furcsa, de a Gérci formában olvasott név sem esik tőlük nagyon távol. Azaz minden további nélkül elképzelhető, hogy a három családnév végső soron azonos. Hogy pontosan mi, azt az arab betűk alapján nem tudjuk, de kézenfekvő megoldást kínál például a Buda melletti Gercse falu neve, amely az összeírásokban pusztaként szerepel.¹⁵ (A környező falvakból való betelepülés nem tűnik

¹² Fekete 1938: 129; Káldy-Nagy 1977: 37.

¹³ Fekete 1938: 129; Káldy-Nagy 1977: 35; Káldy-Nagy 1971: 13.

¹⁴ A településnevekből képzett vezetéknevek esetében a szóvégi -i képző jelölése a defterekben esetleges.

¹⁵ Lejegyzése: Gercsi formában. BOA TTd. 592, 18b.

ritkának a korban.)¹⁶ A név tehát talán Gercsei, Gercsi alakban volna rekonstruálható. A kérdést tovább bonyolítja, hogy az 1531. évi bortizedjegyzékben feltűnik Garach Albert özvegye, a családnév lehetséges olvasataként pedig a Garas került feltüntetésre, jóllehet a Garacs kézenfekvőbbnek tűnik.¹⁷ A keresztnév – Albert – okán feltehető, hogy ez a család azonos a török kori famíliával, amelynek nevét ezek szerint mély hangrendű alakban kellene olvasnunk, Garacsi formában. Ilyen településnevünk nincsen, de van Garancs, szintén Pest megyében, az n-re utaló nyom azonban nem szerepel a nevek lejegyzésében. Hiába van tehát sokféle betűsorunk, mégsem bírunk biztos olvasattal. Amit megfogalmazhatunk az a családok esetleges azonossága.

A latin betűs forrásanyag azonban más esetekben komoly segítséget nyújt. A kezdetben Borilbás/Barnabás formában olvasott nevet később Trombitás/Torombitás alakban rekonstruálták, amit a bortizedjegyzékek visszaigazoltak, ez a kérdés tehát megoldottnak tekinthető.¹⁸ A meglehetősen különös, Boszorád formában olvasható névről pedig kiderült, hogy valóban így hangzott: 1505-ben és 1510-ben Bozorad alakban jegyezték le.¹⁹ A középkori összeírások hasznát egy másik példa világítja meg igazán jól: a Fekete Lajos által Kerékárus, Káldy-Nagy Gyula által pedig Nyeregárus alakban megfejtett név olvasatai bevett írásformákra épülnek, és így minden tekintetben elfogadhatóak, ám e meterségnevek nem szoktak ilyen formában feltűnni: Kerék- vagy Nyeregyártót váránk, és valóban vannak is ilyenek az összeírásokban. A dézsmajegyzék azonban feloldja a problémát: valójában a Budán jól beágyazott Gyertyaárus – a korabeli lejegyzésekben: Gyertyaárus – családról lehet szó.²⁰ A példa jól mutatja az arab írás használatából következő nehézségeket: a kérdéses betűsor mindhárom magyar szó – kerék, nyereg, gyerty(a) – lejegyzésére alkalmas.

Az adatsorok értelmezésének egészen másfajta problémáját képezi az a kérdés, hogy kik és miért kerültek beléjük. Bár a török összeírások első pillantásra nagyon precíznek tűnnek, valójában elkészítésük módja folyamatosan változott, akár a korszak igényeinek, akár az összeíró személyes buzgalmának a következtében. Ebből kifolyólag megint csak nem lehet két deftert egyszerűen összehasonlítani, minden esetben ki kell ismernünk az összeíró gondolkodását, és csak ezt szem előtt tartva tudunk óvatos következtetéseket megfogalmazni. Jól látható ez az özvegyasszonyok esetében: őket csak az 1546. évi defterben tüntették fel, a későbbiekben nem, jóllehet nem tűntek el, sőt háztulajdonosok is lehettek.²¹ Ez azt jelenti, hogy 1546-ban még fontosnak tartották őket, talán azért, mert háztartásokat képviselhettek (kvázi-családfők voltak), az összeírók pedig ekkor még sok tekintetben a teljes-

¹⁶ Éppen Gercséről is: 1511-ben a gercsei Búza Jakab és Demeter János a váraljai Csapó utcában lakott. Végh 2006–2008: II. 155.

¹⁷ Szakály–Szűcs 2005: 104.

¹⁸ Szakály–Szűcs 2005: 103.

¹⁹ Szakály–Szűcs 2005: 117.

²⁰ Szakály–Szűcs 2005: 122.

²¹ Velics 1890: II. 374.

ségre törekedtek. Később azonban már nem így jártak el, s talán azért, mert nem tekintették őket potenciális adóalanyoknak, bejegyzésüktől eltekintettek. A hódítók kezdetben valószínűleg még nem látták át pontosan, hogy minek lehet jelentősége a későbbiekben, és ezért „túlírták” a jegyzékeket. Másképpen fogalmazva: háztulajdonos özvegyasszonyok később is éltek Budán, de a jegyzékekben már nem szerepeltették őket. Esetleg hasonló elgondolás húzódik a papok hiánya mögött is: tudjuk, hogy mindvégig dolgoztak a városban, mégsem írták össze őket – más településeken azonban igen –, az írások itt talán már kezdetben sem látták értelmét, hogy a feljegyzésükkel vesződjenek. Velük szemben a diákok rendszeresen szerepelnek, pedig róluk máshol az derült ki, hogy nem feltétlenül tekintették őket adóalanyoknak. Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy bármennyire részletesnek tűnik is egy összeírás, nem biztos, hogy teljeskörű: nem tudjuk, hogy a hiányzó személyek miért nem kerültek be, és egyáltalán mennyien lehettek.

Az eltérő elvek jelenlétét mutatja a hozzátartozók szerepeltetése is: szokás szerint a családfők mellett összeírták a testvéreiket és felserdült fiaikat is, akikkel egy háztartást alkottak. Elvileg addig állt fenn ez az állapot, míg a férfirokonok meg nem házasodtak, mert onnantól külön családot – adózó egységet – alkottak. Feltéve, hogy az összeíró nem gondolta másként, mert ilyenkor a megházasodott férfirokonok is egyazon háztartásba számítottak. 1546-ban például Tűgyártó János egy háztartásban élt három összeírt fiával, testvérel és annak szintén összeírt gyermekével. A testvérekhez való hozzáállás azonban a későbbiekben megváltozott: 1559 után már nem írták össze őket. A fiak mindvégig bekerültek a listákba, de nem tudjuk, milyen alapon. Mivel viszonylag nagy lakosságról van szó, nehezen hihető, hogy voltak időszakok, amikor kétszer annyi felserdült gyermek élt volna a családokban, mint tíz évvel korábban (lásd 1. táblázat).²²

1. táblázat

Családfők, testvéreik és fiaik aránya az összeírásokban

	1546	1559	1562	1580	1590
családfők	259	215	180	190	143/140
testvérek	31	29	–	–	–
fiak	69	87	60	53	85
100 családfőre jutó fiak száma	26,6	40,4	33	28	59,4

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

Még csak az sem biztos, hogy értelmezhető egyáltalán ilyen módon a fiak összeírásának a ténye. Nem tudjuk, meddig éltek a fiak az apjukkal: aki például örökölte a mesterséget és az ingatlant, az minden bizonnyal mindvégig. Amennyiben azonban az apa hosszú életet élt, akkor már régen felnőtt gyermekek is nagyon sokáig fiúi státuszban maradhattak az összeírók szempontjából. A fiúként jelölt személyek tehát egyáltalán nem biztos, hogy gyerekek. Asztalgártó Ambrus például

²² Az összeírt fiak problémájára: Dávid 1977.

1546-ban és 1559-ben is Mátyás fiával és Tamás testvérével élt együtt. 1562-ben azután már Mátyás a családfő, akit Ambrus nevű fiával írtak össze. Ekkor Mátyásnak legalább 30 évesnek kellett lennie, hogy már a fia is jegyzékbe kerüljön, s így 1559-ben sem lehetett kevesebb 27 évesnél, és fia is régen megszületett már: ám ő maga ekkor még mindig fiúi státuszban került összeírásra. A bonyolultnak tűnő helyzet valójában egyszerű: nagypapa, apa és fia éltek együtt egy háztartásban.

A változások elemzése során jelentős probléma a vezetéknevek használatának a kérdése, hiszen ha ezek nem állandóak, akkor nem tudjuk a családokat azonosítani, s így a változás dinamikája is nehezen ítélni meg. E tekintetben vannak pozitív és negatív példáink. A vezetéknevek többsége öröklődni látszik: a fiúk családfővé válva nagyon sokszor jól azonosíthatóan apjuk vezetéknevével tűnnek fel. Öröklődni látszanak a foglalkozásnévből alakult vezetéknevek is, ezeknél azonban – gyakoriságuk okán – nem mindig könnyű megítélni a folyamatoság kérdését.²³ Ez már a kortársaknak is gondot okozott, ezért gyorsan felmerült a különbségtétel igénye, amit összetett nevekké oldottak meg. E rendszer főképpen az 1590. évi összeírásban figyelhető meg: a számos Mészáros között megjelenik a Mészáros Fodor, a Mészáros Kis vagy az Örsi Mészáros név, a Molnárok mellett pedig a Molnár Kis forma is. Mindemellett az a tapasztalat, hogy a különböző, de azonos vezetéknevű családok eltérő keresztneveket használtak, és ezért viszonylag jól azonosíthatóak.

Megfigyelhetőek azonban a fenti folyamatosságnak ellentmondani látszó, sajátos jelenségek is. A késő középkori forrásokban is feltűnő Ónkorsógyártó családnevek a török defterekben is szerepelnek, de 1562-ben már csak Korsógyártóként. A későbbiekben eltűnni látszanak, 1580-ban és 1590-ben azonban lajstromba került Kannagyártó Miklós. Vajon lehetséges-e, hogy ő a korábbi család leszármazottja és csak a név alakult át (ismét)? Érdekes, hogy 1547-ben még hét, 1559-ben már csak egyetlen Csaplár nevű család élt Budán – nem tűnik valószínűnek, hogy hat familia eltűnt volna. Hasonlóképpen meglepő, hogy az 1546-ban lajstromba vett számos Szénégető család nyomtalanul eltűnt 1559-re. (Ilyen neveket egyébként a késő középkorban sem írtak össze.) Ezekben az esetekben – vagy legalább egy részükben – inkább a névcserére vagy foglalkozásváltásra gondolhatunk, nem pedig a családok megsemmisülésére vagy elköltözésére. A nevek kissé ingatag használata a nyilvánvalóan azonos személyeknél a legszembevetőbb: a Mindszent utcában lakó Lőrinc 1547-ben még Fazékgyártó, 1559-ben már csak egyszerű Fazekas vezetéknevvel szerepelt. Talán egyik felmenője lehetett az a Fazekas János, akit Kemencegyártóként is említettek a 16. század elején.²⁴ Mindezek a tényezők megnehezítik a lakosság folyamatosságának a kutatását: úgy fogalmazhatnánk, hogy az egyértelműen követhető személyek és családok a folyamatosságot képviselték, a fel- és eltűnő vezetéknevek esetében pedig nem tudhatjuk biztosan, hogy valójában mi is történt velük.

²³ 1546-ban például a Szent Pál utca 34 családfője közül 19 viselt ilyet.

²⁴ Végh 2006–2008: I. 267.

A korszakban használtak egyértelműen személyes foglalkozásra utaló megjelöléseket is – a személynév után helyezve azt –, ilyenkor nem ismerjük a kérdéses személy vezetéknevét. Ilyenek például a deákok – Balázs deák, János deák, Pál deák –, hogy az ő gyermekeik milyen vezetéknevvel szerepeltek a későbbiekben, nem tudjuk. Ugyanígy írták össze a kovácsokat is: például Miklós kovács, György kovács. Ez a gyakorlat még 1590-ben is élt, ugyanakkor már 1546-ban találunk olyan személyt, akinek a vezetékneveként szerepel a kovács: Kovács Péter – őt és családját a későbbiekben is rendre így írják össze, ellentétben a többi kováccsal (Deák vezetéknevűt azonban nem találunk). E két csoport esetében tehát a személyes jelenlét folyamatossága megfigyelhető, a családi továbbélés azonban nem, hiszen nem tudjuk, hogy gyermekeik milyen vezetéknevet használtak: az új családnevek feltűnésének ez is oka lehet.

Eddigi munkáim további tanulsága, hogy valójában „családtörténeti vázlatokat” kell és lehet írni a török defterek alapján: a családfőket mindig vezetéknevvel írják össze, a többieket nem, de jelzik a családfőhöz való kapcsolatukat (‘fia’: *veledes*, *veled-i o*; ‘testvére’ *biraderes*, *birader-i o*), továbbá feltűntetik, hogy ki házas és ki nem. A defterek látókörén belül (1546–1590), 45 év alatt két-három generáció tűnik fel, és nagyon gyakran szépen kimutatható a család alakulása, időnként önálló háztartásokra válása is. Azaz férfi ági leszármazási sorozatok állíthatók fel, amelyek megkönnyítik a teljes adatrendszer értelmezését. Másfelől éppen ezek világítanak rá a mindennapi valóságra, sajnos a női vonalak teljes hiánya miatt csak féloldalasan. Lássunk néhány példát! Olasz János és fia, István 1559-ben és 1562-ben került jegyzékbe, a későbbiekben már csak Olasz István szerepelt (1580, 1590).²⁵ Ez annyit jelent, hogy 1562-ig János, majd a következő harminc évben István volt a családfő. Nem lehetetlen, hogy a családhoz tartozott az 1580-ban feljegyzett György és az 1590-ben összeírt Balázs is. Tegyük hozzá, hogy 1510-ben is Olasz Jánosról hallunk, a névismétlődések okán lehet, hogy ő egy korábbi tagja a családnak. Hasonló ismétlődést látunk az Acéloknál is: 1546-ban és 1559-ben János és fia, Ágoston szerepel, 1590-ben viszont Ágostont írták össze János nevű fiával. Általános tanulságnak tűnik, hogy egy-egy család ritkán tűnik fel minden összeírásban: a jelek szerint rendre voltak olyan periódusok, amikor egy famíliában nem volt adózó korú férfi. E jelenség a legbiztosabban a ritka nevű családoknál állapítható meg (lásd 2. táblázat), és ez alapján bizvást számíthatunk rá a gyakoribb nevek esetében is. A Vas család például több ággal jelen volt a városban 1559-től mindvégig, 1546-ban azonban nem szerepelnek az összeírásokban. Ez alapján lehetnének kívülről jött beköltözők, de Vasok már a 16. század eleji dézsmaösszeírásokban is feltűnnek, ezért sokkal inkább egy régi budai családra kell gondolnunk, amely 1546-ban éppen nem volt adózóképes. A Szénások, a Kassaiak vagy a Hegedűsök szintén újonnan összeírtként szerepelnek 1559-ben, az 1546. évi defterben nincsenek ilyen vezetéknevű személyek, de

²⁵ A defterekben a név időnként inkább Olasznak, máskor Oláhnak látszik, ennek ellenére a család azonossága nem tűnik kérdésesnek.

a 16. század elei bordézsmajegyzékekben megtaláljuk őket. A Kassaiak esete arra is figyelmeztet, hogy a településnévből képzett vezetéknevet viselőket sem kell automatikusan új jövevényeknek tekintenünk.

2. táblázat

Ritkább családnevek feltűnése Budán

	1505	1510	1531	1546	1559	1562	1580	1590
Baranyai	x	x	x		x	x		x
Vas	x	x		x	x	x		x
Kassai	x	x	x		x	x	x	x
Asztalgártó	x	x		x	x	x	x	x
Német	x	x	x	x	x		x	x
Nyéki	x	x		x	x	x		
Köncöl		x			x	x		
Nemes			x	x	x	x		
Kapás	x	x	x	x	x	x	x	x
Korcsolyás	x	x	x	x	x	x		
Somogyi	x	x	x	x	x		x	x
Lakatgártó				x	x		x	x
Csontos		x	x	x		x	x	x
Szakács	(x)	(x)	(x)	x	x	x	x	x
Váci	x	x	x	x	x	x		x
Veres	x	x		x	x	x		x
Acél		x		x	x			x

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

Az „alámerülés” számításba vétele azért lényeges kérdés, mert ha nem vesszük figyelembe, akkor a migráció lényegesen magasabbnak tűnik. Lássunk a jelenségre egy átfogóbb, városrészi példát (3. táblázat)! 1546-ban a legnagyobb budai kerületben (törökül *mahalléban*), az Olasz utcában 71 férfi családfőt és 4 özvegyasszonyt vettek listába, 1559-ben pedig csak 55 férfit. Ha az özvegyekről azt gondoljuk, hogy őket a későbbiekben nem írták össze, akkor is több mint 20%-os csökkenéssel számolhatunk. Az 55 családfő közül 41-et már 1546-ban is összeírtak családfőként vagy fiúként – esetükben tehát jól látható a családok folyamatossága –, 14-en viszont újonnan kerültek listába, őket a régi felsorolás mellé jegyezte be az írnok. Egy részük olyan általános nevet visel (Szűcs, Horvát, Szabó, Halász, Cseh), amely alapján nehéz volna bármit is mondani a származásukról, másokról azonban érdemes elgondolkoznunk. Az Asztalgártók például a hódítás előtt és után is állandó tagjai voltak a közösségnek, így az Olasz utcában újonnan feltűnő Orbán inkább csak egy belső, városon belüli költöző lehetett. Annál is inkább gondolhatunk erre, mert 1546-ban és 1559-ben is öt-öt Asztalgártó családfőt írtak össze: négy család folyamatossága egyértelmű, a Szent Pál utcában lakó János azonban meghalt, az ő háztartása tehát megszűnt, felbukkant viszont Orbáné a szomszédos Olasz utcában. Még az sem elképzelhetetlen, hogy nem került sor költözésre, egyszerűen a házat hol itt, hol pedig ott írták össze. A Nyékiek a késő középkorban is budai

lakosok voltak, az Olasz utcában élő családot azonban az 1559-ben felvett jegyzék lényegében kihaltak jelzi: a családfő, Máté, valamint testvére és fia neve mellé is a „meghalt” megjegyzés került. Az újak között azonban feltűnik egy bizonyos Nyéki Borbás: nem életszerűtlen azt feltételezni, hogy ő mégiscsak e család sarja vagy rokona, aki továbbvitte azt és annak ingatlanát. Nem egészen elképzelhetetlen, hogy az elhunytként jelzett Gercsei Albert és Gercse Balázs esete is hasonló: mint feljebb jeleztük, a két név lejegyzése az arab írásban nagyon hasonló, így lehet, hogy azonos családnévről van szó ebben az esetben is, és esetleg itt sem kell valódi új beköltözőkkel számolnunk. Fentebb említettem, hogy az Olaszok, Vasok, Kassaiak, Szénások és Hegedűsök is régi városlakók, így a 14 újonnan összeírt között mindössze két olyan nevet találunk, amelynek nincsen – vagy nem képzelhető el – semmilyen előzménye, ezek a Palotás és a Guzsai. Ezek azonban később sem tűnnek fel, könnyen lehet, hogy félreértjük őket, de persze az is elképzelhető, hogy gyorsan fel- és eltűnő családokról van szó. A palotások például udvari szolgálattevők voltak, és a késő középkori összeírásokban említik is őket, természetesen vezetéknévükkel együtt (például Somogyi Ferenc palotás). Elképzelhető, hogy a török kori Budán egy család egyszer a vezetéknévvel, máskor a foglalkozásnevvel került összeírára, számunkra megoldhatatlan rejtélyt okozva ezzel.²⁶ 1547-ben ugyanakkor jeleznek egy Váradról beköltöző, Palotainak nevezett családot a Szent Péter protomártír negyedben, nem lehetetlen, hogy ők léptek tovább az Olasz utcába. Mindez annyit jelent, hogy egyáltalán nem biztos, hogy mind a 14 újonnan összeírt családfőben valóban új beköltözőket kell látunk.

3. táblázat

Újonnan összeírtak az Olasz utcában 1559-ben

	<i>Késő középkori adat</i>	<i>1546-ban vagy 1547-ben más mahalle</i>	<i>1546-ban ugyanitt, más keresztnévvel</i>
Oláh János	Olasz János (1510)		
Gerecse Balázs	Garach Albert		Gercsei Albert
Máté diák	Nem értelmezhető		
Szúcs Gáspár	Szúcs család (1505, 1510)	Szúcs család	
Horvát Mihály	Horvát Mihály (1510)	Horvát család	
Asztalgyártó Orbán	Asztalgyártó család	Asztalgyártó család	
Tamás diák	Nem értelmezhető		
Cseh János	Cseh család (1505, 1510)		
Palotás Péter		Palotai?	
Guzsai Imre			
Halász János	Halász család		
Nyéki Borbás	Nyéki család (1510)		Nyéki család
Szabó Tamás	Szabó Tamás (1510, Olasz utca)		
Vas Lőrinc	Vas család (1505, 1510)	Vas család	

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

²⁶ Vö. Végh 2006–2008: I. 185, 319.

AZ ÖSSZEÍRÁSOK TANULSÁGAI

Az általános észrevételek után tekintsük át a budai összeírások tanulságait! A hat rendelkezésünkre álló defter közül öt „részletes összeírás” (*mufasszal defteri*), amelyek célja a szandzsák, illetve az egyes települések adózóképességének a felmérése: annak a megbecsülését szolgálja, hogy mennyi jövedelem várható tőlük. Az 1547. évi lajstromnak viszont *dzsizje defterinek*, azaz a fejadó tényleges beszedését rögzítő iratnak kellene lennie,²⁷ de mint hamarosan látni fogjuk, kissé más jellegű lajstromnak tűnik.

A defterek szerkezete nem azonos: 1546-ban, 1547-ben és 1559-ben *ma-hallénként* vették számba a lakosságot, és az összeírások egymásra épülnek, tehát könnyen összehasonlíthatóak. Az 1559. évi defter egyébként is különleges: tulajdonképpen az 1546-os összeírás jegyzetekkel ellátott változata. 1562-től azonban „ömlesztve”, egyetlen folyamatos sorozatban találjuk a neveket, könnyebbséget csak az jelent, hogy a zsidókat és a kiptíket²⁸ – ha voltak – mindig külön kezelték. A három utolsó lajstrom sorrendjét tekintve nem hasonlít egymásra – és a korábbiakra sem –, így egészen biztosan nem házról-házra járva, sorban vették listába a lakosokat, így ezek az összeírások topográfiai szempontból nem hordoznak információkat.

A magyarok az összeírások alapján jelentős tömeget képviseltek Budán, még úgy is, hogy számuk egészen biztosan folyamatosan és erőteljesen csökkent (lásd 4. táblázat): 1546-ban 271 családfőt írtak össze, 1547-ben 225-öt, 1559-ben 215-öt, 1562-ben 180-at, 1580-ban 190-et, 1590-ben pedig 143-at. Ezek a számok első látásra mindenképpen nagyon erős fogyatkozást mutatnak, amely azonban jelentős részben a korszak elejéhez illetve a végéhez köthető. További teherként jelent, hogy a névanyag nem folyamatos, hanem a családok jelentős része eltűnt, mások felbukkantak: ezek alapján első pillantásra egy meglehetősen mozgalmas demográfiai kép látszik kialakulni, amit azonban – ahogy feljebb már rámutattam – érdemes erős fenntartásokkal kezelnünk. Figyelmeztető jel lehet az is, hogy az első és az utolsó defterben közel ugyanannyi – 136, illetve 140 – adózó háztartást írtak össze, ami arra mutat, hogy a közösség gazdasági ereje nem változott.

Egy összeírásból sokféle összesítő számérték hüvelykzhető ki: ilyen (1) az összeírtak, (2) a vezetéknevvel összeírtak – azaz a családfők –, (3) a házas férfiak vagy (4) a tizedfizetők mennyisége. A lakosság méretének meghatározása szempontjából a legszilárdabb pontnak a családfők – és ezzel az adózó egységek, háztartások – száma tűnik, ez látszik a legjobban összehasonlítható értéknek a települések és a különböző idejű összeírások között is. A többi értéket erőteljesen befolyásolják az írások szokásai vagy az anyagi körülmények. Azt, hogy egy családfő hány személyt képviselt, nem tudjuk megítélni: bármiféle szorzót használunk is, az

²⁷ Így említi Fekete Lajos (Fekete 1938: 117) és az Albrecht Krafft által készített katalógus is (Krafft 1842: 108).

²⁸ A kiptík társadalmi csoportja csak néhány összeírásban tűnik fel, kilétük pillanatnyilag nem azonosítható egyértelműen.

csak egy fiktív számhoz vezethet, ezért ettől eltekintünk. Az azonban elmondható, hogy Buda még megtépázottan is igen jelentős méretű magyar közösségnek adott otthont, muszlim és ortodox lakosságával együtt pedig továbbra is az ország egyik legnagyobb városa maradt.

A továbbiakban sorban, egyenként tekintjük át a deftereket, s próbáljuk értelmezni a bennük rögzített adatokat. Az 1546-os összeírás a leggazdagabb: 259 családfőt és 12 özvegyasszonyt jegyeztek bele. Tanulságos ezek összevetése a késő középkori adatokkal. A családnevek jelentős része foglalkozásra utal, ezek javarészt megvannak korábban is, de természetüknél fogva folyamatosságuk nehezen volna igazolható. Egyeznek azonban a ritkának tekinthető nevek is: a bordézs-majegyzekekben éppúgy szerepelnek Acélok, Bakonyiak, Baranyaiak, Bujákiak, Csontosok, Göncölök, Gyertyaárusok, Hegedűsök, Harangozók, Korcsolyások, Mázsások, Ónkorsógyártók, Simontornyaiak, Somogyiak, Taligások, Tetemiek és Váciak, mint a török defterben. Az utolsó késő középkori (1531) és az első török (1546) jegyzék között 15 év telt el, ami a defterek készítése közötti időintervallumnak nagyságrendileg megfelel, ám a város ebben az időszakban nagyon komoly megpróbáltatásokon esett át: 1540–1542 között folyamatosan idegen hadak jártak a falak alatt, 1541-ben súlyos ostromra került sor, majd a török megszállás elsodorta a magyar államiságot. A hódítók azonban a polgári lakosságot a helyén hagyták, „csak” a nemességet és az udvari népet toloncolták ki augusztus legvégén. Éppen az a polgárság, amelyik a dézsmajegyzekekben is szerepel, javarészt felsővárosi házaiban vészelte át az impériumváltást, és továbbra is ott élte az életét. A Vízivárosban azonban nem így történt, azt az 1541. évi Habsburg ostrom elsodorta, a lakosoknak pedig csak egy kis része tért vissza a Szent Péter mártír templom környékére, a többi részre a hódítók költöztek be. 1546-ban és 1559-ben is találunk azonban olyan családokat, amelyek a késő középkorban az alsóvárosban éltek, a török időkben viszont a felsővárosba költöztek be: a magyarok által lakott terület tehát összébb zsugorodott.

Bár az 1546-ban összeírt családnevek döntő hányada, több mint 80%-a megvan a középkorban is, teljes névazonosságot viszonylag keveset találunk, mindössze 27 darabot. Ezek egy része túlságosan gyakori elemekből áll ahhoz, hogy a személy szerinti azonosságban biztosak lehessünk (például Szabó Mihály, Tót János, Varga Péter, Kapás Mihály és mások), de van néhány lényegesen ritkább névkombináció is: ők talán valóban a folyamatosságot képviselik (Mészáros Lukács, Szekeres Kelemen, Kalmár Bereck, Tetemi István, Korcsolyás Gergely, Csaplár Márkó, Acél János). Mindemellett szinte meglepő, hogy a számos Varga, Szabó, Tót vezetéknevű személy között alig van névegyezés: mintha a családok új generációi vették volna át 1546-ra a családfői posztokat.

A szandzsákösszeírásba felvett családfőknél csak egy része volt fejadó fizetésére kötelezve, azok, akiknek az ingatlanjaikon kívüli vagyona elérte a 300 akcsét.²⁹ Az 1546. évi felmérésben 136 *hánéval*, azaz fejadófizetésre kötelezett

²⁹ Fekete 1944: 206.

családfővel számoltak a városban. Az 1547. évi fejadódefterbe azonban sokkal több, 225 családfő nevét jegyezték be, akik közül 134-nél jelölték, hogy adózóképes, és egyetlen összegző számmal utaltak a fejadófizetőkre: 123 főből várták ezt el. Úgy tűnik tehát, hogy ez az összeírás nem egy közönséges fejadójegyzék, mert annál lényegesen bővebb, ugyanakkor az előző évi defternél lényegesen szűkösebb. Ha a két listát összehasonlítjuk, érdekes összefüggésre figyelhetünk fel. Az 1547-ben nem szereplő családfők gyakran hasonló vezetéknevű – és többnyire 1547-ben adózóképesnek minősített – személyek után állnak az egy évvel korábbi listában. 1546-ban például Szabó Ferenc nős családfő és Mihály nevű testvére került a lajstromba, utána a nőtlen Szabó János, majd a nős Szabó Gergely következett szintén nős fiával. Utóbbi kettő nem szerepel az 1547-es összeírásban, ott csak Szabó Ferencet találjuk meg. Ugyanígy az 1547. évi jegyzékben nem szereplő Szalai Demeter 1546-ban Szalai Benedek után következett, Asztalgártó Benedek Asztalgártó Márton után, Mészáros Albert Mészáros János után, és így tovább. Összesen kilenc ilyen esetet találunk.

1546-ban néhány személyt csak keresztnévvel, de családi kapcsolat jelölése nélkül írtak össze, őket jobb híján önálló családfőnek tekintettem, bár mindannyian nőtlenek voltak. Az 1547. évi összeírásba csak az egyikük került bele, de ő sem volt adózóképes. Érdekes Mihály esete, akit Szabó Demeter és Szabó János között jegyeztek fel: mintha ő is a családhoz tartozott volna. Hasonló „beékelődött” nevet máshol is találunk: három Asztalgártó családfő között írták össze Bóna Sebestyént, a négy személyből pedig mindössze kettő volt adózóképes 1547-ben. Éppen ez a helyzet a három Sós családfővel és a közéjük ékelődő Tót Györggyel is. Ezen esetek alapján arra gyanakodhatunk, hogy valójában együtt élő nagycsaládokról lehetett szó, akiket 1546-ban még szétbontva, részletezve vettek lajstromba, 1547-ben viszont inkább összevonták őket egy-egy név alá.

A legkülönösebb a Göndöcsiek esete. A két családfő, Benedek és Mihály egymás mellett szerepel az 1547. évi jegyzékben, ez alapján akár egy házban vagy telken is lakhattak. 1546-ban azonban három nős férfi ékelődik közéjük: Taligás Imre, Gombás Jakab és Szalai György, akik mindhárman jól ismert családnevet viselnek. Mindannyian szegények lehetnek, egyetlen adófizetésre képes sem volt közöttük. Felmerül a gondolat, hogy az efféle „beékelődött” családfők esetleg a feleségük családjához költözött vejek lehetnek. Az, hogy ők nem szerepelnek az 1547. évi defterben, arra utal, hogy nem feltétlenül kell lakosságfogyással számolnunk, inkább az összeírások rendje változhatott meg. (Ne feledjük: az adózóképesek száma a teljes korszakban nem fogyott!) Ezen elképzelésünket erősítheti meg az 1559. évi defter adatsora is: ekkor alig kevesebb – 215 – családfőt vettek számba, és jól láthatóan több család is megerősödött, hiszen immár 160 háztartástól vártak fejadót. Amennyiben e gondolatmenet helyes, az egyúttal azt is mutatja, hogy az 1546 utáni összeírások eleve nem a teljes lakosságra, hanem annak csak egy tehetősebb részére koncentráltak, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy nemcsak a lakosság, de még a családok számát sem tudjuk megbecsülni általuk.

4. táblázat

Buda magyar lakossága (családfők + özvegyek)

	1546	1547	1559	1562	1580	1590
Olasz	71+4	61	55			
Szent György	44	38	36			
Mindszent	32+6	26	27			
Szombathely	29	24	24			
Szent Pál	37+2	32	22			
Ötvös	12	10	19			
Zsidó	11	11	15			
Szent Péter proto- mártír	23	23	17			
Összes családfő	259+12	225	215	180	190	143
Fejadófizetők száma	136	123	160	175	190	140

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

Mint feljebb említettem, az 1559-ben készült defter valójában az 1546. évi lista megjegyzésekkel ellátott másolata, s így az eltelt tizenhárom év egyfajta demográfiai lenyomata. 1559-re meghalt a 366 korábban összeírt személy közül 209: a 271 családfő közül mind a 12 özvegyasszony és 154 férfi. Azaz 97 „régí” férfi családfő maradt meg, továbbá 21 fiú és testvér vette át a családfői szerepet, így 118 család folytatódott egyértelműen. Ez meglehetősen gyászos arány, hiszen a családok több mint fele eltűnt, még abban az esetben is, ha az özvegyeket nem vesszük számításba (hiszen 1559-ben már nem számoltak velük). A helyzet csak azért nem vált katasztrofálissá, mert a 95 újonnan összeírt személy jelentősen javít a lakosság számon, a „veszteség” így nem egészen 20%-os.³⁰ 1546 és 1559 között nem tudunk olyan eseményekről, amelyek akár a lakosság ilyen arányú fogyását, akár az ekkora cserélődését indokolnák. Érdeemes tehát más lehetőségeken is elgondolkodnunk.

Egyrészt például egy sor olyan családnév feltűnik 1559-ben az újonnan összeírtak között, amely már a késő középkori jegyzékekben is szerepelt: ők biztosan nem jövevények, csak valamiért 1546-ban nem jegyezték fel őket. Lehet, hogy nem voltak nagykorúak, esetleg az özvegyek mögött rejtőznek. Másrészt az újak között bőven akadnak olyan családnevek, amelyek korábban is szerepeltek a városban, csak éppen másik városrészben. Ahogy feljebb láttuk, az Asztalgártóknak 1546-ban és 1559-ben is öt családfőjük – azaz háztartásuk – volt, azt kellene gondolnunk, hogy valójában nem sok minden változott. Egyikük azonban az új „jövevények” között szerepel, de valószínűtlen, hogy tényleges beköltöző lett volna, inkább városon belüli átköltözőként számolhatunk vele, vagy csak egyszerűen más negyedben írták össze a családot.

Valószínűleg ilyen a Borégetők esete is. 1559-ben a Szent Pál utcában egykor lakott Borégető Boldizsárt elhunytként jelezték. Ugyanekkor a Szombathely

³⁰ Káldy-Nagy 1985: 152–153. Káldy-Nagy Gyula más számokat tekintett lényegesnek, mint én, és az adatok regisztrálásánál nem lépett tovább.

mahalléban feltűnt a nős Borégető Ferenc. A Szent Pál utca a Szombathelybe torkollott: még az is lehet, hogy egyszerűen átsorolták a házat, következésképpen az egyik mahalléból eltűntek, a másikban pedig felbukkantak a család tagjai.³¹ A mahallék egy része 1546 és 1559 között méretét tekintve alig változott, de például a Szent Pál utca elveszítette családfőinek harmadát (37-ből 22 lett), az Ötvös utca viszont majdnem a kétszeresére hízott (12-ből 19 lett), és a Zsidó utcában is megemelkedett a magyar lakosok száma (11-ből 15 lett). Itt alighanem a mahallehatárok átértelmezésére kell gondolnunk, hiszen a mai Fortuna és Táncsics Mihály utcákról, illetve a Hess András térről, tehát egymás közelében lévő területekről van szó. Ennek fényében számolhatunk egyszerűen adminisztratív okokból fel- és eltűnő családokkal is, ilyenek például a Sörösök és a Mészárosok.

Nem tudjuk azt sem, hogy a kovácsok (2 fő) és diákok (4 fő) honnan kerültek elő, az ő családi kapcsolataik – mint feljebb említettük – nem fejthetők fel. Összességében úgy gondolom, hogy a tényleges migráció jóval kisebb volt a fent jelzettnél, de tény, hogy a családfők jelentős része eltűnt, és a feltűnő családfők egy része biztosan új: Ács Ambrusról azt jegyezték meg Gubacs falu összeírásában, hogy Budán lakik, és valóban megtaláljuk a Zsidó utca új lakosai között.³² Hasonlóképpen költözött Kőrös György Budaörsről Budára, ahol a Szent Péter mártír mahalléban lakott.³³ Palotai Ferenc és Balázs diák ugyanide költözött Váradról még 1547 előtt, de 1559-re tovább is léptek, az előbbi család – Palotás néven – esetleg az Olasz, a deák pedig a Szent Pál utcába.³⁴ És tudunk kiköltözőkről is: a Szent Péter mártír negyedből a teljes Gonda família áttelepült Budaörsre, aminek összeírásában fel is tűnnek jövevényként, származási helyük jelölése nélkül.³⁵ Óbudai Mátéről azt tudjuk meg, hogy küldönc Óbudán, és ott is lakik – azonban ott nem írták össze.³⁶ Mindez tehát mutatja, hogy költözködés ténylegesen zajlott, ugyanakkor nem tűnik túlságosan nagy arányúnak.³⁷

Érdemes még egy szempontot figyelembe vennünk: a kihalt családok ingatlanai a tartományi kincstárra szálltak, amely elárverezte őket. Ha a fent jelzett mennyiségű családnak valóban magva szakadt volna, akkor hatalmas budai ingatlanforgalommal kellene számolnunk, ráadásul nagyon értékes, sok ezer akcsét érő házakkal. Ilyennek azonban nem sok nyoma van a korabeli gazdasági iratokban. Egy bizonyos András 1559 augusztusában hunyt el, személye azonosíthatatlan, 200 akcse maradt utána, az 1560-ban elhunyt Margit után pedig

³¹ Káldy-Nagy 1977: 37.

³² Káldy-Nagy 1977: 38, 119, 273.

³³ Káldy-Nagy 1977: 38, 66.

³⁴ Fekete 1938: 130.

³⁵ Káldy-Nagy 1977: 38, 66.

³⁶ Káldy-Nagy 1977: 37, 52–53.

³⁷ Az 1559. évi defter jelzett migrációs adatait Dávid Géza elemezte, és ő is viszonylag csekély mértékű mozgást regisztrált. Dávid 2005: 56. Az újonnan bejegyzett családokat nem vizsgálta, de jelezte, hogy inkább belső költözésre gondol az esetükben. Dávid 2005: 68.

145 akcse.³⁸ Az ismert részletes összeírások időszakából (1559–1561) mindössze egyetlen komolyabb budai ház elárverezéséről tudunk. Ezek az adatok nem utalnak arra, hogy többszáz család költözködött volna. Ne feledjük: a budai felsővárosi házak kifejezetten drágák voltak a korszakban.

Sok tanulsággal jár az 1559-es és az 1562-es defter összevetése is. A két irat nagyon közel keletkezett egymáshoz, de más szemlélettel: az előbbiben még városrészenként, utóbbiban már csak ömlesztve közölték a neveket. Az egyezés meglehetősen nagy, ahogyan az várható is: az 1562-ben összeírt 190 családfőből 116 megtalálható az 1559. évi defterben is, ráadásul ekkor hat *rúmit*, azaz görögöt is összeírtak, amit máskor nem tettek meg. További 41 családnév szerepel a korábbi defterben is, és csak 17 eddig nem szereplő vezetőnévvel rendelkező személyt találunk, akik között minden bizonnyal megbújnak névváltoztatók, vagy rosszul olvasott/lejegyzett nevéek is. Figyelemre méltó azonban, hogy e rövid időszak alatt is eltűnt több mint 30 – évente bő 10 – családfő: időarányosan ez a legnagyobb fogyást mutató időszak. A jegyzékből az is egyértelmű, hogy az összeírók semmiféle rendet nem követtek, az egy városrészben élők az új defterben nem kerültek egymás mellé.

Az 1580. évi összeírás 18 év múlva követte a megelőzőt: a 190 családfőből csak 52 szerepel mindkét defterben, ami a vártnál alacsonyabb számnak tűnik. Feltűnően sok – 66 – családnév mellett találunk 1580-ban olyan keresztnevet, amely a korábbi összeírásban nem szerepelt. Ezek a nevek sokszor túlzottan általánosak – Mészáros, Szabó, Molnár – ahhoz, hogy egyértelműen folytatózó családokat lássunk bennük, de két szempontot mégis érdemes figyelembe vennünk. Egyrészt kevésbé tűnik életszerűnek azt feltételezni, hogy az 1562-ben összeírt nyolc Szabó nevű család közül hét eltűnt, de öt újabb beköltözött, hogy 1580-ban hat családfő viselhesse ezt a nevet. Inkább arról lehet szó, hogy az 1562-ben még össze nem írt tagok képviselték a családokat 1580-ban. De látunk sokasodó családneveket is: itt sem kell feltétlenül új beköltözőkre gondolnunk, lehet, hogy nagyobb családok költöztek szét (lásd 5. táblázat). 1562-ben például Berber György és Mátyás nevű fia egy háztartásban éltek, 1580-ban viszont önálló családfőként írták össze Berber Györgyöt és Berber Mátyást: minden további nélkül elképzelhető, hogy Mátyás önálló háztartásba költözött. Más esetet képviselnek a ritka családnevek: a Tetemiek vagy a Baranyaiak régi budai családnak számítottak, a keresztnevek különbözősége ellenére kevésbé valószínű, hogy 1580-ban új családokkal kellene számolnunk. Figyelembe vehető továbbá, hogy olyan régi családnevek, mint a Vas, vagy a Veres, bár 1580-ban nem, de 1590-ben feltűnnek, itt sem zárható ki a folyamatoság. Mindeközben teljesen eltűnni látszanak régi, patinás, terebélyes családok, a Korcsolyások, a Seresek, a Csaplások, a Nyékiek, a Nemesek, a Fazekasok, a Halászok, és ők a későbbiekben sem kerülnek elő.

³⁸ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 417, 474.

5. táblázat

Gyakori családnevek 1562-ben és 1580-ban

	1562	1580	azonos személy
Mészáros	13	8	4
Berber	7	12	4
Molnár	9	8	5
Nagy	7	10	4
Varga	6	5	2
Szabó	8	6	1
Ötvös	5	3	1

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

Ez a kép valamiféle törést sejtet a közösség életében, amit esetleg az 1578. évi nagy lőporrobbanással azonosíthatunk.³⁹ Ekkor a királyi palota jelentős része nyomtalanul eltűnt, és minden leírás rengeteg halotról tesz említést. Ezek között viszonylag kevésbé számítanánk magyarokra, hiszen ők a várhegy másik végén laktak, de lehet, hogy ez sem védte meg őket: a hasonló távolságban lévő Pesten is komoly károk keletkeztek. E feltevésnek egy különleges dokumentum ad némi valószínűséget. 1576-ban a kincstár komoly mennyiségű só t árusított ki, amelyről pontos összeírást készítették.⁴⁰ A várhegy lakosai közül 22-en vásároltak, közülük 12-t találunk meg egyértelműen az összeírásokban: öt főt 1562-ben és 1580-ban is listába vettek, egyet csak 1580-ban, hatot pedig csak 1562-ben (lásd 6. táblázat). Tekintettel arra, hogy a sóeladásra 1576-ban került sor, 14 évvel az előző összeírás után, és 4 évvel az újabb előtt, nem erre számítanánk: éppen ellenkező arány lenne várható. Mivel viszonylag kevés emberről van szó, mindez lehet a véletlen műve is, ám a komoly aránytalanság mindenképpen jelzésértékűnek tekinthető.

6. táblázat

Személyek a defterekben (1562, 1580), illetve a sóeladási jegyzékben (1576)

	1562	1576	1580
Kapás András	x	x	
Balázs diák	x	x	x
Tót Miklós		x	x
Tetem (Tétényi) János	x	x	
Mészáros Tamás	x	x	x
Tót Máté	x	x	
Szabó Márton	x	x	
Mészáros Gergely	x	x	x
Asztalgyártó Mátyás	x	x	x
Korcsolyás Jakab	x	x	
Berber János	x	x	x
Szűcs Gáspár	x	x	

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

³⁹ Veress 1896.

⁴⁰ ÖNB Mxt 593, 109b. Téves datálással kiadta: Velics 1890: 656–663.

Az 1590. évi összeírásba 143 családfő nevét jegyezték fel, közülük 65-en szerepeltek a tíz évvel korábbi defterben is, többnyire szintén családfóként, néhány esetben viszont még gyermekként. További 28 esetben az előző defterben is feltűnő keresztnévű személyt írtak össze, köztük többen ritkább neveket viseltek (Marosi, Tolnai, Gyökös), mások pedig régi családokét (Asztalgártó, Kapás, Buta, Somogyi), ők könnyen lehetnek a korábbi lakosok leszármazottai. A többiek esetében számos olyan családnév tűnik fel, amely ugyan nincs meg az 1580. évi összeírásban, de a korábbiakban igen (Lakatgártó, Kerékgártó, Acél, Barát, Kovács, Váci, Fodor, Vas, Bicskei). Esetükben nagy valószínűséggel a korábban szereplő családok újbóli feltűnésének lehetünk a tanúi, akik csak a generációs hullámvázis révén estek ki valamiért egy-egy összeírásból. Ezzel együtt is nagy a visszaesés az 1580-ban készült listához képest, ami azonban nem egyedi jelenség. Az 1580. évi defterben nagyon sok helyen láthatunk kiugróan magas adatokat, amelyek jóval felülmúlják a korábbiakat, ám 1590-re ismét visszaesnek. Bár e tendencia nem kizárólagos, de jól látható: vagy arra gyanakodhatunk, hogy ekkor igyekeztek minél több személyt bevonni az adózásba, tehát az adóztatás körülményei változtak meg, vagy pedig a viszonylag békésebb, a nagy hadak felvonulását legalábbis mindenképpen nélkülöző korszak pozitív hatásai jelentek meg a demográfiai adatokban is.

7. táblázat

Az összeírt családfők a budai szandzsák városaiban 1580-ban és 1590-ben

	1580	1590
Kecskemét	1086	535
Ráckeve	499	226
Vác	259	200
Cegléd	228	193
Nagykőrös	227	169
Nagymaros	213	230
Buda	190	143
Földvár	144	152
Óbuda	90	72
Pest	66	63
Vál	60	47
Szekcső	52	53

Forrás: Káldy-Nagy 1985.

Az előbbi lehetőséget támogatja, hogy éppen ekkoriban egy minden hájjal megkent pénzügyi szakember, Üvejsz volt a budai pasa, aki a korábbiaktól eltérő módon nyereségessé tudta tenni a tartományt.⁴¹ Ehhez minden bizonnyal igyekezett a bevételeket a legmagasabbra srófolni, s így túladoztatta a lakosságot, ami hosszabb távon nem volt tartható: 1590-re sokan ismét kihullottak az adózók

⁴¹ Fodor 2006: 320–346; Hegyi 2012.

sorából. Figyelemre méltó, hogy a csökkenés a falvaknál ritkábban figyelhető meg, a városok esetében viszont időnként kifejezetten nagyarányú: csak Kecskemét összeírásából több mint 500 családfő tűnt el (lásd 7. táblázat). Üvejsz pasa tevékenysége azonban felettébb tanulságos az elemzés számára: ezek szerint voltak olyan lakosok, akik adózásra szoríthatóak voltak, de a korábbi összeírásokba nem kerültek bele, majd ugyanígy el is tűntek: nem voltak érdekesek az adóösszeírók számára. Ez pedig a kezdeti feltevésünket erősíti meg: a defterek nem lakosságösszeírások, hanem az adózás céljából szerkesztett jegyzékek, a század végén pedig egyre inkább csak azok kerültek beléjük, akik ténylegesen adóztak, a többiek már nem jegyezték fel bennük. Ez annyit jelent, hogy a lakosság létszámáról vagy a családok mennyiségéről ezek a listák nem sokat árulnak el, mindössze a tehetősebb rétegeket rögzítik.

EGYES EMBEREK, CSALÁDOK

Az összeírásokat vizsgálhatjuk az egyes családok szempontjából is: egészen biztosan voltak például olyanok, amelyek a teljes időszakban kitartottak. Legkönnyebben azokat azonosíthatjuk közülük, amelyek ritka vezetéknévvel viseltek. Ilyenek például a Kapások: 1546-ban két águk volt, Mihály a Szent György utcában lakott, de 1559-re láthatólag fiú örökös nélkül elhunyt. János a Mindszent utcában élt, 1559-re ő is elhunyt, de Simon nevű nőtlen fia továbbvitte a családot. 1562-ben, 1580-ban és 1590-ben viszont már Kapás András tűnik fel a listákban.

A Tűgyártók esetében is jól érezhető a folyamatosság. Tűgyártó Jánost és testvérét, Balázst 1546-ban, 1547-ben és 1559-ben is az Olasz utcában írták össze. 1559-re Jánosnak három fia vált nagykorúvá: Ferenc, Tamás és János, Balásznak pedig Imre fia serdült fel. Ekkor mindannyian együtt éltek, esetük azt mutatja, hogy egy családfő mögött kiterjedt família is állhatott. 1562-ben kissé másképp, talán elírás eredményeképpen Tűgyártó János és Ferenc fia tűnik fel, Tűgyártó Balázs pedig már önálló családfóként szerepel. Könnyen lehet, hogy a családnak ekkorra két háza volt. 1580-ra János legnagyobb fia, Ferenc vette át a családfői tisztet, 1590-ben pedig már öccsét, Jánost is felvették a lajstromba, szintén önálló családfóként; Balázs ága azonban eltűnt a látóterünkéből. A Tűgyártók egyébként már 1483 óta kimutathatóak budai lakosként, akkor a Szent Pál utcában laktak bérlőként, 1493-ban pedig egy olyan ház szomszédaiént tűntek fel, amely az Olasz utca szombathelyi torkolatánál állt. Csábító lenne a gondolat, hogy éppen ezt a házat lakták a 16. század derekán is.⁴² A család feltűnik a bordézsmajegyzékekben is 1505-ben és 1510-ben, 1531-ben pedig egy özvegyet említenek.⁴³

Kis szerencsével a gyakoribb nevű családok is követhetőek. 1546-ban az Olasz utcában lakott Borbély György, fia János, és testvére Mátyás. 1559-ben

⁴² Végh 2006–2008: I. 264, 266, 283.

⁴³ Szakály–Szűcs 2005: 146.

ugyanítt írták össze őket, 1562-ben azonban kissé más leosztásban szerepel a család: Györgynek két fiáról olvashatunk, Mátyásról és Jánosról. 1580-ban Mátyás már önálló családfő, és a listában szerepel egy bizonyos Borbély János is, de ő nem bizonyos, hogy György fiával azonos. 1590-re azután elveszítjük a nyomukat, de a városban kilenc Borbély vezetéknevű család élt – így nem lehetetlen, hogy valamelyiket György leszármazottai alkották.

E „családtörténetek” ellenére kevés keresztény életpályája ragadható meg közelebről. Egyikük Adorján (Adrián, Andrija) diák, akit az Olasz utcában írtak össze Mihály fiával és János testvérével együtt 1546-ban, és még 1562-ben is ott élt. Ami igazán érdekessé teszi őt, az az a tény, hogy szpáhinak, azaz oszmán javadalombirtokosnak titulálták, és ezt a tímár-defter – a javadalombirtokosok összeírása – is megerősíti: mivel engedelmes volt és behódolt, 3000 akcsés jövedelmet kapott, és az egyébként az őslakosoktól megtsztított Esztergomban megtarthatta a házat. Ezért jegyezhetette meg egy másik összeírás szerzője, hogy Andrija az „esztergomi bíró szpáhija”.⁴⁴ Volt tehát háza Esztergomban és Budán is, és kisebb javadalmat élvezett a törökök részéről, ami legalábbis annyit jelent, hogy jó szolgálatokat tett a hódítóknak, és együttműködött velük. Nem ő volt az egyetlen deák, aki szpáhi címet szerzett, Orbán például Somodor pusztája jövedelmeit élvezte 1559-ben.⁴⁵ Esetleg elképzelhető, hogy ők éppen a szandzsák-összeírások elkészítésében működtek együtt a hódítókkal, de Adorján esetében konkrétan ismereteink is vannak: Hans Dernschwam szerint 1543-ban ő írt veretes latin nyelvű hódoltató levelet a felvidéki bányavárosoknak. Ez a nyom azután messzebbre vezet, kiderül belőle, hogy Adorján diák Várdai Pál esztergomi érsek köréhez tartozott, majd a budai pasák íródeákja lett, és mellettük szolgált legalább 1559-ig. Mindeközben szoros kapcsolatot tartott fenn a Habsburg udvarral, egyengette a Verancsics-féle követség útját, és persze kémkedett is.⁴⁶ Utolsó ismert tevékenysége az esztergomi szandzsák templomadóinak behajtásához kapcsolódott. Erre vonatkozóan a bég dörgedelmes levelet küldött az év májusában a falvaknak, lelkükre kötve, hogy a „kiküldött behajtókat minden tőletek telhető módon segíteni kötelesek vagytok”.⁴⁷ A behajtó Adorján deák volt, tevékenységének lenyomata pedig az oszmán bürokráciában is megmaradt. 1557–1558-ban ugyanis ő volt a budai tartomány templomadójának (*reszm-i kilisza*) a begyűjtője, amelynek során Ejjúb budai csausszal működött együtt.⁴⁸ A behajtott összeget 1559. június 15-én, október 21-én és 1560. május 7-én fizette be a kincstárba. Az adót a működő keresztény templomok után kellett fizetni, évente 50 akcsét. Nem volt ez jelentős tétel, évente néhány ezer, legfeljebb tízezer akcséra rúgott, Adorján tehát nem kapaszkodott túlságosan magasra.

⁴⁴ Káldy-Nagy 1970: 141.

⁴⁵ Káldy-Nagy 1985: 530.

⁴⁶ Adorján deák történetét Takáts Sándor és Szakály Ferenc dolgozták fel. Takáts 1915: 179–180; Szakály 1992.

⁴⁷ Szakály 1992: 137.

⁴⁸ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 390, 444, 500.

Azt, hogy egészen biztosan a minket érdeklő személyről van szó, az egyik befizetési tétel megjegyzése igazolja, amely szerint a budai várban – azaz a felsővárosban – lakott. Az esztergomi érsek hajdani embereként ez a feladat semmiképpen sem lehetett ismeretlen a számára, már csak azért sem, mert korábban is végzett ilyen tevékenységet éppen itt: 1545–1546-ban ő kezelte a zsélyi és bényi kerület egyházi tizedeit, ekkor éppen Fráter György számára (miközben már oszmán szpáhi is volt). E régió már csak azért is ismerős volt neki, mert innen származott: a Garam menti Farnadon született (Adriano literato de Farnad).⁴⁹ Személyében egy művelt, mindkét világban mozgó, s nyilván mindenhol hasznos képességekkel bíró személyt ismerhetünk meg, aki a végvidék zavaros viszonyai között igyekezett megtalálni a szerencséjét. Nem lehetetlen, hogy családja is volt, nőtlen testvérét például 1559-ben vették jegyzékbe. 1562-ben Adorján már nem szerepel, de feltűnik egy Fonyád Balázsként elolvasott személy: e vezetéknev sem előbb, sem később nem szerepel, viszont minden további nélkül lehet egy Farnyad alak elírása, és így utalhat Adorján szülőhelyére.⁵⁰ Ha így lenne, akkor egy deák vezetékneve feltűnésének lennénk a tanúi.

Más utat választott egy magyar asszony, Dorkó, aki egy muszlimhoz, Ferhádhoz ment feleségül, de ő maga nem lett muszlim.⁵¹ Létezéséről csak egy hagyatéki leltár tudósít: a Bécsi kapu városrészben, azaz a Szombathelyen élt, és 1570-ben hunyt el. Elárverezett személyes tárgyai alig értek valamit, legértékesebb tárgya a szoknyája volt, ami 122 akcséért, közel egy havi fizetésért kelt el. Hajdani gazdagságát nem is ez mutatja, hanem az ingatlanai: 2700 akcsét érő háza, 1000 akcsés szőlője és további négy kertje további 6000 akcse értékben. Volt még három hordó bora, ami 5750 akcsét ért, valamint 3525 akcse készpénze. A leírtak alapján egy budai polgári háztartásának a képe bontakozik ki, amelyhez ház és szőlők tartoztak, ez utóbbiak művelését pedig a török időkben is folytatták. A vagyont talán Dorkó örökölhette, aki aztán egy muszlimhoz ment férjhez. Talán mert ő maga nem lett muszlim, az állam igényt tartott vagyona felére, a maradékot pedig a férjnek hagyták meg.

A muszlim férfiak és a nem muszlim nők házassága nem lehetett ritka, de a nők gyakran felvették a hódítók vallását is, és ebben az esetben a „bint Abdullah” (‘Allah szolgájának a lánya’) apai nevet kapták. Ez a megoldás máshol is feltűnik mint túlélési stratégia, Pécsen például a belváros polgárházainak tulajdonosai között kifejezetten sok újonnan iszlamizált nő szerepel.⁵² Budán sem lehetett ez másképpen, és valóban találunk ilyen példát a hagyatékok között: Fatime bint Abdullah 2700 akcse értékű házat hagyott maga után.⁵³ Ez azonban egyúttal a keresztény világ elenyészésének az útja is volt. Mindemellett a lassan visszaszoruló keresztények gyakran még mindig sokkal jobb körülmények között éltek,

⁴⁹ Karácson (szerk.) 1893: I. 282.

⁵⁰ Nem zárható ki, hogy az 1580-ban összeírt Forgács vezetéknevű Balázs is azonosítható vele.

⁵¹ Velics 1890: II. 374.

⁵² Sudár–Varga Sz.–Varga J. J. 2020: 186–187.

⁵³ Velics 1890: II. 373.

mint a hódítók, egyszerűen azért, mert megőrizték eredeti kőházaikat, s volt igényük a rendezettebb környezetre, míg a muszlimok jelentős részének sem szándéka, sem módja nem volt hozzájutni a jobb lakókörülményekhez.

* * *

A fentiek összegzéseképpen azt mondhatjuk, hogy a budai magyar polgárság a 16. század második felében kifejezetten szívós közösségnek látszik, amely a hatalomváltás ellenére javarészt a helyén maradt, és ott ki is tartott, továbbá viszonylag jó módban élt. Az összeírások vizsgálata arra mutatott rá, hogy az első pillantásra tragikusnak tűnő lakosságcsökkenés nem biztos, hogy valóban következett – ahogyan azt Káldy-Nagy Gyula vélte –: az összeírások elveinek változása miatt ennek megítélésére nincs megalapozott lehetőségünk.⁵⁴

Végezetül álljon itt néhány gondolat a budai magyarság további sorsáról is. A közösség a tizenöt éves háború alatt elszenvedett ostromok során megroppant, a 17. században pedig viszonylag kevés adatunk van róla. A korábban feltételezett szinte teljes pusztulás azonban biztosan nem következett be. 1605-ben Bocatius János kassai főbíró találkozott magyarokkal, s bár helyzetükről nagyon lesújtó képet festett, létezésük nem volt kérdéses. 1609-ben Adam von Herberstein császári követet a szultáni udvarból visszatérőben a magyar bíró régi, nagy, de sérült házában szállásolták el.⁵⁵ 1616-ban Adam Wenner Konstantinápoly felé utazva látta a várost, és úgy tudta, hogy törökök, magyarok és zsidók lakják.⁵⁶ Az adójegyzékek 1627-ben és 1633-ban csak 14 magyar adózó családfőről tudtak, és közülük is csak hat élt a felsővárosban.⁵⁷ Ezzel szemben egy másik forrás 1627–1640 között Pesten és Budán együttesen 88 adózóról tudott.⁵⁸ Ezzel egybehangzóan 1666-ban egy bécsi könyvtáros 40 magyar házról és körülbelül 200 lakosról tett említést Budán, akik kenyérsütéssel, borkiméréssel és szatócskodással foglalkoztak.⁵⁹ Ez már csak azért is érdekes, mert Evlia cselebi, aki pedig páratlanul részletes leírást szentelt Budának 1663-ban, egyáltalán nem írt róluk. 1683-ban azután Rozsnyai Dávid az „utolsó magyart”, János deákot említi, akinek a városban emeletes háza, s mindemellett valamiféle temploma is volt, amelyben harangozott is, s ahová az óbudai lelkész járt istentiszteletet tartani.⁶⁰

Bár a hosszú háború idején, Győr elfoglalásának (1594) megünneplése végett az oszmánok elvették a magyar közösségtől a templomot, és azt Fethijje („győzelem”) néven dzsámivá alakították,⁶¹ a vallásgyakorlat nem szűnt meg, hanem

⁵⁴ Káldy-Nagy 1985: 152–153.

⁵⁵ Brandstetter 2001: 105.

⁵⁶ Wenner 1984: 19–20.

⁵⁷ Velics 1890: II. 710, 729.

⁵⁸ ÖNB, Mxt 611. Fekete 1944: 167.

⁵⁹ Brandstetter 2001: 26.

⁶⁰ Rozsnyay 1867: 324, 478–479.

⁶¹ A templom elvételének okát említi: Brandstetter 2001: 26. A templom elvételének első említése Scherer György jezsuita felszólalása volt Pozsonyban 1595-ben. Gárdonyi 1936: 15. 1599-ből már muszlim személyzetet is ismerjük: Sudár 2015: 173–175.

magánháznál folytatódott.⁶² 1605-ben még élt iskolamester a várban, Kecskeméti István, de már csak öt növendéke volt,⁶³ 1621-ben Ethey István, 1623-ban Réthei István volt a rektor, 1626–1632 között Váradi János a *prosenior Budensis*, utána Csengeri (Pál?) és Váczi (Mátyás?) következtek ismeretlen időpontban, 1652-ben Mácsai János a *minister ecclesiae*, valamikor 1674 előtt Szilvási István, 1686-ban pedig Vecsei Mátyás vezette a közösséget.⁶⁴ 1666-ban is volt kálvinista prédikátora a városnak, akitől a Corvinák után kutató bécsi udvari könyvtáros egy fólió méretű nyomtatott könyvet vásárolt, amelyet az állítólag a palota könyvtárából lopott ki.⁶⁵ A protestánsok és az oszmánok elfogadhatóan működő kapcsolatát mutatja, hogy 1674-ben, amikor a Magyar Királyságból számos prédikátort hurcoltak gályarabságba, sokan éppen Budán kerestek menedéket.⁶⁶ Ezek az adatok mindenképpen valamiféle közösségi létre mutatnak,⁶⁷ és azt bizonyítják, hogy a korábbi vélekedésekkel szemben nem tűnt el teljesen a magyarság Budáról, de az kétségtelen, hogy ez már csak árnyéka volt a 16. századi állapotoknak, és a teljes felmorzsolódás irányába mutatott: paradox módon sorsukat az 1686. évi ostrom pecsételte meg, ekkor tűntek el végleg.⁶⁸

FORRÁSOK

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

Tapu-tahrir defterleri (TT.d)

Österreichisches Nationalbibliothek, Bécs (ÖNB)

Mxt 593.

Mxt 611.

Ágoston Gábor 1988–1989: A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. I–II. *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* (3.) 221–297; (4.) 191–287.

Bayerle Gusztáv 1998: *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből*. Hatvan.

Bocskai István 1988: *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásáról, 1605. november 11.* (S. a. r. Csonka Ferenc – Szakály Ferenc.) Budapest.

Brandstetter, Maximilian 2001: *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609.* (Ford. Tóth L. Béla.) Budapest.

Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula 1962: *Budai török számadáskönyvek*. Budapest.

Fekete Lajos 1943: *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest.

⁶² Brandstetter 2001: 26.

⁶³ Bocskai 1988: 87–88.

⁶⁴ Földvály 1898: I. 121, 126, 138, 183, 224, 265.

⁶⁵ Viskolcz 2009: 159.

⁶⁶ Földvály 1898: I. 205.

⁶⁷ Földvály 1898: I. 113, 126, 138, 146, 182, 224; Gárdonyi 1936: 15.

⁶⁸ Géra 2014: 42–49, 62–67.

- Fekete Lajos 1968: *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény.
- Fóti Miklós 2023: *The Mufassal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578)*. Budapest.
- Györffy Lajos 1972: *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez*. Szolnok.
- Halasi-Kun Tibor 1964: Sixteenth-century Turkish Settlements in Southern Hungary. *Bulleten* (28.) 109. 1–72.
- Káldy-Nagy Gyula 1960: *Baranya megye XVI. századi adóösszeírásai*. Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1970: *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1971: *Kanuni devri Budin Tahrir defteri (1546–1562)*. Ankara.
- Káldy-Nagy Gyula 1977: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1985: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 2000: *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Szeged. (Dél-alföldi évszázadok 15.)
- Káldy-Nagy Gyula 2002: *Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből*. Szeged. (Dél-alföldi évszázadok 18.)
- Káldy-Nagy Gyula 2008: *A szegedi szandzsák települései, lakosai s török birtokosai 1570-ben*. Szeged. (Dél-alföldi évszázadok 24.)
- Karácson Imre (szerk.) 1893: *Török történetírók*. I. Budapest.
- Matuz József 1986: *A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi adóösszeírása. Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565*. Bamberg. <https://doi.org/10.1515/9783112400449>
- Rozsnyay Dávid 1867: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai*. (S. a. r. Szilágyi Sándor.) Pest.
- Szakály Ferenc – Szücs Jenő 2005: *Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából*. Budapest.
- Vass Előd 1972: Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása. *Somogy Megye Múltjából* (3.) 57–73.
- Vass Előd 1976: Mohács város hódoltságkori történetének török forrásai. *Baranyai Helytörténetírás* (8.) 15–48.
- Vass Előd 1980: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa.
- Velics Antal 1886: *Magyarországi török kincstári defterek*. I. Budapest.
- Velics Antal 1890: *Magyarországi török kincstári defterek*. II. Budapest.
- Veress Endre 1896: Szamosközy István, Musztafa budai basa álma, s a nagy löpor-robbanás. Szamosközy István történeti feljegyzése. *Történelmi Tár* (19.) 4. 741–743.
- Wenner, Adam 1984: *Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel 1616–1618*. (Hg. Nehring, Karl.) München.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Dávid Géza 1977: The Age of Unmarried Male Children in the Tahrir Defters (Notes on the Coefficient). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (31.) 3. 347–357.
- Dávid Géza 1982: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest.
- Dávid Géza 2005: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest.

- Dávid Géza 2023: Bonyhád a 16. században. In: László János – Szöts Zoltán (szerk.): *Bonyhád. A völgyesség szíve. Várostörténeti monográfia. I. Bonyhád a 16. században.* Bonyhád, 98–153.
- Fekete Lajos 1938: Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (6.) 116–136.
- Fekete Lajos 1944: *Budapest a törökkorban.* Budapest. (Budapest története 3.)
- Fodor Pál 1997: Lippp és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban. *Történelmi Szemle* (39.) 3–4. 313–334.
- Fodor Pál 2006: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján.* Budapest.
- Földváry László 1898: *Adalékok a dunamelléki ev. Ref. egyházkerület történetéhez. I–II.* Budapest.
- Gárdonyi Albert 1936: Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (5.) 13–33.
- Géra Eleonóra 2014: *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapjai a 18. század elején.* Budapest.
- Hegyí Klára 2012: Adatok Szokollu Musztafa és Kara Üveysz budai pasák konszolidációs kísérletéhez. *Történelmi Szemle* (54.) 187–217.
- Káldy-Nagy Gyula 1959: A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. *Történelmi Statisztikai Közlemények* (3.) 1–2. 108–117.
- Káldy-Nagy Gyula 1970: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon.* Budapest.
- Krafft, Albrecht 1842: *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. k. orientalischen Akademie zu Wien.* Wien.
- Sudár Balázs 2005: Vác városának török házösszeírása 1570-ből. *Századok* (139.) 4. 791–853.
- Sudár Balázs 2015: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon.* Budapest.
- Sudár Balázs 2020: Földvár falu a török korban. *Történelmi Szemle* (62.) 1. 153–168.
- Sudár Balázs 2024: Egy sajátos kistérség török összeírásainak tanulságai. Egregy és Kárász a 16. század második felében. (megjelenés előtt).
- Sudár Balázs – Varga Szabolcs – Varga J. János 2020: *Pécs története. III. A hódoltság korában (1543–1686).* Pécs – Budapest.
- Sz. Simon Éva 2014: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében.* Budapest.
- Szakály Ferenc 1969: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből. II.* Szekszárd, 5–85.
- Szakály Ferenc 1992: Egy magyar szpáhi a 16. században: a rejtélyes esztergomi „Andreja deák”. *Keletkutatás* (11.) ősz, 127–138.
- Takáts Sándor 1915: *Rajzok a török világból. I.* Budapest.
- Végh András 2006–2008: *Buda város középkori helyrajza. I–II.* (Monumenta Historica Budapestinensia 15, 16.) Budapest.
- Viskolcz Noémi 2009: Peter Lambeck budai utazása a corvinákért 1666-ban. *Magyar Könyvszemle* (125.) 2. 149–188.

Papp Adrienn

Az oszmán–magyar együttélés Budán a régészeti kerámiatárgyak tükrében

A Budán felszínre kerülő régészeti leletanyagban feltűnő a sokféleség, a meszes területéről származó tárgyak jelentős száma. A szakirodalomban ma már közhely, hogy kínai porcelánt és perzsa fajanszot is találunk a török kori leletek között, de az azokból kirajzolódó kapcsolatok rendszere még annál is sokkal összetettebb és sokrétűbb, mint amit eddig gondoltunk. A régészeti és művészettörténeti kutatás mára azonosította a főbb tárgycsoportokat és azok származási helyét.¹ Ebben a tanulmányban a korábbi vizsgálatokhoz képest kissé eltérő irányból kívánom megvizsgálni a budai leletanyagot. Annak bemutatása mellett, hogy milyen tárgyakat használtak a Budán élő oszmánok, azt is áttekintem, milyen kapcsolatrendszerek rajzolódnak ki a mindennapi használati tárgyak típusai alapján. Mindebből képet kaphatunk arról, milyen mértékig hatottak a környező magyarlakta területek vagy akár a Budán megmaradó magyar lakosság szokásai és használati tárgyai a Budán élő oszmánokra, illetve milyen új szokásokat, termékeket hozott az új népesség jelenléte.

A jelen elemzés során Buda mint város alatt mindazt a területet értem, amit a török korban egy egységként kezeltek, azaz a Várhegyet (amely magába foglalja a középkori királyi palotát és a középkori várost), a Duna és a Várhegy közötti területet, valamint a középkori Alhévíz és Felhévíz területét. A mai fővárosra vetítve a török kori város délen megközelítőleg a Rudas fürdőig, északon pedig a Komjádi uszodáig tartott.²

A kerámia leletanyag jellegének változásai jól mutatják a mindennapi élet szokásaiban bekövetkezett változásokat. Olyan anyagtípusról beszélünk, amely ebben a korszakban már könnyen elkészíthető és uralja az élet egyes tereit (elsősorban a konyhát). Ugyanakkor annyira olcsó termék, hogy írott adataink csak elvéve akadnak róluk, azok is főként a drágább, díszesebb tárgyakról szólnak. Ebből következően a háztartásokban használt kerámiák megismeréséhez a régészeti források nyújtják a legtöbb adatot.

A korszakból Budán felszínre kerülő releváns leletanyag mennyisége olyan nagyságú, hogy annak alapján már időbeli trendek is felvázolhatóak. A hódoltság százötven éve alatt Budán két nagy háborúorozat nyomán kerültek földbe tárgyak, általában a romeltakarításnak köszönhetően: először a tizenöt éves háború (1593–1606), később pedig a visszafoglaló háborúk (1684–1686) kapcsán.

¹ A teljesség igénye nélkül: Fehér 1959, 1968; Holl 1955, 2005; Gerelyes 1987a, 1987b, 1991; Gerelyes (szerk.) 1994; Kovács 1984, 1998, 2003.

² Végh 2015: A.3.4.es térkép.

Ezek mennyisége nem azonos: előbbihez jóval kevesebb leletegyüttes kapcsolódik, mint az utóbbihoz. A különbség egyik oka az, hogy 1686 után a város gyakorlatilag kiürült, minden törmeléket, az elmenekült, megölt vagy fogságba esett egykori lakosok tárgyaival együtt elplaníroztak: feltöltötték velük a város minden mélyedését, az egykori élelemtároló vermeket, kutakat, gödröket. Ezzel szemben a tizenöt éves háború után ugyanazzal a lakossággal folytatódott tovább az élet, így a romeltakarítás során a még használható tárgyakat kimentették, a vermeket pedig kitisztították. Éppen ezért fontos kutatásunk szempontjából a II. kerületben, a Bem tér nyugati oldalán húzódó telek, amelynek helyén a tizenöt éves háborúig virágzó városrész volt, de ekkor – vélhetően az ostromokhoz kapcsolódóan – házai elbontásra kerültek, gödreit, pincéit pedig törmelékkel töltötték fel. A terület feltárásakor hatalmas mennyiségű leletanyag került a felszínre a 16. század végéről, illetve a 17. század elejéről, amely lehetőséget teremtett egyrészt ennek a periódusnak a részletes megismerésére, másrészt összehasonlító vizsgálatokra, amelyekben az adott időmetszet reprezentatív példaként szolgált. Ennek a leletanyagnak az összevetése az oszmán foglalás előtti, illetve az 1686-ban földbe került leletanyaggal³ kirajzolja számunkra az időbeli változások tendenciáit. A régészeti leletek elemzése során tulajdonképpen ezt a két nagy háborúhoz kötődő idősíkot tudjuk pontosabban megragadni: ahhoz nincs elég adatunk, hogy megmondjuk, vajon a legkorábbi időszakra, az 1550-es évekre is jellemzőek-e a század végi megállapítások, azonban a 16. és 17. század végi leletanyag között az eltérések már szignifikáns mértékűek.

Buda nagy lelőhely, a város leletanyagának a kutatásában főként az oszmán tárgyak azonosítása és bemutatása kapta a fő hangsúlyt⁴ és publikálásra került egy-egy leletegyüttes is;⁵ a régészeti tárgyi anyag kapcsolati rendszerének vizsgálata azonban mindeddig háttérbe szorult. Mivel Budán a 16. században még jelentős magyar lakossággal számolhatunk, első látásra nem tűnhet egyértelműen megállapíthatónak, vajon oszmán háztartáshoz kapcsolódik-e a leletanyag. A megmaradt magyar lakosság elhelyezkedése azonban jól meghatározható: a budai Várhegyen, főként annak északi részén éltek.⁶ Az elemzésbe bevont leletek azonban a Várhegy déli részéről, egyes esetekben a budai beglerbég jól azonosítható palotájából (amely épületegyüttest a régészeti szakirodalom pasa palotaként emlegeti),⁷ vagy az oszmánok által alapított városnegyedből, a Jeni mahalléból, valamint a külvárosokból származnak.⁸ 1541 után nincs adatunk arra, hogy ezeken a területeken magyar lakosság élt volna, a török kor kezdetétől az újonnan érkező oszmánok telepedtek le itt.

³ Tóth 2011; Kolláth 2023.

⁴ Gerelyes (szerk.) 1994; Holl 2005; Komori 2017.

⁵ Gerelyes 1991; Bencze–Papp 2004; Tóth 2011. Az eddigi legnagyobb anyagközlés pedig tavaly jelent meg: Kolláth 2023.

⁶ Lásd Sudár Balázs tanulmányát ebben a kötetben.

⁷ Papp 2013.

⁸ Fekete 1944: 82. oldal után kötve.

A tizenöt éves háború időszakából származó, oszmán lakossághoz kötődő leletegyüttesekben egymás mellett szerepelnek oszmán és közép-európai jellegű tárgyak. E két kategória használata a hazai szakirodalomban nem megszokott, de máshonnan ismerünk rá példát: Vesna Bikić az általa közölt belgrádi leletanyag elemzésében jól megfoghatóan elkülönített közép-európai és oszmán csoportokba sorolt tárgyakat (illetve ezeken túl egy harmadik, szerb csoportot is leírt).⁹ Köztudott, hogy az oszmán hódítással nem szűnt meg a középkori Magyar Királyság egykori területén belül a gazdasági kapcsolatok hálója.¹⁰ Ennek megfelelően a budai leletek között is nyomon követhetőek mindazok az újítások, változások, amelyek az Oszmán Birodalmon kívüli magyar területeken megfigyelhetőek. Ezeket a középkori Magyar Királyság területéhez kötődő gyökerekkel rendelkező tárgyakat nevezem közép-európai jellegű tárgyaknak. Pontos készítési helyük nem feltétlenül meghatározható, de egységes jellemzőjük, hogy létrejöttük a középkori Magyar Királyság területén egykor jellemző tárgyi kultúra tovább élésének és az ottani változások követésének köszönhető, így sokszor felfedezhetőek rajtuk a szomszédos (például osztrák vagy lengyel) területeken felbukkanó újítások hatásai is, mint a galléros és kihajló perem megjelenése, illetve a felületképzések és a díszítési technikák változásai.¹¹ Mindazonáltal a jelen elemzésben ennek a tárgycsoportnak fő jellemzője a helyi középkori alapokon végbement organikus továbbfejlődés. Akár magyar tárgyaknak is nevezhetnénk ezeket, már csak azért is, mert használatuk a magyar lakosság körében is dokumentálható, egyes esetekben azonban bizonyosan tudjuk, hogy készítésük nem a magyar etnikumhoz (hanem például a habánokhoz) köthető.

Az oszmán jellegű tárgyak szintén sokrétűek, de egységes jellemzőjük, hogy az oszmán hódítás előtt maximum elvétve voltak jelen a Magyar Királyság területén. Az általánosan használt definícióval ellentétben, amely szerint az oszmán kultúra a birodalmi elit sajátos, etnikumok feletti kultúrája,¹² oszmán jellegű leleteken ebben az elemzésben minden olyan tárgyi emléket értek, amely az oszmán hódítás nyomán jelent meg a középkori Magyar Királyság területén. Ezeknek a tárgyaknak az eredete eltérő lehet: vannak, amelyek a Balkánhoz kapcsolódnak, mások a birodalom távoli területeiről érkeztek a hódoltságba.

A tizenöt éves háború időszakában földre került, oszmán lakossághoz kötődő leletegyüttesekben már egyaránt megtaláljuk mindkét csoport tárgyait, azaz ugyanabban a háztartásban használtak közép-európai és oszmán jellegű

⁹ Bikić 2003: 105–115.

¹⁰ Pálffy 2010: 226–227.

¹¹ Kolláth 2014: 55–56; Kolláth 2017: 316–317. Az oszmán–magyar határ gyakori változása miatt a kategóriát az alapján is reménytelen lenne elnevezni, hogy melyik korabeli államalakulat uralma alatt állt a műhely, ahol készültek, hiszen ugyanaz a műhely olykor az egyik, majd másik államhoz is tartozhatott. Az osztrák területeken megjelenő újdonságokról lásd Kaltenberger 2009.

¹² Fodor 1995.

1. kép. Török kori fazekak Budáról

Forrás: Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Keppel Ákos.

kerámiákat is.¹³ Egyes tárgytípusok között kimondottan a közép-európai tárgyak dominálnak, ilyenek például a fazekak. Ezek a leletanyagban kimondottan sűrűn előforduló tárgyak. A középkorban a kerámia leletanyag döntő többségét (75%-át) ezek az edények adták.¹⁴ Ez az arány a kora újkorban megváltozott, a budai kerámialeleteknek már csak közel a harmada sorolható a fazékfélék közé; hasonló arányban jelennek meg a tálak/tányérok (tálas edények) és némileg kisebb arányban a korsók/kancsók (folyadéktároló edények).¹⁵

A tizenöt éves háború idején földbe került, oszmán lakossághoz kötődő fazekak túlnyomó többsége világos, fehéres vagy sárgás anyagú, belső oldalukon mázas edény (1. kép, 1. tárgy), megtaláljuk közöttük a legújabb módon elkészített és osztrák területekhez kapcsolható (ívesen kihajló peremű, kifogatolással elsimított felületű) formákat is (1. kép, 4. tárgy).¹⁶ Kisebb részük mázatlan, ezek között még jelen vannak a középkor óta használt grafitos anyagú, úgynevezett

¹³ Ezek közül kiemelkedő jelentőségű a Honvédelmi Minisztérium főparancsnokság területén (Dísz tér 17.) Bencze Zoltán feltárása (Gerelyes 1987; Bencze–Papp 2004), illetve a Bem tér 3.–Feketesas utca 4. szám alatti telken feltárt leletek, amelyek feldolgozása még folyamatban van.

¹⁴ Takács 1996.

¹⁵ Kolláth 2023 nyomán. Meg kell jegyezni, hogy az alföldi leletanyag feldolgozásakor Lajkó Orsolya azt tapasztalta, hogy a fazékfélék közel felét tették ki a kerámia leleteknek (Lajkó 2015: 49, 43).

¹⁶ Kaltenberger 2009: 354.

2. kép. Török kori tálak és tányérok Budáról

Forrás: Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Keppel Ákos.

bécsi fazekak is (1. kép, 3. tárgy),¹⁷ de már megjelenik egy új, oszmán jellegű fazék is, az úgynevezett bosnyák fazék (1. kép, 5. tárgy). A fazekak között ez utóbbi az egyetlen típus, ami nem jellemző a korszakban a magyarlakta településekre és Budán oszmán környezetben is elenyésző az aránya (az összes fazéktöredék mindössze néhány százaléka). Ez egy archaikus formájú, anyagú és készítménytechnikájú edény, amelyre talán a „bosnyák fazék” elnevezésű étel elkészítéséhez volt szükség; ezt a Balkánon még ma is ilyen edényben, bár modern sütőben készítik.

Ellentétben a közép-európai tárgyak dominanciáját mutató fazekakkal, egyes tárgytypusokat kimondottan az oszmán jellegű tárgyak uralnak. Ilyenek a tálak, amelyeknek a döntő többsége úgynevezett talpastál (2. kép, 1., 2., 4. tárgy). Ez a típusú tál idegen a magyar leletanyagban, bizánci formák tovább élését mutatja az Oszmán Birodalomban: vöröses anyagú, vastag falú edény, amely talpát esztergálással alakították ki. A leletanyag táljai leggyakrabban ilyen talpastálak, talán azért, mert a 16. század közepén, a török kor kezdetén a közép-európai mindennapi életben még nem terjedtek el a kerámia tálak és tányérok. Dísztálak és tányérok természetesen már korábban is voltak, mint például az itáliai majolika tárgyak (2. kép, 6. tárgy), azonban az egyszerű, mindennapi használatban lévő

¹⁷ A 17. században már osztrák területeken sem gyakoriak a grafitos anyagú tárgyak, Budáról is ekkor tűntek el, vélhetően összefüggésben a gyártás visszaesésével vagy teljes elmaradásával. Kaltenberger 2009: 750–785.

3. kép. *Függesztőfüles tányér Budáról*

Forrás: Budapesti Történeti Múzeum. *Fotó:* Tihanyi Bence.

tálak inkább fából, mintsem kerámiából készültek.¹⁸ A Budára érkező oszmánok, akik körében az étkezési kultúra szerves részét képezték a kerámia tálak, hosszú ideig nem találtak helyi alternatívát ezen talpastálak helyett.

A leletanyagban a 17. század folyamán látszik változás: a visszafoglaló háborúk leletei között már sok talp nélküli, függesztőfüles tányért találunk (2. kép, 6. tárgy; 3. kép). Ezek egyértelműen a nyugati formakincset követik, amely egyre nagyobb teret kapott az oszmán háztartásokban is. Teljesen sohasem szorította ki a talpastálakat, de a sgraffito díszes talpastálak (2. kép, 4. tárgy) eltűnnek és helyettük már a népi kerámiából jól ismert írókázott tányérok (2. kép, 5. tárgy) kerülnek elő oszmán környezetből is. Azonban a díszítetlen, egyszínmázos talpastálakra továbbra is szükség volt, gyakori elemei a leletanyagoknak, míg az egyszínmázos tányérokkal ebben az időben még csak ritkán találkozunk. Mindent összevetve a tányérok jelenléte díszítésüktől függetlenül korántsem lett domináns: a tálaló edényeknek még a korszak végén is 80%-át tették ki a talpastálak, míg csak 20%-uk volt talp nélkül készült tál és tányér.¹⁹

A korsók és kancsók világában lényegesen változatosabb a kép. Folyadékok tárolására alkalmas edényt az Oszmán Birodalomban (4. kép, 2., 3., 5. és 6. tárgy) és Közép-Európában (4. kép, 1., 4. és 8. tárgy) is készítettek kerámiából, így a formakincs igen gazdag és a leletanyagban mindkét típus megjelenik. Van egy speciális oszmán forma, a kiöntőcsöves korsó (4. kép, 3. tárgy), ami csak elvéve fordul elő a magyar lakossághoz köthető anyagban, ám az oszmánok által lakott területeken jellemző. Ennek köze lehet az iszlámban előírt rituális mosdáshoz használt ibrikhez, azonban nem egyértelmű, hogy mindegyik kerámia kiöntőcsöves korsó használatban volt-e a rituális mosakodás során, vagy egyes

¹⁸ Roesdahl–Verhaeghe 2011: 190, 194.

¹⁹ A Kolláth Ágnes által feldolgozott Szent György téri és a Tóth Anikó által közölt Csikósudvarban feltárt leletek alapján.

4. kép. Török kori korsók Budáról

Forrás: Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Keppel Ákos.

daraboknak ettől teljesen független funkciója volt. A kancsók között a 17. században újdonságként feltűnnek a habán termékek,²⁰ amelyek a Magyar Királyság területéről érkeztek Budára. A visszafoglaló háborúk korában a korsók közel 60%-a sorolható az oszmán és 40% a közép-európai jellegű tárgyak közé.

A fentiekből látható, hogy a budai oszmán lakosság a korszak végére mindenképpen, de már a 16. században is jelentős mértékben használta a helyi vagy a környező területek formakincsét tükröző fazekastermékeket. Főként azokban a tárgytipusokban maradt meg az oszmán túlsúly, amelyeknek a korban nem létezett közép-európai alternatívája. Hasonló tendencia, vagyis a közép-európai jellegű tárgyak hangsúlyos jelenléte figyelhető meg Belgrádban is a 17. század végén. Feltűnő különbség azonban a két települést vizsgálva, hogy Budán nagyon kicsi a mázatlan edények aránya, míg Belgrádban ezek a fazekak és korsók között is jelentős arányban megtalálhatóak voltak, gyakran a szerbként meghatározott leletek között.²¹ Ugyancsak hiányoznak ott az írókázott termékek, a függesztőfüles tányérok és a habán edények – ez utóbbiak budai jelenlétét tehát kimondottan a magyar területek hatásának tulajdoníthatjuk.²²

²⁰ A morva területekről betelepült anabaptista közösséghez köthető ónmázás fajansz termékek. Krisztinkovics 1962; Ridovics 2002.

²¹ Bikić 2003: 96–105.

²² Mindezek a város Habsburg kézre kerülése után jelennek meg belgrádi leletanyagban és a 18. századtól jellemzőek. Vesna Bikićnek a belgrádi török kori leleteket közlő publikációjában nem találunk ilyen tárgyakat, de az oszmán korszak után megjelentek a városban. Bikić 2003, 2012; Bikić 2019: 185–188. Marija Biratsevics publikációjában láthatunk egy 15. századra datált mardaras tálat, de ma ezt a belgrádi kutatás is a város Habsburg korszakára datálja (Biratsevics

Természetesnek tarthatjuk, hogy az oszmán lakossághoz kötődő leletegyüttesben jelen vannak a birodalmon belül készült dísztárgyak, mint például az izniki fajansz edények (2. kép, 7. tárgy), vagy a sgraffito díszes talpastálak (2. kép, 4. tárgy). Ezek a tárgyak azonban csak a 16. századi leletegyüttesekben figyelhetőek meg, a 17. század végén már nem voltak használatban, míg – ahogy fentebb jeleztem – a tizenöt éves háború időszakában már megjelentek a nyugati típusú tányérok és korsók kerütek felszínre.²³ A 17. század végi leletegyüttesekben nagy számban megtalálhatóak német, lengyel és természetesen az észak-magyarországi régióból származó írókázott tányérok is.²⁴ Érdekes módon ugyanez a díszítési technika a korsók körében Budán sokkal kevésbé jellemző, csak elvétve kerül felszínre egy-egy darab.

A 17. század folyamán a díszes korsók között is újabb termékek jelentek meg, mégpedig az ónmázás habán korsók (4. kép, 7. tárgy).²⁵ Bár ezek az Észak-Magyarországon letelepült morva anabaptista kézműves mesterek tálakat, palackokat is készítettek, az oszmán Budán műhelyeik termékei közül csak korsókat, kancsókat és hozzájuk tartozó fedőket találunk. A habán termékek díszítése között jellemzőek a növényi motívumok, de az ember- és állatábrázolások sem ritkák. Budán azonban csak a növényi vagy geometrikus motívumokkal díszített tárgyak jelennek meg, igazodva a muszlim lakosság igényeihez.

A 17. században a híres izniki kerámiaműhelyek ugyan lehanyaglottak,²⁶ de sgraffito díszes tálak továbbra is készültek a Balkánon.²⁷ Az írókázott dísztányérok és a habán korsók fent említett előretörése a budai díszedények körében az izniki díszkerámiákat és a sgraffito díszes talpastálat szorította ki, illetve helyettesítette. Keleti importtárgyként ebben az időszakban a kínai porcelánok maradtak meg, valamint a kávécsészék, amelyek Anatóliából, a Közel-Keletről és Perzsiából is érkeztek – követve a kávézás szokásának berobbanását az oszmán kulturális életbe, amely az 1560-as évekre tehető.²⁸ Összességében a hódoltság korának végére a díszedények tekintetében egyértelmű a közép-európai tárgyak (tálak, tányérok, korsók) túlsúlya, míg az összes tárgy vonatkozásában Budán a közép-európai és az oszmán jellegű tárgyak közel fele-fele arányban vannak jelen.

A leletanyag szerkezetén túl egyes tárgyak esetében is élénk egymásra hatás figyelhető meg. A tizenöt éves háború leletanyagában számos, feltételezhetően magyar fazekas által készített talpastál található (2. kép, 3. tárgy). Ezek a fentebb

1970: 90, a 208-as katalógusszámú tányér, 96. kép). Ezt az adatot ezúton is köszönöm Vesna Bikićnek.

²³ A wrocławai (boroszlói) írókázott tányérok feldolgozását Pawel Duma végzi, akinek ezúttal is köszönöm az adatokat. A budai tányérok párhuzamai láthatóak (például Chorowska–Caban–Duma–Piekalski–Gomułka 2018: 259).

²⁴ Papp 2023.

²⁵ Számos évszámú darab is köthető a 17. századhoz. Ridovics 2002: 68–69.

²⁶ Atasoy–Raby 1989: 273.

²⁷ Bikić 2003: 134–145.

²⁸ Sudár 2009: 368.

bemutatott tárgyakkal ellentétben mindig fehér anyagúak, vékony falúak (amely a magyar fazekak jellemzője) és elkészítési technikájukra jellemző, hogy a talpukat külön szalagként formázták meg és úgy illesztették az edény aljára. Ezeknek a fehér anyagú talpastálaknak az alakja utánozza az oszmán tálak formavilágát, tagolatlan (2. kép, 1. és 2. tárgy) vagy vízszintesen kihúzott peremű (2. kép, 4. tárgy) darabok is találhatóak közöttük. A legfurcsább példák Szécsényben kerültek elő, ahol még a díszítésük is a késő reneszánsz magyar edényművességre jellemző úgynevezett metéltmázás díszítés volt.²⁹ Hasonló fehér anyagú talpastálak viszont a visszafoglaló háborúk leletei között már nem találhatóak meg. A magyar fazekasok szemlátomást időközben felhagytak ennek az edénytípusnak a készítésével, míg az oszmán fazekasok nem változtattak a jól bevált anyaghasználaton és készítési módszeren.

A sűrke korsók eloszlása is felvet érdekes kérdéseket, amelyek megnyugtató megválaszolásához azonban még szélesebb körű kutatásra van szükség. A korszakban többféle formájú és készítéstechnikájú redukált égetésű korsót használtak,³⁰ némelyiket fényesre polírozták, másokat egyáltalán nem (4. kép, 2., 4. és 6. tárgy). Az említett Bem téri ásatáson azt tapasztaltuk, hogy a 17. századi oszmán leletanyagokra oly jellemző polírozott sűrke korsót (4. kép, 6. tárgy) nem találunk a leletek között. Gerelyes Ibolya a visegrádi leleteket feldolgozó tanulmányában már korábban is felfigyelt arra, hogy vannak olyan oszmán leletegyüttesek, ahonnan ez a tárgytípus hiányzik.³¹ Ő ezt a használati szokások regionális különbségére vezette vissza, azonban a Budán a 1680-as években földre került leletek között nagy számban kerültek felszínre polírozott sűrke korsók, éppen ezért valószínű, hogy inkább időbeli és nem pedig térbeli változásról lehet szó. Ezt erősíti, hogy az említett visegrádi leletegyütteseket is a 16. század végére keltezük. A korsótípus párhuzamait megtaláljuk Belgrádban, vagy akár más balkáni területeken is, ahol azonban precízebb datálásukra még nem nyílt lehetőség.³²

A sűrke korsókkal kapcsolatban további különös jelenségeket is regisztrálhatunk. A 16. századi magyarlakta településeken (Türkeve-Móric, Ete) már használtak polírozott sűrke korsókat, amelyeknek azonban a formája és a polírozás jellege eltér a fent említett oszmán tárgyakétól.³³ Ezeknek kiöntőcsövük is volt, amelyek függőleges állásúak és egyenesek voltak, és minden esetben egy kis támasszal az edény nyakához is kapcsolták őket (hasonló budai lelet: 4. kép, 8.

²⁹ Mordovin 2016: 326–330.

³⁰ A sűrke színt a kora újkori fazekasok az edények redukációs égetési módszerével érték el: a kemencét az égetési periódus végén lezárták, így megszüntetve az oxigénutánpótlást. A fényezett felületet ettől függetlenül, az edény megformálásának záró szakaszában érték el, amikor is annak felületét egy eszközzel erőteljesen besimították. Az így előkészített edényt utána vörösrre vagy sűrkére is kiégethették. A hódoltságban előfordul mindkettő, de a vörös változat csak elenyésző arányban. A sűrke feltételezhetően a fémedényeket utánozta, amire az edények alakja is utal. Kolláth 2017: 307–309.

³¹ Gerelyes 1987a: 175.

³² Bikić 2003: 145–150; Fehér 1959: 124–126.

³³ Méri 1954: XXXV/5.kép; Miklós–Vizi 2017.

tárgy).³⁴ A pénzleletes, tehát viszonylag pontosan datálható edények tanúsága szerint ilyenek már az oszmán foglálás előtt is készültek: Túrkeve határában például 1530-as záróverettel került felszínre egy ilyen korsó.³⁵ Ahogyan korábban már említettem, az oszmán leletanyagban kimondottan sok kiöntőcsöves korsó van, de ezeket egyrészt vörös anyagból készítették, másrészt sohasem kapcsolták az edény nyakához. Budán, a 16. század végére keltezhető leletegyüttesekben felszínre kerültek olyan szürke, de nem polírozott kiöntőcsöves korsók, amelyek kiöntőcsöve leginkább a magyarlakta területek szürke korsóival rokonítható – a korsók testének és szájának a formája azonban a vörösre égett korsókéval mutat hasonlóságot. Vannak más átmeneti megoldások is: olyan nem polírozott szürke kiöntőcsöves korsók, amelyek megformáltsága, testének és kiöntőcsövének alakja alapján nehéz lenne elképzelni, hogy ugyanabban a műhelyben készültek volna, ahol a vörösre égett darabok. Összességében ezek a 16. századi, nem polírozott, szürke kiöntőcsöves korsók önálló csoportnak tekinthetők, amelyek a magyarlakta településeken láthatóakhoz hasonlóan készültek, de talán a fehér anyagú talpastálaknál látott módon magyar mesterekhez is kapcsolhatjuk őket.³⁶

* * *

Ahogyan a tanulmányban fentebb említettem, a 16. században megfigyelhető átmeneti formák az oszmán és közép-európai tárgyak között a 17. században már nem jellemzőek: a magyar és oszmán mesterek maradtak a saját hagyományaiknál. Az oszmán háztartásokban viszont az oszmán jellegű tárgyakkal együtt rendszeresen használták a közép-európai jellegű tárgyakat is. Ezek magas arányát mindenképpen össze kell kapcsolnunk a sajátos hódoltsági helyzettel, ahol a magyarlakta területekbe ágyazott oszmán lakosság számára természetessé vált e tárgyak használata. Úgy tűnik, hogy amire volt helyi alternatíva, azt szívesen átvették. Az asztali edények nagyon érzékenyek a divatra: más korszakok és területek régészei is azt tapasztalták, hogy az újítások könnyen és gyorsan megjelentek a tálak és korsók körében. Sokkal statikusabbnak bizonyul általában a konyhai edények, fazekak formakincse, ezek nagyon lassan és nehezen változtak meg.³⁷ Ehhez képest Budán azt látjuk, hogy a konyhai edények terén is nagy a változás, ami intenzív kapcsolatot és hatást feltételez. Ezt egészítette ki az a jelenség, hogy a hódoltság és azon belül Buda magyar lakosságának kapcsolata nem szakadt meg a hódoltságon kívüli magyar és egyéb közép-európai területekkel, így a korszak európai újításai szinte azonnal megjelentek Budán az oszmán háztartásokban is.

³⁴ A kiöntőcsöves, polírozott korsók úgy tűnik, a 17. században már nem jellemzőek a magyar településeken. Továbbra is voltak polírozott korsók, de kiöntőcső nélkül.

³⁵ Parádi 1963: 210.

³⁶ Belgrádból a típus polírozott szürke, valamint nem polírozott vörös anyagú változata ismert. Bikić 2003: 50, 52.

³⁷ Takács 1996: 150.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Atasoy, Nurhan – Raby, Julian 1989: *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*. London.
- Bencze Zoltán – Papp Adrienn 2004: Török kerámia egy Dísz téri sziklagödör feltárásából. *Budapest Régiségei* (38.) 35–49.
- Bikić, Vesna 2003: *Gradska keramika Beograda (16–17. vek.)*. Beograd.
- Bikić, Vesna 2012: The Haban Pottery from the Belgrade Fortress: Archaeological Contexts, Chronology, Decorative Designs. *Starinar* (62.) 205–227. <https://doi.org/10.2298/STA1262205B>
- Bikić, Vesna 2019: New Goods for a New Society – Belgrade and Habsburg Central Europe. In: Bikić, Vesna (ed.): *Baroque Belgrade. Transformation 1717–1739*. Belgrade, 161–195.
- Biratsevics, Marija 1970: *Szrednovekovna keramika*. Beograd.
- Chorowska, Małgorzata – Caban, Mariusz – Duma Paweł – Piekalski, Jerzy – Gomułka, Izabela 2018: In the Shadow of Hatzfeldt's Palace and St Adalbert of Prague Church: Preliminary Excavation Results of the Residential Block between Nowy Targ Square and Wita Stwosza Street in Wrocław, Poland. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* (60.) 2. 241–263.
- Fehér Géza, ifj. 1959: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (4.) 103–150.
- Fehér Géza, ifj. 1968.: Esztergom-szenttamáshegyi feliratos edények. *Komárom – Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* (1.) 329–339.
- Fekete Lajos 1944: *Budapest a törökkorban*. Budapest.
- Fodor Pál 1995: Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról. *Történelmi Szemle* (37.) 367–383.
- Gerelyes Ibolya 1987a: Török kerámia a visegrádi alsóvárból. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* ([7.]) 167–179.
- Gerelyes Ibolya 1987b: Sgraffito-díszes török kerámia az ozorai várkastélyból. *Folia Archaeologica* (38.) 247–261.
- Gerelyes Ibolya 1991: Török leletegyüttesek a budavári palotából (1972–1981). *Tanulmányok Budapest Múltjából* (23.) 21–75.
- Gerelyes Ibolya (szerk.) 1994: *Nagy Szulejmán szultán és kora. Katalógus*. Budapest.
- Holl Imre 1955: Külföldi kerámia Magyarországon, XIII–XVI. század. *Budapest Régiségei* (16.) 147–197.
- Holl, Imre 2005: *Lundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*. Budapest.
- Kaltenberger, Alice 2009: *Keramik des Mittelalters und der Neuzeit in Oberösterreich. II*. Linz.
- Kolláth Ágnes 2014: Nyugati eredetű fazekak az oszmán kori Budán. In: Rác Tibor (szerk.): *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. Szentendre, 51–66, 367–369.
- Kolláth Ágnes 2017: A kora újkori redukált égetésű korsók eredetéről és típusairól. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina (szerk.): *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Budapest, 307–324.

- Kolláth, Ágnes 2023: *Typology and Chronology of Early Modern Pottery in Buda*. Budapest. https://doi.org/10.62150/KA_TCE.2023
- Komori Tünde 2017: Feliratos kínai porcelántöredékek Budáról és Egerből. *Magyar Régészet* (3.) tél. 41–49.
- Kovács Gyöngyi 1984: *Török kerámia Szolnokon*. Szolnok.
- Kovács Gyöngyi 1998: A barcsi török palánkvár kerámialeletei. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* ([18.]) 155–180.
- Kovács Gyöngyi 2003: Jegyzetek a kanizsai vár 16–17. századi kerámialeleteihez. *Zalai Múzeum* (12.) 155–176.
- Krisztinkovics Béla 1962: *Haban Pottery*. Budapest.
- Lajkó Orsolya 2015: „Cserépén ismerem, minemű fazék volt...”. *Adatok a kora újkori edényművesség és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához*. Szeged.
- Méri István 1954: Beszámoló a tiszalök–rázompusztai és túrkeve–mórici ásatások eredményéről II. *Archaeológiai Értesítő* (81.) 138–154.
- Miklós Zsuzsa – Vizi Márta 2017: Fazekasság egy hajdani dél-dunántúli mezővárosban. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina (szerk.): *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Budapest, 369–402.
- Mordovin Maxim 2016: Egy kora újkori kerámiatípus Szécsényből. In: Simonyi Erika – Tomka Gábor (szerk.): „A cserép igazat mond, ha helyette mi nem akarunk beszélni.” *Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában*. Budapest, 319–336.
- Pálffy Géza 2010: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest.
- Papp Adrienn 2013: Rövid összefoglaló a budai pasák palotájáról. *Budapest Régiségei* (46.) 167–185.
- Papp Adrienn 2023: Nyugati típusú tálak és tányérok a budavári karmelita kolostor fel-tárásából. In: Végh András (szerk.): *Befejezetlen történet. Tanulmányok Kovács Eszter emlékére*. Budapest, 319–327.
- Parádi Nándor 1963: Magyarországi pénzeletes középkori cserépedények. (XI–XVII. század). *Archaeológiai Értesítő* (90.) 205–251.
- Ridovics Anna 2002: A Magyar Nemzeti Múzeum habán kerámiái a 17–18. században. *Folia Historica* (23.) 1. 67–88.
- Roesdahl, Else – Verhaeghe, Frans 2011: Material Culture – Artefacts and Daily Life. In: Carver, Martin – Klápšte, Jan (eds): *The Archaeology of Medieval Europe. Vol. 2. Twelfth to Sixteenth Centuries*. Aarhus, 189–229. <https://doi.org/10.2307/jj.608161.9>
- Sudár Balázs 2009: A hódoltság meg a kávé. In: Császtvay Tünde (szerk.): *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek: Humanizmus és gratuláció*. Budapest, 368–371.
- Takács Miklós 1996: Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.-14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (48.) 135–195.
- Tóth Anikó 2011: Török kori településrészlet a budavári palota Csikós udvarában. *Budapest Régiségei* (44.) 227–247.
- Végh András 2015: *Buda. I. kötet, 1686-ig*. (Magyar várostörténeti atlasz 4.) Budapest.

Varga Szabolcs

A török kor emlékezete és a muszlim építészeti hagyaték Horvátországban

Az európai történettudomány a francia Pierre Nora történész nevével fémjelzett grandiózus történeti munka megjelenése óta érzékenyebben reagál a kollektív történelmi emlékezet és az emlékezeti helyek kétségtelenül létező kapcsolatára.¹ A sorozat megjelenését követően számos kutatás foglalkozott az emlékezet, az identitás és a történelem összetett viszonyrendszerével, amelyekből érthetővé válik az emberi közösségeknek az a törekvése, hogy különböző szellemi és tárgyi rekonstrukciókkal folyamatosan megidézze a múltat azzal a céllal, hogy ezek révén a közösségi tudás részeként megtartsa a különböző történelmi események és korszakok tapasztalatát.² Az emlékezet társadalmi funkciót betöltve megőrzi az eseményeket, láthatóvá teszi a múltat a jelenben, összeköti az egymást követő generációkat, illetve egyazon közösség tagjává amalgámozza az élőket és a holtakat, így teremtve kapcsolatot a rég letűnt korok világával. Ahhoz, hogy megérthessük a horvát történelmi emlékezet és a mai Horvátország területén maradt kora újkori eredetű muszlim szakrális építészeti hagyaték kapcsolatát, elsőként a magyar példát kell szemügyre vennünk, hogy érthetővé váljon a horvát modell sajátos jellege.

A MAGYAR MODELL

Nora sémája pontosan ráilleszhető a magyarországi hódoltság történelmi emlékezetének és az ennek látható jeleiként létrehozott emlékezeti terek egymásra rezonáló változásaira, amelyből viszonylag pontosan megrajzolható a török korról alkotott kép folyamatos alakulásának az iránya. Látható, hogy a 18. században még főként a családi emlékezetben, valamint tárgyakhoz kötődő és irodalmi szövegekben élő „lebegő” és szigetszerű történetek³ miként találtak konkrét tereket maguknak a 19. század első évtizedeiben Szigetváron (illetve a határában fekvő turbékí kegytemplomban)⁴ és Mohácson.⁵ A folyamat természetesen egyidőben zajlott a rengeteg egymásra ható csatornán, a képzőművészet,⁶ az irodalom,⁷ illetve

¹ Nora (dir.) 1984–1992. Magyarul ebből egy válogatás jelent meg: Nora 2010. Itt köszönöm meg Sudár Balásznak a kézirathoz fűzött tanácsait.

² Assmann 1999.

³ Galavics 1986.

⁴ További szakirodalommal: Varga 2016.

⁵ S. Varga 2014; Hasanovic-Kolutác 2019; Papp 2021: 417–422.

⁶ Sinkó 2001.

⁷ A reformkorra fókuszálva: S. Laczkó 2019.

a vidéki Magyarországra való rácsodálkozásból és a gazdaságfejlesztési elképzelésekből egyaránt lendületet kapó néprajzi gyűjtések⁸ mind-mind hozzávetettek az oszmán hódoltság korának folyamatosan átkontúrozott képehez. Ezek azonban alapvetően nem léptek ki abból a történelmi tapasztalatból táplálkozó gondolatkörből, amelyben az oszmánok ellenséges hódítóként szerepeltek, így a figyelem leginkább a velük szemben küzdő magyar hősiesség megjelenítésére fókuszált. Az irodalom (és benne a lokális prédikációs irodalom), a költészet, a festészet, valamint a történetírás megeremtetten a Kinizsi Pállal, a Zrínyiekkel, Jurisics Miklóssal, Dobó Istvánnal, Szondi Györggyel megtöltött magyar emlékezeti Pantheont, és történeteik az újságokon, ponyvákon és tankönyveken keresztül máig tartó feszes kánonná merevedtek. A magyar nemzetépítés járulékos elemeként elkészült a magyar múlt szellemi palotája, amelyben a hazájukért önmagukat feláldozó hősök példája ékesítette a török kor „termét”. A hőstettek színhelyére pedig – legalábbis Szigetvár (szeptember 8.) és Mohács (augusztus 29.) esetében – minden évben zarándokok érkeztek a búcsú és emlékmise alkalmával. Ezáltal megszületett a történelmi esemény helyben és időben meghatározott társadalmi aktusa, a török korra mutató emlékezeti helyek szakralitásban helyet találó térhálója. Ebben azonban a muszlim építészeti hagyatéknak még nem jutott különösebb szerep.

A 19. század folyamán főként aktuálpolitikai események vezettek az addig megszokott törökkép megváltozásához. Ennek persze voltak előzményei, főként a 18. század második felében megszülető orientalizmus, amely egyszerre fakadt az egzotikus keleti világra való rácsodálkozásból és a magyarság keleti eredetének a közgondolkodásban való elterjedéséből.⁹ Ez képezte a szabadságharc 1849. évi leverését követően az oszomanofil gondolat gyors szárba szökkenésének alapját, melynek remek táptalajt jelentett Kossuthék törökországi emigrációja és a krími háború (1853–1856), ahol a magyar értelmezés szerint az oszmán csapatok a dicsőséges szabadságharcot leverő oroszokkal küzdöttek. Ehhez jött a villámgyorsan tömeges társadalmi méreteket öltő Habsburg-ellenesség, amelyet a kortárs közbeszéd a múltban visszafelé a mindenkori magyar nemzettel szembeni legfőbb veszedelemmé dagasztott.¹⁰ A történelmi tapasztalat által karanténba zárt oszmánellenesség mellé és helyére a jelen tapasztalat által ide száműzött Habsburgokkal szembeni gyűlölet lépett.

Az 1850-es években született Orlai Petrich Soma *A Mohácsnál elesett II. Lajos király testének feltalálása* című festménye, amelyben a halott uralkodóban egyszerre látták a festővel jó viszonyt ápoló Petőfit, a keresztfáról levett Jézust és a magyar nemzet allegóriáját.¹¹ Ezzel szinte egy időben készült el Madarász Viktor *Kuruc és labanc* című alkotása, amelyben az ellenség már egyértelműen a Habsburgok híveiben volt keresendő, és ugyanekkor indult el a *Vasárnapi Újság*

⁸ Gözsy–Varga 2020.

⁹ Staud 1999.

¹⁰ Keserü 2014.

¹¹ Keserü 1984.

hasábjain a hazai török műemlékeket bemutató képes irodalmi sorozat.¹² Ne feledjük: olyan épületekről van itt szó, melyek iránt a történelmi emlékezet a felzabardító háborúk óta vajmi kevés érdeklődést mutatott. A minaretek összedőltek, a dzsámikat, kolostorokat és fürdőket pedig többségében lebontották vagy átépítették, általában katolikus templommá.¹³ Generációkon keresztül semmit nem tartottak benne sem történetileg, sem építészetileg értékesnek. E három esemény kapcsolatát az általuk elbeszélte közös kor adta meg, amelynek tragikumai mellett megjelent az egzotikumra való igény is, és ezzel együtt a korábbi *Erbfeind* szinte sorstárssá vált a fő ellenséggé avanszó Habsburgokkal szemben. Ehhez társult a magyarság keleti gyökereinek – ezen belül a nyelvészet révén a magyar nyelv török eredetű szavainak – felfedezése, majd a rokonság tudatának és az Európán belüli különlegességünknek a társadalom széles rétegeiben való elterjedése. Tehát a nemzeti romantikán és orientalizmuson túl az 1848–1849. évi szabadságharc leverése, az emigránsok törökországi befogadása, majd az Osztrák–Magyar Monarchia idején mind szívélyesebbé váló viszonyoknak köszönhetően visszakerült Corvinák (1869, 1877) okozta öröm együttesen járult hozzá a hódoltság képének átalakulásához a társadalmi emlékezetben, és ezt öntötte immár ércnél maradandóbb papírba a millenniumi tízkötetes magyar történelem sokszerzős vállalkozása, valamint Takáts Sándor történész hatalmas olvasótáborral bíró munkássága.¹⁴ Mindez pedig alapjaiban kihatott az oszmán építészeti emlékekhez fűződő viszonyra, és jelentősen megváltoztatta azt.

A hódoltság területén a kutatások 289 muszlim imahelyet detektáltak, a valós szám azonban ennél minden bizonnyal valamivel magasabb lehetett.¹⁵ Ezeknek csupán töredéke élte meg a 19. század közepét,¹⁶ ám a monarchia évtizedeiben az iparosodással együtt járó urbanisztikai fejlesztések miatt kezdeni kellett valamit e magyarországi muszlim épületekkel, legfőképp valamiféle funkciót igyekeztek találni nekik. Ebben segített Karácson Imre, aki felfedezte, lefordította és megjelentette Evlia cselebi grandiózus útleírásának Magyarországra vonatkozó részeit.¹⁷ A művelt olvasóközönség sok esetben ebből értesülhetett először a lakhelyükön fennmaradt épületmaradványok történetéről.¹⁸ Elkészültek az első várostörténetek a török kori emlékek részletes bemutatásával,¹⁹ az építészet és a műemlékvédelem fejlődéséből pedig egyenesen következett, hogy az I. világháború végén megtörtént

¹² Sudár 2014: 30–31.

¹³ Pécssett például a bőrcserzők mecsetjéből alakították ki az Ágoston téri templomot, Jakováli Haszan pasa dzsámijából kórházkápolna, Kászim pasa dzsámijából pedig a város plébániatemploma lett. Sudár 2014: 394, 407, 417.

¹⁴ Gyáni 1999; Benda 1961: 10.

¹⁵ Sudár 2014: 61–62.

¹⁶ A pusztulás mértékére a hódoltsági fürdők sorsa kellőképp rávilágít. A mintegy 75 épületből alig másfél tucatnyi érte meg részleteiben a 20. századot. Sudár 2003: 214, 223.

¹⁷ Evlia 1904–1908.

¹⁸ Ez történt például Pécssett Idrisz baba türbéjével, melyet a 19. században városi lőportoronyként használtak és gótikus kápolnának vélték. Sudár 2013: 57–61.

¹⁹ Mohács esetében: Fölker 1900. Szigetvárról: Németh 1903.

ezen épületek országos szintű felmérése.²⁰ Megszületett egy oszmán fürdő első monografikus igényű régészeti feltárása,²¹ majd elkészült a budai muszlim épületek első modern elemzése.²² A II. világháború utáni politikai változásokat követően több egyházi kézben levő – eredetileg muszlim – épületet államosítottak, és így ezek az Országos Műemléki Felügyelőség égisze alá kerültek. 1956-ot követően megindult több muszlim épület régészeti feltárása; ennek során átalakították őket eredeti (nek vélt) állapotukba, emléktáblákat helyeztek el rajtuk, és nem egy esetben turisztikai megfontolásból múzeumot alakítottak ki bennük, miként az Jakováli Haszan pasa pécsi dzsámijával is történt.²³ A siklósi Malkocs bég dzsámiról 1860-ban még úgy nyilatkoztak, hogy félig rom, falain már megtelepedett a növényzet, épebb részét pedig magánszemélyek lakják. 1969 és 1994 között régészetileg megvizsgálták és felújították, és a megújult épület 1993-ban Europa Nostra-díjban részesült.²⁴ Mindez persze nem jelentette a dzsámi visszaépítését annak eredeti állapotába, hiszen azt régészeti és építészeti eszközökkel nem lehetett pontosan meghatározni. Így az ilyen módon megújult épületek leginkább annak lenyomatai, hogy miképp képzelték el a 20. század második felében a török kori szakrális építészeti szabályait. Napjainkban Budán, Pesten, Egerben, Érden, Esztergomban, Zsámbékon, Pécsen, Siklóson, Szigetváron, Babócsán és Törökkoppányban találunk olyan oszmán építészeti emlékeket, amelyeket a magyar régészet feltárt és a műemlékvédelem rekonstruált és megőrzött.²⁵

Áttekintésünket az 1540-es években emelt, majd 2016 és 2018 között alapjaiban átépített budai Gül baba türbével zárjuk, amely ma a Gül Baba Kulturális Központ és Kiállítóhelynek ad helyet. Ez az épület a 16. században már fontos zarándokhely volt, amelyet Evlia is felkeresett. Mellette kolostor üzemelt, amely 1686-ban elpusztult, az ostromot szerencsésen átvészelt türbét pedig átalakították a jezsuita kézben lévő Szent József-kápolnává. 1773-ban magánkézbe került, a következő évszázadban pedig a mind nagyobb számban megjelenő muszlim zarándokok tartották fent hírét. A 19. század második felében a törökök is felismerték a hely jelentőségét, és igyekeztek azt megszerezni a maguk számára. A türbe így 1870-ben Törökország tulajdonaként került bejegyzésre a telekkönyvben, 1885-ben pedig a török főkonzulátus adott megbízást egy helyi építőmesternek az épület restaurálására. Bosznia 1908. évi annektálását követően a magyar kormányban felmerült, hogy a rossz állapotban levő épületet zarándokhellyé, illetve dzsámivá alakíttatja át, esetleg muszlim hitközséget hoz létre a bosnyák muszlimok kiszolgálására. A szándék nem a véletlen műve volt, hiszen Bosznia révén az Osztrák–Magyar Monarchia jelentős muszlim lakossággal gyarapodott, és az ő integrálásukra szolgált az ekkor szárba szökkenő Gül baba-hagyomány, amely

²⁰ Foerk 1918; értékeli Sudár 2014: 31.

²¹ Szőnyi 1928. Tágabb kontextusban tárgyalja Gerő 2002: 15.

²² Genthon 1944; értékeli Sudár 2014: 31.

²³ Sudár 2010: 84–85.

²⁴ Sudár 2014: 458.

²⁵ Gerő 1980.

őreg, kedves rózsakertészt faragott a harcos dervisből. Huszka Jenő rendkívül népszerű operettet írt a történetből, melynek egyes dalbetétei slágerekké váltak. A hírnév következtében maga a Rózsadomb elnevezés is innen terjedt el erre a területre.²⁶ A jelen épületkomplexum egy 20. század eleji alapokon nyugvó funkcionális újrapozícionálás eredménye, amelyben átalakították a hatvan négyzetméteres síremlék teljes környezetét, nem utolsósorban a beruházás költségének felét álló török állami szereplők kérései alapján. Így az eredetileg egy oszmán hódító sírjánál kialakuló búcsújáróhely ma látogató- és szabadidő-központ és a budai II. kerület jelentős közparkja is egyben,²⁷ ám az elegáns kialakítás és a türbe melletti rózsakert által sugallt kép nincs kapcsolatban az eredeti konnotációval. A muszlim építészeti objektumok beemelése a magyar emlékezeti terek közé tehát jelentősen alakította a török kor megítélését a társadalmi közgondolkodásban és közbeszédben, ami ma az eredetnél sokkal kedvezőbb narratívát tesz lehetővé az oszmán hódítással kapcsolatban. Ezzel párhuzamosan pedig idegennek tartva leértékeli a Habsburg Monarchiát (amelybe integrálódva a Magyar Királyság képes volt az állami szintű túlélésre), és eliminálja azokat az európai pénzügyi és katonai erőfeszítéseket, amelyek segítségével a 17–18. század fordulóján az ország területi egysége helyreállt.

A HORVÁT TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

A horvát történettudomány egyelőre adós a török korról kialakult horvát történelmi emlékezet változásának szisztematikus feltárásával, így mi is csak néhány megállapítást tehetünk. Az összehasonlítás azonban ezzel együtt is indokolt, hiszen köztudomású, hogy a két királyság a 16–17. században szoros államközösségben és az oszmán hódítás szempontjából sorsközösségben élt egymással.²⁸ Ennek illusztrálására elég Kőszeg védőjére, Jurisics Miklósrá²⁹ és a Szigetvár kapujában 1566-ban katonahalált szenvedő Zrínyi Miklósrá³⁰ gondolnunk, akikről a történelem iránt kicsit is érdeklődők mind tudják, hogy horvátok voltak.

A horvát *antitursica* irodalom egyidős a magyarral és ugyanarra az alapelményre megy vissza.³¹ Jelesül a 15. század elejétől mind intenzívebbé váló oszmán

²⁶ Sudár (szerk.) 2022: 71–87.

²⁷ Bán 2018.

²⁸ E fejezet fő gondolatai jegyzetek nélkül az év elején napvilágot láttak. Varga 2024: 36–38. A horvát történelem eminens bemutatása: Sokcsevits 2011, ezen belül a hódoltság kora 160–224.

²⁹ Jurisics Miklós emlékezete Magyarországon megmaradt a köszegi események bemutatásánál, a teljes életút és értékelés ennél jóval szélesebb perspektívát kínál. Bariska 2008. Modern, új adatokat hozó mű Kurelac 2023: 31–34, 38. Ma Zágrábban, Senjben és Kőszegen áll szobra.

³⁰ Zrínyi Miklós horvátországi kultusza ellentmondásos. Az 1830-as évektől a magyar és a horvát irodalmi közbeszédben élénk vita zajlott nemzetiségi hovatartozásáról. Előbbiek magyarnak tartották, míg a Horvát Jogpárt képviselői horvátnak, bár hazafiságát kétségbe vonták. Ezért sokkal inkább Zrínyi Péter emlékezetét emelték fel, lásd lentebb. Ma ennek komoly szakirodalma van, összefoglalóan lásd Sokcsevits 2022b, különösen 106–107.

³¹ Legújabbban további szakirodalommal Varga 2023a.

pusztításra, amely Bosznia 1463. évi elestét követően már közvetlenül fenyegette a középkori Horvát Királyság területét. A horvátországi humanista szövegekben ezért éppúgy felbukkant a „Propugnaculum Christianitatis” sztereotípiája a saját nemzetükre vonatkoztatva, miként a magyarban.³² A párhuzamot erősíti az 1493. évi krbavai (korbáviai, udbinai) csata, ahol a horvát nemesség katasztrofális vereséget szenvedett a boszniai oszmán seregektől, és amelyet nem alaptalanul neveznek a horvátok Mohácsának. A csatát elvesztő Derencsényi Imre horvát-szlavón bán a horvát hősi énekek tragikus hőse lett, és az 1520-as években neve bekerült Haniel Lucić *Robinja* című népszerű verses költeményébe.³³ Erre az alapélményre azonban nem kerültek újabb emlékezeti rétegek, így a történet megmaradt a történetírói művek lapjain. A 19. században nem kelt önálló életre a téma, Matije Mesić, Franjo Rački, Vjekoslav Klaić történészi szintéziseitől kezdve a kérdés egészen Ferdo Šišić 1937-ben megjelentetett forrásgyűjteményéig bezárólag a tudományos kánonon belül maradt.³⁴ Ezek a munkák a középkori horvát állam hanyatlásának egyik fontos állomásaként magyarázták az eseményeket, és lényegében e nyomvonalon maradt a 400. évfordulót követően megjelenő tanulmánykötet is.³⁵ 2010-ben a csata közelében fekvő Udbina településen a horvát mártírok tiszteletére szentelték fel az új emléktemplomot, kitérítve ezzel a történelmi emlékezetet, és egyben minimalizálva az oszmán korra való utalást.³⁶ Az 1526. évi mohácsi csata mind burjánzóbb magyarországi emlékezetével ellentétben a krbavai ütközet recepciója nem lépett ki eredeti jelentéséből, és Derencsényi Imréről is mindössze Diakóváron neveztek el utcát a mai Horvátországban.

A horvát történelmi emlékezetben meghatározónak számító következő esemény a Sziszek mellett 1593-ban megvívott győztes ütközet volt.³⁷ Itt a leegyszerűsített történet szerint Erdődy Tamás horvát-szlavón bán seregei megverték a várat ostromló oszmán seregeket. Tudjuk, hogy Erdődy mellett Andreas Auersperg károlyvárosi kapitány krajnai és karintiai zsoldon harcoló katonái is részt vettek az ütközetben, sőt oroszlánszerepük volt a győzelemben. Ám a narratíva számára fontosabb volt, hogy a csata híre ismertté tette a horvát hadszínteret az európai közvélemény előtt.³⁸ A horvát történelmi emlékezet Erdődy Tamás személyében talált egy saját törökverő hőst, aki idővel a horvát történelmi Pantheon egyik főalakjává vált, és személyében testesítette meg az oszmánokkal szembeni küzdelmet.³⁹ A bán zágrábi székesegyházban levő epitáfiuma nagyban

³² Dukić 2004.

³³ Sokcsevits 1998: 65; Sokcsevits 2004: 10–13. Szerinte Derencsényi azonos nevű unokaöccse a költemény egyik főhőse.

³⁴ Erről legújabban Miljan–Kekez 2015.

³⁵ Pavličević (ur.) 1997.

³⁶ Bežen 2014.

³⁷ Kolanović (ur.) 1993.

³⁸ Pelc 1994.

³⁹ A sziszeki csatának és emlékezetének hatalmas szakirodalma van, így itt csak a legfontosabbakat említjük. A 400. évforduló alkalmából rendezett konferenciának szomorú aktualitást adott az akkor zajló délszláv háború, így az előadásokból készült tanulmánykötetben számos áthallás

hozzájárult, hogy e katedrális ma a nemzeti reprezentáció szempontjából Horvátország legfontosabb templomának számítson. Erdődy személye sokáig alkalmasnak bizonyult a horvát–magyar államközösség megjelenítésére. 1728-ban a nyitrai piarista diákok háromfelvonásos drámát mutattak be *A Bátor Hadakozó, avagy monyorókeréki Erdődy Tamás, a haza védelmezője, az Ottomannok ostromlója* (*Felix Bellator ubique Sive Thomas Erdödius de Monyorókerék Patriae Propugnator, Portaeque Ottomanicae Oppugnator*) címmel, a szindarabot maga a főhős leszármazottja, gróf Erdődy László Ádám (1679–1736) nyitrai püspök támogatta.⁴⁰ Nem véletlen, hogy Kiss György róla formázott szobra felkerült a magyar Parlament keleti homlokzatára; ám mivel a hozzá kapcsolódó emlékezeti helyek 1920 után Vép kivételével külföldre (Ausztriába és Horvátországba) kerültek, a hazai kultuszépítés megszakadt. A horvát nyelvű szépirodalom révén azonban az ottani nemzetépítésben Erdődynek mindvégig fontos szerep jutott. 1837-ben Tomaš Goričanac *Erdődy Kneza Tomasha horvat. dalm. y. shlavonzke bana obszedenyeny y poboj Sziszzechki 1593* (Gróf Erdődy Tamás horvát-szlavón bánnak – Sziszek megszállása és harca 1593-ban) címmel írt népszerű eposzt a sziszeki győztes hadvezérről, két évvel később pedig Ivan Kukuljević Sakcinski történész-politikus készített egy drámát *Juran i Sofja ili Turci kod Siska* (Jurán és Zsófia, avagy a törökök Sziszeknél) címmel, melyet nagy sikerrel mutattak be a zágrábi színházban, majd 1850-ben szlovén nyelven is kiadtak.⁴¹ A csata 300. évfordulójára is készültek művek, és recepciója azóta is töretlen.⁴²

A török kori horvát emlékezet harmadik csomópontja a felszabadító háborúk ideje. Az ebbéli katonai sikereknek a horvát történeti irodalomban Erdődy (III.) Miklós horvát-szlavón bán adott arcot és nevet. 1684-ben ő vívta vissza Verőcét, 1687-ben Kosztajnicát, Novit és Zrint, 1688-ban pedig Brodot és Gradiskát.⁴³ Ez persze ebben a formában nem teljesen pontos, hiszen a nyugati keresztény seregekben itt is komoly nagyságrendben harcoltak más nációk tagjai, ám ez a horvát történelmi emlékezetben nem okozott gondot. Nem úgy a magyarban, ahol a közgondolkodás a 17. század győztes csatáit – Buda visszavívása, Nagyharsány, Nándorfehérvár bevétele, Szalánkemén, Zenta, és még lehetne sorolni tovább – Zrínyi Miklós téli hadjáratát leszámítva nem tekinti saját sikernek. Az ezekben magukat kitüntető Esterházy Pál, Batthyány Ádám, Pálffy Miklós a Habsburgok iránti hűségük, ha úgy tetszik aulikuságuk okán nem kerülhettek be a magyar nemzeti emlékezet csarnokába.⁴⁴ Erdődy és a visszafoglaló háborúk horvát történelmi emlékezetben megjelenő pozitív értékelésének kialakításában komoly szerepet játszott a kortárs Paulus Vitezović Ritter irodalmi tevékenysége, aki egy-

szerepel. Goldstein–Kruhek (ur.) 1994. Ezen belül a téma historiográfiájára lásd Goldstein 1994; a képzőművészeti recepcióra Bregovac Pisk 1994. A 425. évforduló alkalmával újabb tanulmánykötet látott napvilágot. Kekez–Grgić–Janković (ur.) 2018.

⁴⁰ Az eredeti latin cím fordítása is itt: Medgyesy S. 2021: 62.

⁴¹ Perenić 2019.

⁴² Majnarić 2019.

⁴³ Radauš 1998.

⁴⁴ Czigány 1989. A felszabadító háborúk modern értékelése: Pálffy 2023.

szerre magasztalta a bánt és jövendölte Horvátország újjászületését.⁴⁵ A szlavóniai felszabadító hadjáratok ugyancsak kiemelkedő figurája volt a pozsegai származású ferences szerzetes, Luka Ibrišimović, akinek szülővárosa 1688. évi felszabadítását tulajdonítják. Kultusza a 19. században kilépett a rendi keretek közül, és egyre inkább Szlavónia felszabadítóját kezdték tisztelni benne. 1893-ban felállították a szobrát, Kiss György alkotását.⁴⁶ Azaz a horvátok csupán a felszabadító háborúk két évtizedéből számos eseményt tudnak saját sikerként felmutatni.

A fentebb elmondottak a mai magyar kánonhoz képest jelentős eltéréseket okoztak a horvát történeti összefoglalók török korra vonatkozó értékelésében.⁴⁷ A hódoltság korát jóval szigorúbban értékelik, több évszázados szenvedésnek tartják, amelyben a horvátok élethalál harcot vívtak a betolakodókkal, és csak nagy nehezen tudták kiűzni őket az ország területéről. A humanistáktól megörökölt „Propugnaculum Christianitatis” toposzt kisebb korrekciókon túl nem írták felül azóta sem.⁴⁸ Az egyik ilyen változás az 1671. évi Zrínyi–Frangepán (a magyar történetírásban Wesselényi) összeesküvés és annak kegyetlen megtorlása volt,⁴⁹ amelynek átértékelése a horvát–magyar kiegyezést követően az Ante Starčević és Eugen Kvaternik vezette Horvát Jogpárt Habsburg-ellenességéből fakadt. Követőik a 200. évforduló alkalmával valódi kultuszt teremtettek a kivégzett Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc alakja köré, ez pedig kihatott a képzőművészetre, az irodalomra és a történeti közgondolkodásra is. A két főúr földi maradványainak 1919. április 30-án megtartott ünnepélyes zágrábi újratemetése egyszerre volt a magyar–horvát államközösség szétesésének a záróakkordja és a Habsburgokkal szembeni kritikusabb hangvétel nyitánya.⁵⁰ Mindebből azonban sem a monarchia korában, sem később nem született olyan narratíva, miszerint az ország „két pogány között”, azaz a Habsburgok és a törökök között őrlődött volna ebben a korban. A királyi dinasztia megítélésének romlása nem festette pozitívabbra az oszmánokat.

Persze a horvát történetírásnak ettől még megvan a saját problémája a török korról; jelesül, hogy miképp lehet elbeszélni a mai ország területén az oszmán hódoltság történetét, amely oly eltérő módon hatott a különböző régiókban. Mára szinte bevett módszerré vált, hogy külön foglalkoznak a Szerémséggel és a 17. században Szlavóniává keresztelt pozsegai és valkói területekkel,⁵¹ amelyek a magyarországi hódoltságához hasonlóan inkább az oszmanisták és egyháztörténészek kutatási terepének számítanak. Külön tárgyalták a tengerpartra szorult Horvátországot, külön az összezsugorodó Varasd–Zágráb–Körös vármegyék maradványát és külön az adriai világ szinte virtuálissá váló Dalmáciáját.⁵² E téma látszólag messze visz bennünket az eredeti kérdéstől, ám nagyon is ide tartozik. Ugyanis a Vje-

⁴⁵ Vitezović 1700; Bene 2012.

⁴⁶ Žebčević-Matić 2020.

⁴⁷ Perić 1997: 98–116; Agičić et al. 2000: 36–71; Pavličević 2002: 151–210.

⁴⁸ Sokcsevits 2011: 205. A képet meghatározó alapmű: Smičiklas 1891.

⁴⁹ A téma két historiográfiai végpontja: Rački (ed.) 1873; Mijatović 1992.

⁵⁰ Az újratemetéshez: Mijatović 1992: 141–143. A témához Sokcsevits 2022a: 140.

⁵¹ Močanin 2001.

⁵² Budak 2007; Holjevac–Moačanin 2007.

koslav Klaić által konstruált állam- és nemzettörténet – amely azóta is az újabb és újabb monográfiák vezérfonala – főként a keresztény kézen maradt területek közjogi szemléletű és eseménytörténeti narratívájából állt össze, és ezen kívül rekedtek az oszmán kézre került területeken zajló folyamatok.⁵³ Az sem segített, hogy a 19–20. században nyelvi és kulturális okokból élesen elkülönült a nyugati források alapján vizsgálható keresztény területek, illetve az oszmán források révén értelmezhető hódoltság (Turska Hrvatska) kutatása.⁵⁴ Mivel utóbbi nagy része 1580-tól kezdve a boszniai vilájet része volt, így főként bosnyák (általában muszlim) kutatók (Hazim Šabanović, Adem Handžić, Fehim Dž. Spaho) foglalkoztak a megszállás időszakával, és e kutatás központja Szarajevóban volt. Mindennek következtében a mai horvát területeken a török kor emlékezete megmaradt 18. századi állapotában.

A magyarnál sötétebb horvát múltértelmezés a horvátországi hódoltság eltérő jellegéből fakadt, melynek három fő oka van: 1) Az itteni török uralom hosszabb ideig tartott és még több szenvedést hozott a horvátoknak. 2) A megszállt területeken nem jött létre egy kettős uralmi rendszer, az úgynevezett kondomínium, amely kialakított volna egy olyan magatartási kultúrát, amely elüt a háborús élethelyzettől.⁵⁵ 3) Náluk nem volt egy olyan oszmán vazallusállam, mint az Erdélyi Fejedelemség, és nem volt egy II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos emigrációjához fogható esemény sem, amely jobb színben tüntethette volna fel a törököket. Mindehhez negyedikként hozzá kell tenni, hogy a 20. században a horvát közbeszédben az oszmánokat mind gyakrabban feleltették meg a szerbeknek, akik az erre vonatkozó diskurzus szerint tovább pusztították az évszázados balkáni vírussal (erőszak, despotikus elnyomás, katonai pusztítás) a horvát nemzetet.⁵⁶ Mindennek pedig egyenes következménye lett az oszmán építészeti emlékek iránti érdektelenség és elutasítás.

Most nézzük meg ezeket a pontokat egyenként. Az időtartamot tekintve nálunk 150 éves török uralomról beszélünk, pontosan soha nem definiálva, hogy ezt hogyan is kellene számolni. A horvátoknál ez a duplája, egészen pontosan 302 esztendő. Ennek kezdete a már említett 1493. évi krbavai ütközet, amelyet az első tartós területi veszteségek követtek a messze délen fekvő Imotski környékén.⁵⁷ A végjáték pedig 1795. december 23-án zárult le, amikor az 1791. évi szisztovói békeszerződés utáni határmódosításoknak köszönhetően a törökök elhagyták Drežnik, Lapac, Cetin, valamint az Una melletti Dvor erősségeket,

⁵³ Klaić 1911. Értékelése: Kolar-Dimitrijević 2008.

⁵⁴ A fogalom kritikájára: Molnár 2019: 215.

⁵⁵ Molnár 2019: 311–312.

⁵⁶ Njavro–Stiperski 2007: 181. Bővebben Varga 2023b. A negatív törökkép a 18. századra szerveződött a népnyelvű költészetben is. Dukić 2004. Matija Antun Relković 1762-ben kiadott *Satir iliti divji čovik* verses énekében a török szokásokat ostorozza, és ezeknek tulajdonítja a szlavóniaiak elmaradottságát. Dukić 2007.

⁵⁷ Ehhez kell még hozzászámolni, hogy a 15. század elejétől, majd még intenzívebben 1463-tól mindennaposak voltak az oszmán betörések horvát területekre.

és ezzel a mai Horvátország területe végleg felszabadult.⁵⁸ Persze a Dráva–Száva közötti területen például alapvetően csak az 1526–1687 közötti időszakban beszélhetünk török korról, és a Magyar Királyság kapcsán is illő lenne emlékezni, hogy a Temesköz 1718-ig oszmán megszállás alatt állt, illetve még ezt követően is vívtunk két komoly háborút (1737–1739, 1787–1791) az oszmánok ellen. Azaz a magyar hódoltság sem 150 évig tartott, de összességében a horvátok kapcsán helytálló legalább három évszázadról beszélni. Ez alapján azt várnánk, hogy horvát területen a muszlim hagyaték még mélyebben szervesült a helyi mindennapi életben, erről azonban szó sincs.

A másik különbség a viszony természetében keresendő. Ismert tény, hogy a Drávától északra fekvő területeken egy kettős adóztatási rendszer alakult ki, azaz itt az oszmán megszállás alá került falvak lakossága továbbra is fizette keresztény földesurának az adót. A két fél között a mindennapokban valamiféle hallgatólagos *status quo* alakult ki. Ezzel szemben a Drávától délre a katolikus egyházi intézményektől eltekintve ilyen nem jött létre.⁵⁹ A határ mindkét irányban jóval hermetikusan zárt, a horvát végvári nemesség nem tudta fenntartani pozícióit a megszállt területeken. Így aztán az oszmánokkal szembeni magatartásforma döntően az öldöklő küzdelem volt, amelyben rengeteg fájó vereség mellett a horvát történelmi emlékezet megőrizte mindazokat az elemeket, amelyek morális, majd katonai értelemben is a győztes narratívát erősíthették a nemzettudatban. Ennek fontos eleme, hogy a mai főváros, Zágráb – Budával ellentétben – sosem került oszmán kézbe, hiába állomásoztak 1552-ben tőle alig 50 kilométerre az oszmán csapatok.⁶⁰ Ez a siker a horvát nemzeti emlékezet szerint a zágrábi püspök vezette rendi-egyházi intézményhálózat erőfeszítéseinek volt köszönhető. A katolicizmus az emlékezet fontos komponense lett, hiszen pozíciói jóval világosabbak az iszlámmal szemben, mint a muszlimok térítésével kacérkodó protestantizmusnak a magyarországi hódoltságban.

A harmadik eltérést az adja, hogy nem volt egy Erdélyi Fejedelemséghez hasonló horvát államalakulat, amely egyszerre lett volna belső viszonyait tekintve horvát, külpolitikájában pedig törökbarát, és amely politikai védelmet és alternatívát jelentett volna a katolikus Habsburg államérdekekkel szemben. Magyarországon 1849 után természetesen fordult a kései rajongók figyelme a (német) katolikus Habsburgok ellenében a magyar puritán református Erdélyi Fejedelemség felé, melynek kétségkívül létező belső autonómiája elfeledtette az utódokkal a külpolitikai szuverenitás hiányát. A horvátok számára sosem adatott meg a választási lehetőség oszmánok és Habsburgok között, kiszolgáltatott helyzetük elég hamar kijelölte az ütközőzónában betöltött helyüket. A horvát nemességnek egyedül a magyar rendekkel szemben maradt némi mozgástere ön maga átpozícionálására, ám ennek taglalása messzire vezetne. Összegezve elmondhatjuk, hogy a horvát történelmi emlékezetben nem történt meg a török kor transzformálása,

⁵⁸ Kozličić–Bratanić–Uglešić 2011: 57, 81; Stanić 2014: 93–94.

⁵⁹ Molnár 2019.

⁶⁰ Varga 2021: 14–15; Molnár 2019: 226–227.

utólagosan sem vált lehetséges választási opcióvá, és kisebb kiigazítások mellett mind a mai napig alapvetően negatív maradt a törökök, illetve ennek szinonimájaként a balkániság megítélése.

A MUSZLIM SZAKRÁLIS ÉPÍTÉSZETI HAGYATÉK

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a horvát történettudományban nem alakult ki a magyarhoz hasonló markáns oszmanisztikai vonal, így a muszlim építészeti hagyaték feldolgozása is gyerekcipőben jár még. Persze igaztalanok lennénk, ha figyelmen kívül hagynánk, hogy mások mellett Hazim Šabanović, Ive Mažuran és Nenad Moačanin kutatásai a 20. század második felében kellő alapot teremtettek a továbblépésre. Előbbi elsőként foglalta össze a boszniai vilájet történetét és nem mellékesen elkészítette Evlia cselebi szerbhorvát fordításának kritikai kiadását, utóbbiak pedig hasznosították az útleírás építészeti adatait a munkáikban.⁶¹ Az ő tevékenységük nyomán készült el Evlia útleírása Hercegovinára vonatkozó fejezetének a feldolgozása.⁶² Mindezekkel párhuzamosan Zlatko Karač építész mérnök az elmúlt másfél évtizedben megkezdte a muszlim építészeti hagyaték szakszerű felmérését és értékelését,⁶³ melynek nyomában újabb kutatások indultak.⁶⁴ Magyar oldalról Sudár Balázs elsősorban a török Ekrem Hakki Ayverdi művei alapján emelte be vizsgálatába a horvát területeken álló dzsámikat, és csak remélhetjük, hogy az általa lefektetett módszertannal egyszer majd elkészül ezen építészeti hagyaték teljeskörű feldolgozása.⁶⁵

Az első alapvető kérdés, hogy hány muszlim épület állt a mai Horvátország területén a hódoltság korában. A horvátországi Iszlám Közösség (Islamska zajednica u Hrvatskoj) tájékoztatására építve Karač 189 dzsámit és imahelyet említ Szlavóniában és Likában, amelyekhez még hozzá kell számolni Dalmácia és Makarska vidékét.⁶⁶ Az sajnos nem derül ki, vajon ezek létezése régészetiileg is igazolt-e, de úgy tűnik, hogy a szakirodalom egyelőre ennél kevesebbet tudott csak pontosan azonosítani. Ugyanakkor ez a szám valószínűleg kevesebb a valaha létezett valós számnál, hiszen például Evlia 1663-ban csak Eszéken 46 imahelyet jegyzett fel művében. Adatait persze nem mindig tudjuk ellenőrizni, az sem világos, hogy miért van néha eltérés a mihrábok (imádkozás irányát jelző falifülke az imahelyek belsejében), dzsámik, mahallék (imahelyek köré szerveződő városrészek) és mecsetek számában, ám miként Sudár Balázs megjegyezte, „nem érdemes e számbeli különbségeknek jelentőséget tulajdonítanunk”.⁶⁷ Mivel

⁶¹ Šabanović 1959; Evlia 1967; Mažuran 1994, 1998; Moačanin 1999, 2001.

⁶² Pinjuh–Vlašić 2023.

⁶³ Karač 2011, 2015; Karač–Žunić 2018.

⁶⁴ Gusić 2022.

⁶⁵ Sudár 2014: 53–55; Ayverdi 1981.

⁶⁶ Karač–Žunić 2018: 47.

⁶⁷ Sudár 2014: 54.

célunk nem egy adattári kataszter építése, fogadjuk el, hogy az Evlia által megadott számok nagyságrendileg helyesek. Evlia, Ayverdi és Karač számításai szerint az alábbi területeken a dzsámik száma a következőképpen alakult:

Atya/Šarengrad (1), Bijelo Brdo/Trnovac (1?),⁶⁸ Bijela Stijena (1), Bilaj (1?), Belostyina/Bilosovc (1), Brod (3),⁶⁹ Brodski Zdenci (1?), Cernik (22), Dálya/Dalj (2), Dárda/Darda (1), Dobra Kuća (1), Donja Pištana (1?), Doljanovci (1?), Drniš (5), Dubica (5), Erdőd/Erduť (1?), Eszék/Osijek (46), Grabarje (1?), Gračac (1?), Gradište-Pozsega közelében (1?), Diakóvár/Jakova, azaz Đakovo (17), Imotski (1), Ireg/Irig (6), Islam (1?), Jaszenovác/Jasenovac (1), Karin (1?), Kamengrad/Kamensko (1?), Klissza/Klis (1), Knežci (1?), Knin (2), Kobaš (1?), Kutjevo (1), Lipovljani (1?), Lužani (1?), Marót/Morović (3), Miklós/Mikleuš (1?), Nadin (1?), Németi/Nijemci (6), Novi (2), Obrovac (1?), Ostrovica (1?), Pakrac (6), Perušić (1?), Podgorač (1), Pozsega/Požega (10),⁷⁰ Pozsegaszentpéter/Kaptol (2), Sarvaš (1?), Sinj (1), Skradin (1?), Stupčanica (1), Sziszek/Sisak (1), Sztatina/Slatina (2), Szotin/Sotin (1), Tovarnik (1), Udbina (1), Újlok/Ilok (19), Valkó/Vukovar (6), Valpó/Valpovo (5), Velika (1), Verőce/Virovitica (1), Vidovci (1), Voćin (1), Vrana (1), Vrgorac (1), Vrlika (1), Vukojevci (1?).⁷¹ Ez pillanatnyilag összesen 214 épületet jelent, és mivel a városok mellett a falvakban is számolhatunk muszlim lakossággal, így feltételezhetjük, hogy számukra – igaz, legtöbbször fából – szintén emeltek dzsámikat.

A megszállás menete a horvát területen a magyarországihoz hasonlóan ment végbe. Elsőként a már álló katolikus templomokat alakították át a nagyobb településeken. Ezek főként a hódító szultán tiszteletére szentelt uralkodói, azaz állami fenntartású dzsámik voltak.⁷² Ilyet ismerünk Atyán, Újlakon, Jaszenovácon, Kninben, Sinjben, Pozsegán, Pozsegaszentpéteren, Pakracon, Valkón, Valpón és Brodban. Ezeket főként a meghódított várakban alapították és a katonák használták,⁷³ a következő hullámban már inkább a külvárosokban építkeztek, és ezek az új épületek a kialakuló mahallék szakrális központjai lettek.⁷⁴ A dzsámik – vallásjogilag magasabb rangú imahelyek – ritkán álltak önmagukban, tartozhatott hozzájuk iskola és fürdő, a szerzetesrendek érkezésével megjelentek a kolostorok, a saját szentek teste fölé emelt türbék, valamint az utazók kényelmét szolgáló karavánszerájok.

⁶⁸ A kérdőjelesek Evlia és Ayverdi írásában (Evlia 1967: 267; Ayverdi 1981: 350) nem szerepelnek, ám Gusić említi őket az újabb szakirodalom, főként az 1579. évi összeírás feldolgozásai alapján. Gusić 2022: 8.

⁶⁹ Az 1579. évi összeírás alapján. Sršan (ur.) 2001: 104–105.

⁷⁰ Pozsega példája mutatja a számok problematikáját. 1579-ben 9 mahallét írtak össze dzsámival, egyet anélkül, míg Evlia 84 évvel később csak két dzsámít említett, Ayverdi viszont tízet számolt össze. Evlia 1967: 267; Ayverdi 1981: 350; Sršan (ur.) 2001: 25–34.

⁷¹ Ayverdi 1981: 338–347; Evlia 1967.

⁷² Sudár 2014: 62–65.

⁷³ Evlia 1967: 151–152, 158, 239. Gusić ennél kevesebb településen említett ilyen dzsámikat: „Požega, Kaptol, Orahovica, Valpovo, Brod, Dubočac, Jasenovac, Knin.” Gusić 2022: 8. Közülük Dubočac mindenképp kakukktójás, mert más forrásban nem szerepel; lehetséges, hogy a szerző összekeverte a boszniai Bosanski Dubočac településsel.

⁷⁴ Moaćanin 2001: 83.

A védelmi feladatok ugyanakkor megkövetelték a stratégiai helyek megerősítését, hidak építését és azok fenntartását, de ezekkel most nem foglalkozunk.

Az oszmán hódítás idővel átalakította a településhálózatot. Az értékesnek ítélt, fallal kerített városok zavartalanul fejlődtek tovább, ilyen volt Dalmáciában Vrlika, Vrana, Skradin és Sinj. Mások, mint például a fő közlekedési útvonal mellett fekvő Drniš vagy a Sinjtől északra fekvő Hrvace azonban ekkor emelkedtek fel, több közülük idővel akár egy-egy közigazgatási egység (náhije) központjává is válhatott.⁷⁵ A Dráva-Száva köze keleti felén több jelentős empórium jött létre a kialakuló hadi út mentén (Eszék, Újlak, Németi), két utóbbi egy-egy náhije névadója volt, valamint helyőrséggel is rendelkezett, akárcsak a ma már Szerbiához tartozó Pétervárad és Szalánkemén. Kicsit lemaradva mögöttük szintén jelentős településnek számított Racska, Marót, Ireg, Szávaszentdemeter (Dimitrofvca/Sremska Mitrovica), míg Eszéktől nyugatra csak Pozsega fejlődött és vált adminisztrációs központtá.⁷⁶ A város a 16. század végére Újlakkal együtt kiemelkedett a mezőnyből, akárcsak Dalmáciában Drniš és Klissza, és ez az új infrastruktúrán is érződött. Új városok is születtek, Telli Haszán alapította a 16. század végén Petrinját, néhány évtizeddel később pedig Rizvan Senković aga Gospićot. Biztosan állt dzsámi mindkét helyen, még ha kortárs írásos forrással nem is rendelkezünk erre vonatkozólag.⁷⁷

A dzsámik mellett meg kell említeni a derviskolostorokat, amelyekből mintegy húsz létezéséről tudunk a mai Szlavónia területén. Közülük a legjelentősebb a vukovári Hindi baba tekke, emellett szintén ismerjük Ulama pasa pozsegai alapítását. Evlia idején Eszéken négy, Németiben három, Pakracon kettő, Cerniken, Valpón és Újlakon egy-egy ilyen intézmény volt. Emellett Dálya, Voćin, Vidovci és Diakóvár településeken létezhetett egy-egy intézmény, miként a szerémségi, ma Szerbiához tartozó Racsán (Rača) is, ahol a tizenkét mecset mellett két kolostorról van tudomásunk.⁷⁸

Harmadikként a türbékről essék röviden szó. A muszlim szentek teste fölé emelt síremlékek különlegesen fontosak voltak az oszmán berendezkedés társadalmi konszolidációjában. A türbék gyakran lettek muszlim zarándokok utazási céljai, és ezáltal elősegítették a terület szellemi integrálását a birodalomba. A magyarországi hódoltságban tizennyolc ilyen sírkápolnáról tudunk, melyből mára kettő (Gül baba és a pécsi Idrisz baba) maradt fent.⁷⁹ A mai Horvátország területén kétségkívül Eszék volt a legnépszerűbb, ahol Evlia négy türbét említett.⁸⁰ Gradiska közelében állt Gaibija türbéje, az Udbinához közeli Visućban Halil bégé, Kninben pedig Musztafa efendié. Haszan efendié egy halveti kolostor szomszédságában, Pozsegában volt, Imotskiban egy ismeretlen muszlim hit-

⁷⁵ Jurin Starčević 2006: 117–119.

⁷⁶ Močanin 2001: 63. Idézi Gusić 2022: 4.

⁷⁷ Šarić 2012; Karač–Žunić 2018: 33–37.

⁷⁸ Karač–Žunić 2018: 57.

⁷⁹ Sudár 2013: 39–43.

⁸⁰ Evlia 1967: 368–369.

harcoséról (gázi) tudunk, míg Újlakon egy ismeretlen alapítású türbét ismerünk. A legismertebb kétségkívül Híndi babáé volt Valkónál.⁸¹

A dzsámik és kolostorok mellett a nyilvános szökőkutak, csörgök és kútházak is a hódoltságai muszlim városok megszokott elemeinek számítottak. Eszéken Evliától tizenkét ilyen építményről tudunk, és nagy valószínűséggel számos helyen alakítottak ki ilyeneket. Közülük ma a Három Királyok kút néven ismert klisszai vízmű van még használatban, illetve ismerjük a Pozsegában állót, a Slavonski Brod közelében levő Rozinka-kutat, illetve Cernikben egyet, és az Eszéken, valamint annak határában a Kászim pasa által alapított kutakat. Újlakon Arszlán bég kútjáról tudunk, és a Vrgorachoz közeli Zagvozdon levőnek is megmaradtak egyes elemei.⁸²

A felsorolásnak korántsem értünk a végére, és a közeljövőben fontos lenne adattárba rendezni az eddig ismert írásos és régészeti adatokat. Arra azonban ez a lista is alkalmas, hogy következtethessünk belőle a hosszú oszmán megszállás építészetének volumenére. De vajon mi maradt ezekből az emlékekből napjainkra? Egy részük már a visszafoglaló harcok során megsemmisült: Petrinjában már 1594-ben, Valkóváron 1687-ben. Amelyik épület nem pusztult el, azt katolikus templommá alakították át. Ez történt például Knin, Sinj, Ostrovica, Nadin és Vragovac, illetve a likai Perušić, Budak, Bilaj és Ribnik dzsámijával – utóbbiak esetében már 1689-ben.⁸³ Kninben Musztafa emin mecsetjét 1688-ban Szent Jeromos-templommá, a Drnišben lévő Šahin Agha Terzibalić-mecsetet Szent Barbara-templommá nevezték át. Előbbi leromlott állapota miatt 1783-ra elhagyták, mára pedig mindkettőt nyom nélkül lebontották.⁸⁴ Kászim pasa eszéki dzsámiját 1687-ben a jezsuiták alakították át Szent Mihály-plébánia-templommá, miután az eredeti épületet nagyrészt visszabontották.⁸⁵ Vrgoracban 1694-ben a ferencesek kezébe került a mecset és a hozzátartozó minaret. A mecsetet templommá alakították, a minaretet pedig 1861-ben lerombolták, válaszul a Hercegovinában ekkor kirobbanó keresztényüldözésre. 1913-ban elbontották az eredeti épületet és a helyére építették a ma is látható, Angyali Üdvözlés tiszteletére szentelt templomot.⁸⁶ Diakóváron a Kászim pasa-mecset minaretjének alsó részét még ismerték a 20. század elején, akárcsak az egykor a pozsegai Szent Lélek-templom helyén álló „Šerklot” mecset vörös téglából épült minaretjének a helyét a mai püspöki kertben.

A mai Horvátországban csupán három katolikus templommá átalakított oszmán mecset maradt fenn, mindegyik a 16. századból: Diakóváron Ibrahim pasa dzsámija (ma a Mindenszentek plébánia-temploma),⁸⁷ Drnišben a Szent Antal

⁸¹ Karač–Žunić 2018: 59.

⁸² Karač–Žunić 2018: 75–77.

⁸³ Soldo 1993.

⁸⁴ Soldo 1993: 158–163; Gusić 2022: 9.

⁸⁵ Mažuran 1994: 217–219.

⁸⁶ Hasandedić 1999: 41.

⁸⁷ Hafizović 2014.

ferences templom,⁸⁸ és Klisszán a Szent Vid-templom az erődben.⁸⁹ Ezek az épületeken túl vannak arra utaló jelek, hogy az Imotski erődben lévő Angyalok Nagyasszonya templom, valamint a glavinai templom is egykori oszmán mecsetek újrashasznosítása lehet.⁹⁰ Drniš öt dzsámijából mára egy maradt meg az említett ferences templom épületében, ezen kívül egyetlen minaret áll. Ezt 1968-ban restaurálták, és Horvátország egyetlen ilyen épületeként tartják számon.⁹¹

Akad néhány szökőkút Pozsegán, Cerniken és Klisszában, amelyek hosszabb ideig megmaradtak, valamint áll még egy Krupa folyón átívelő kőhid a Velebit lábánál. Ez bizony nem sok, ha belegondolunk, hogy a Dráván, a Kupán és a Krkán is épültek török kőhidak,⁹² ám nem is olyan rossz arány, hiszen a mintegy húsz muszlim kolostorból egyetlen egy sem élte túl az elmúlt évszázadokat – még a híres vukovári Hindi Baba tekke sem. A türbék közül egyedül Újlakon maradt épségben egy darab, míg például az Eszéken emelt Kászim pasa-türbe és Musztafa pasa-türbe helyszíne csak a közelmúlt régészeti ásatásai során vált ismertté. Halil bég 17. századi türbéje Visuće településen 1815-ben semmisült meg. A Stara Gradiška közelében emelt Gaibija-türbét a visszafoglaló háborúk után is rendszeresen látogatták a muszlim hívek a Száva túlsópartjáról, majd 1954-ben áthelyezték a bosnyák oldalra, Bosanska Gradiskába, ahol az 1990-es években a szerb csapatok lerombolták.⁹³

A végső számvetés szerint egész Szlavóniában csupán Eszéken, Pozsegán, Diakóváron és Gradiskán maradt meg muszlim emlék, illetve ide vehetjük még a Gorjani határában álló tornyot. Az Udbina és Gospić közötti területen tizennégy településen detektáltak oszmán kori várépítkezést, ám csak egy helyen (Udbina) maradt nyoma a dzsáminak. Drniš mai arculata 1968-ban alakult ki, a közeli Kninben ismert az eredeti dzsámi helye. Klisszáról szintén esett szó, tőle délkeletre tizenkilenc helyen ismert oszmán kori falmaradvány.⁹⁴ Amennyiben a muszlim szakrális építészeti hagyatékra fókuszálunk, akkor ma összesen huszonhat ilyen objektum ismert az országban.⁹⁵ (1. táblázat). A három évszázados oszmán jelenlétnek alig maradt több nyoma Horvátországban. Az oszmán korról szemben mindvégig megmaradt negatív gondolkodás megakadályozta, hogy a magyarhoz hasonló oszmán reneszánsz alakuljon ki a műemlékvédelem területén. Így viszont mára szinte teljesen eltűnt e több évszázados, megpróbáltatásokkal teli kor építészeti lenyomata, és vele együtt elveszett az esélye a török kor emlékezete megváltoztatásának is.

⁸⁸ Zdravković 1956.

⁸⁹ Zdravković 1957.

⁹⁰ Karač–Žunić 2018: 51.

⁹¹ Bár erről külön nem esett szó, említésre méltó az 1644-ben Vranában alapított Maškovića-han (karavánszeráj), amely ma egy alapos felújítást követően kiemelt turisztikai központja a Biograd környéki tengerpartnak.

⁹² Karač–Žunić 2011: 936–937.

⁹³ Ratković 2014.

⁹⁴ Dugački–Regan 2018: 708–709.

⁹⁵ Karač–Žunić 2018: 110; Gusić 2022: 8.

1. táblázat

A muszlim szakrális építészeti hagyatéék Horvátországban

türbe	Újlak
török kút	Újlak
egy mecset alapjai	Újlak
sírok	Újlak
egykori szökőkút a Baranyavár felé vezető út mentén	Eszék
Kászim pasa mecsetjének és türbéjének alapjai	Eszék
Ibrahim pasa mecset	Diakóvár
minaret a püspöki parkban	Diakóvár
egy mecset maradványai Bosut mellett	Vinkovci
„Tekke” török szökőkút	Pozsega
„Rozinka” török szökőkút	Slavonski Brod
egy mecset maradványai	Pakrac
török szökőkút	Cernik
egykori Gaibija türbe	Stara Gradiska
török szökőkút egy parkban	Oriovac
Memibegović Halil bég türbéje	Visuč
Mašković Han	Vrana
Halil Hodzsa mecset	Drniš
minaret	Drniš
Tardić Murád bég mecset	Klissza
Háromkirályok török kútja	Klissza
egykori mecset	Glavina
egykori mecset	Proložac
egykori mecset	Imotski
egykori mecset	Vrgorac
török kút	Zagvozd

Forrás: Karač–Zunić 2018; Gusić 2022.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agičić, Damir – Feletar, Dragutin – Filipčić, Anita – Jelić, Tomislav – Stiperski, Zoran 2000: *Povijest i zemljopis. Priručnik za hrvatske maninske škole*. Zagreb.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Ayverdi, Ekrem Hakki 1981: *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri III/3. Yugoslavya*. Istanbul.
- Bariska István 2008: Jurisics Miklós (1490–1543). *Vasi Szemle* (62.) 6. 703–720.
- Bán Dávid 2018: Rendet rakni a legendák világában. *Építészfórum* 10. 11. <https://epiteszforum.hu/rendet-tenni-a-legendak-vilagaban>. <https://doi.org/10.38144/TKT.2018.2.6>
- Benda Kálmán 1961: Bevezetés. In: Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Budapest, v–xiv.

- Bene Sándor 2012: Illíria, vagy amit akartok. A karlócai békét követő viták az egykori hódoltság déli határvidékének politikai berendezkedéséről. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest, 433–446.
- Bežen, Ante 2014: Časopis Hrvatska vjernost – kroničar izgradnje Crkve hrvatskih mučenika na Udbini i hrvatskog martirologija. *Senjski zbornik* (41.) 97–116.
- Bregovac Pisk, Marina 1994: Sisak u likovnim umjetnostima do kraja XIX. stoljeća. In: Goldstein, Ivo – Kruhek, Milan (ur.): *Sisačka bitka 1593*. Zagreb, 149–162.
- Budak, Neven 2007: *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku 1. Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*. Zagreb.
- Czigány István 1989: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* (102.) 2. 151–176.
- Debreczeni Attila 2012: Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi. (Egy nemzeti naratíva formálódása.) *Studia Litteraria Irodalom- és Kultúratudományi Folyóirat* (50.) 1–2. 68–88. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4002>
- Dugački, Vlatka – Regan, Krešimir 2018: *Hrvatski povijesni atlas*. Zagreb.
- Dukić, Davor 2004: *Sultanova djeca – predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar–Zagreb.
- Dukić, Davor 2007: Osmanizam u hrvatskoj književnosti od 15. do sredine 19. stoljeća. In: *Jezik književnosti i književni ideologemi. Zbornik radova 35. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb, 87–103.
- Evlia cselebi 1904–1908: *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1–2.* (Ford., jegyz. Karácson Imre.) Budapest.
- Evlia cselebi 1967: *Putopis. Odlomci o Jugoslavenskim zemljama.* (Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović.) Sarajevo.
- Foerk Ernő 1918: *Török emlékek Magyarországon*. Budapest.
- Fölker József 1900: *Mohács története*. Mohács.
- Galavics Géza 1986: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest.
- Genthon István 1944: Török műemlékek. In: Fekete Lajos: *Budapest a törökkorban*. (Budapest története 3.) Budapest.
- Gerő Győző 1980: *Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők.)* (Művészettörténeti füzetek 12.) Budapest.
- Gerő Győző 2002: A magyarországi oszmán-török régészet és épületkutatás története. In: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai.* (Opuscula Hungarica 3.) Budapest, 15–21.
- Goldstein, Ivo 1994: Sisačka bitka u hrvatskoj historiografiji i društvu 19. i 20. stoljeća. In: Goldstein, Ivo – Kruhek, Milan (ur.): *Sisačka bitka 1593*. Zagreb, 271–286.
- Goldstein, Ivo – Kruhek, Milan (ur.) 1994: *Sisačka bitka 1593*. Zagreb.
- Gózy Zoltán – Varga Szabolcs 2020: A mohácsi csata emlékezete Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Budapest, 223–235.
- Gusić, Monika 2022: Ottoman Religious Architecture in Croatia. *ST-OPEN* (3.) 1–33. <https://doi.org/10.48188/so.3.3>

- Gyáni Gábor 1999: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. 2000 (11.) március, 12–17.
- Hafizović, Fazileta 2014: Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu. *Scrinia Slavonica* (14.) 1. 41–51.
- Hasandedić, Hivzija 1999: *Muslimanska baština Bošnjaka II*. Mostar.
- Hasanovic-Kolutáczy Andrea 2019: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata. Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 563–617.
- Holjevac, Željko – Moaćanin, Nenad 2007: *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku 2. Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb.
- Janković, Valentina 2019: Toma Erdödy – „prvak slavan“ i hrvatski ban u društvenim okvirima i protuosmanskim sukobima s kraja 16. stoljeća te u historiografskom narativu o bitkama pod Siskom. In: Kekez, Hrvoje – Grgić, Stipica – Janković, Valentina (ur.): *Sisačka bitka 1593.–2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine*. Sisak, 137–167.
- Jurin Starčević, Kornelija 2006: Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: Prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* (38.) 1. 113–154.
- Jurković, Ivan 2006: Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet. *Povijesni prilozi* (25.) 39–69.
- Karač, Zlatko 2011: Turkish-Islamic Architecture in 16th and 17th Century in Croatia. Issues of Assessment and Reconstruction. In: Kudumović, Lana – Idrizbegović-Zgonić, Aida (ur.): *4th International Conference on Hazards and Modern Heritage (H&M) (CICOP Italy and BH CICOP) "The Importance of Place". Conference Proceedings*. Sarajevo, 442–459.
- Karač, Zlatko 2015: Osmanske džamije, tekije i mezari u Hrvatskoj. *Hrvatska Revija* (15.) 2. 96–104.
- Karač, Zlatko – Žunić, Alen 2011: Turkish-Islamic Urban Planning in the 16th and 17th Century in Croatia In: D'Amato, Claudio (ur.): *1° Congresso internazionale di Rete Vitruvio. Il progetto d'architettura fra didattica e ricerca*. Vol. 2. Bari, 931–940.
- Karač, Zlatko – Žunić, Alen 2018: *Islamic Architecture and Art in Croatia – Ottoman and Contemporary Heritage / Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj – Osmanska i suvremena baština*. Zagreb.
- Kekez, Hrvoje – Grgić, Stipica – Janković, Valentina (ur.) 2019: *Sisačka bitka 1593.–2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine*. Sisak.
- Keserü Katalin 1984: *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*. Budapest.
- Keserü Katalin 2014: Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után? In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae II. A magyar emlékezet helyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen, 274–285.
- Klaić, Vjekoslav 1911: *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća. 5. Čvrsto doba: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga (1527–1740)*. Zagreb.
- Kolanović, Josip (ur.) 1993: *Sisak u obrani od Turaka 1544–1597*. Zagreb.

- Kolar-Dimitrijević, Mira 2008: Hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić i njegov doprinos odgoju Hrvata. *Scrinia Slavonica* (8.) 367–397.
- Kozličić, Mithad – Bratanić, Mateo – Uglešić, Sanda 2011: Hrvatsko-bosanskohercegovačko razgraničenje na Pounju od 17. do 20. stoljeća prema izvornoj kartografskoj građi. *Geoadria* (16.) 1. 27–91. DOI:10.15291/geoadria.269
- Kurelac, Iva 2023: Jeronim Zara, kapetan Bakra i Rijeke i poslanik kralja Ferdinanda I. Habsburškog u diplomatskoj misiji (1533.) sultanu Sulejmanu I. *Problemi sjevernog Jadrana* (21.) 27–59. <https://doi.org/10.21857/94kl4c168m>
- Mažuran, Ive 1994: *Srednjovjekovni i turski Osijek*. Zagreb.
- Mažuran, Ive 1998: *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb.
- Majnarić, Ivan 2019: Historija, mitohistorija i Sisačka bitka 1593. In: Kekez, Hrvoje – Grgić, Stipica – Janković, Valentina (ur.): *Sisačka bitka 1593.–2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine*. Sisak, 223–239.
- Medgyesy S. Norbert 2021: *Seplasia 3. Theatrum profanum. Az iskolai színjátszás sajátosságai és világi témái a barokk kori Magyarországon*. Budapest.
- Mijatovic, Anđelko 1992: *Zrinsko-Frankopanska urota*. Zagreb.
- Miljan, Suzana – Kekez, Hrvoje 2015: The Memory of the Battle of Krbava (1493) and the Collective Identity of the Croats. *Hungarian Historical Review* (4.) 2. 283–313.
- Močanin, Nenad 1999: *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskog carstva do 1791*. Zagreb.
- Močanin, Nenad 2001: *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod.
- Molnár Antal 2019: *Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt*. (Magyar történelmi emlékek, értekezések.) Budapest.
- Németh Béla 1903: *Szigetvár története*. Pécs.
- Njavro, Đuro – Stiperski, Zoran 2007: Hrvatska i Zapadni Balkan. In: *Hrvatska i Zapadni Balkan. Rasprave o suverenitetu, nacionalnom identitetu i vanjskoj politici*. Zagreb, 157–185.
- Nora, Pierre (dir.) 1984–1992: *Les lieux de mémoire. I–III*. Paris.
- Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Papp Júlia 2021: Az 1526. évi mohácsi csata helyszínének emlékezete. *Történelmi Szemle* (63.) 3. 383–425.
- Pavličević, Dragutin (ur.) 1997: *Krbavska bitka i njezine posljedice*. Zagreb.
- Pavličević, Dragutin 2002: *Povijest Hrvatske. Treće, dopunjeno izdanje*. Zagreb.
- Pálffy Géza 2023: Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején (1683–1699). *Történelmi Szemle* (65.) 3. 393–415.
- Pelc, Martin 1994: Vijest – senzacija – propaganda: predstavljanje povijesnog događaja u doba ranog novog vijeka na primjeru bitke kod Siska. In: Goldstein, Ivo – Kruhek, Milan (ur.): *Sisačka bitka 1593*. Zagreb, 163–186.
- Perenić, Urška 2019: Ivan Kukuljević Sakcinski u slovenskoj prijevodnoj književnoj kulturni sredinom 19. stoljeća: Juran i Sofija ili Turci kod Siska i oblikovanje slovenskoga

- identiteta. *Umjetnost riječi. Časopis za znanost o književnosti, izvedbenoj umjetnosti i filmu* (63.) 1–2. 33–49. https://doi.org/10.22210/ur.2019.063.1_2.02
- Perić, Ivo 1997: *Povijest Hrvata*. Zagreb.
- Pinjuh, Dijana – Vlašić, Anđelko 2023: *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački zandžak*. Zagreb.
- Rački, Franjo (ed.) 1873: *Acta conjurationem bani Petri a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia / Izprave o uroti bana P. Zrinskoga i kneza Fr. Frankopana*. Zagreb.
- Radauš, Tatjana 1998: Erdődy, Nikola III. In: *Hrvatski biografski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/erdody-nikola-iii%3E> – utolsó letöltés: 2024. június 5.
- Ratkovčić, Rosana 2014: Prisutnost Derviša na Podričju Slavonije i Srijema u Vrijeme Osmanske Vladavine. *Scrinia Slavonica* (14.) 53–77.
- S. Laczkó András 2019: *Új nap, régi fény. Mohács a reformkori magyar lírában*. Pécs.
- S. Varga Pál 2014: „...keresettek alkalmat a hajdanra visszanézhetni...” Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában. In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae II. A magyar emlékezet-helyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen, 240–249.
- Šabanović, Hazim 1959: *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo.
- Šarić, Marko 2012: Osmanski korijeni Gospića: nahija Novi u XVI. i XVII. stoljeću. *Povijesni prilozi* (42.) 215–248.
- Sinkó Katalin 2001: Kontinuitás vagy a hagyomány újratemtése? Történeti képek a 19. században. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Közgyűlési előadások. 2000. Millennium az Akadémian. I.* Budapest, 317–330.
- Smičiklas, Tade 1891: *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije I–II*. (Djela JAZU 11.) Zagreb.
- Sokcsevits Dénes 1998: A horvát humanizmus magyarságképe a 16. században. In: Jankovits László – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Pécs, 61–69.
- Sokcsevits Dénes 2004: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest.
- Sokcsevits Dénes 2011: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest.
- Sokcsevits Dénes 2022a: A Habsburg Monarchia és a Habsburg uralkodók képe a mai horvát történettudományban. In: Sokcsevits Dénes: *Mozaikkockák a déli szomszédaink történetéből*. Budapest, 139–150.
- Sokcsevits Dénes 2022b: A Zrínyiek helye és emlékezete az újkori (19–20. századi) horvát történelmi és nemzeti tudatban. In: Sokcsevits Dénes: *Mozaikkockák a déli szomszédaink történetéből*. Budapest, 102–113.
- Soldo, Josip Ante 1993: Vijesti iz biskupskih vizitacija Kninske krajine tijekom XVIII. stoljeća. In: Antoljak, Stjepan – Macan, Trpimir – Pavličević, Dragutin (ur.): *Kninski zbornik*. Zagreb, 146–168.
- Sršan, Stjepan (ur.) 2001: *Popis sandžaka Požega 1579. godine. Defter-i mufassal-i Liva-i Pojega 987*. Osijek.
- Stanić, Damir 2014: Prilog poznavanju kolonizacije pograničja Karlovačkog generalata 1790-ih. *Historijski zbornik* (67.) 1. 93–117.
- Staud Géza 1999: *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Budapest.
- Sudár Balázs 2003: Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* (45.) 3–4. 213–263.
- Sudár Balázs 2010: *A pécsi Jakováli Haszan pasa-dzsámi*. Budapest.

- Sudár Balázs 2013: *A pécsi Idrisz baba-türbe*. Budapest.
- Sudár Balázs 2014: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. (Magyar történelmi emlékek, adattárak.) Budapest.
- Sudár Balázs (szerk.) 2022: *Gül baba: egy török dervis a magyar végeken*. Budapest.
- Szónyi Ottó 1928: Ferhád pasa fürdője Pécsen. *História* (1.) 32–42.
- Varga Szabolcs 2016: *Szűz Mária segítségével. A turbéki Mária-kegyhely története*. Budapest.
- Varga Szabolcs 2021: Egy főváros születése: Zágráb szerepének változása Habsburg (I.) Ferdinánd (1526–1564) korában. *Urbs. Várostörténeti Évkönyv* (15.) 11–34.
- Varga Szabolcs 2023a: Antiturcica irodalom a zágrábi káptalanban a 16. században. In: Bajáki Rita – Szilágyi Emőke Rita (szerk.): *Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)*. Budapest, 295–308.
- Varga Szabolcs 2023b: Távol a Balkántól: Horvátország. *Vigilia* (88.) 11. 1014–1020.
- Varga Szabolcs 2024: A török kor emlékezete Horvátországban. *Határtalan Régészet* (9.) 1. 36–40.
- Vitezović, Pavao Ritter 1700: *Croatia rediviva*. Zagrabiae. (RMK II. 2031.)
- Zdravković, Ivan M. 1956: Džamija, minare i tvrđava u Drnišu. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (10.) 1. 190–198.
- Zdravković, Ivan M. 1957: Džamija i česma na Klisu. *Naše starine* (4.) 294–297.
- Žebčević-Matić, Maja 2020: Transformacije običaja Grgureva u svjetlu novih spoznaja. *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požezi* (9.) 27–44. <https://doi.org/10.21857/ydkx2cwpk9>

Kármán Gábor

Habíb aga budai magyar tolmács*

Az elmúlt húsz év historiográfiájában az Oszmán Birodalom és a keresztény Európa közötti kapcsolatok történetében kiemelt figyelem fordult a két markánsan különböző társadalmi szerkezettel és politikai berendezkedéssel bíró világ között kommunikációt biztosító közvetítőkre. Noha a szakirodalmat figyelemmel követők korábban is rálapozhattak egyes tolmácsok életrajzainak feldolgozására, a kurrens történetírói trendekben ezek kiemelt jelentőséghez jutottak.¹ Az uralkodói udvarok közötti kapcsolattartás merev sémákban felfogott értelmezésétől szabadulni akaró új diplomáciatörténet számos izgalmas jelenségre mutatott rá velük kapcsolatban, méltatva szerepüket nemcsak a politikai kommunikáció, hanem a kultúrák kölcsönös megismerésének folyamatában is. Figyelemre méltó eredmények születtek azok életútjával kapcsolatban is, akik az egyes európai országokból érkezve tanulták meg a nyelvet és a számukra idegen politikai és kulturális közegben való eligazodást, de legalább ugyanennyi tanulmány vizsgálta azok karrierjét, akik oszmán közegben nőttek fel és a Fényes Porta alkalmazta őket különböző fordítási (és ahhoz kötődően tanácsadási) feladatokra.²

Ezek a tanulmányok szinte kizárólag a birodalmi központban működő közvetítőkre koncentráltak, ami természetes is, hiszen az oszmán diplomáciai élet legfontosabb színtere a szultáni udvar, a Fényes Porta volt. Történtek azonban sokat ígérő kísérletek arra is, hogy a jelenséget a politikai hierarchiában alacsonyabb szinten álló hatalmi centrumokban is megfigyeljük. A Budáról évtizedeken keresztül a Habsburgoknak (és kisebb mértékben Erdélynek) jelentéseket író Hüszejn csaus – születési nevén Alexander Fischer, álnevén Hans Caspar – frissen megjelent életrajza nyilvánvalóvá teszi, hogy a sokkal szűkösebben rendelkezésre álló dokumentáció ellenére ebben a közegben is lehetséges nagyon hasonló kérdések vizsgálata, mint amelyeket a Fényes Portán élő dragománokkal kapcsolatos kutatás részletesen tárgyalt.³

Ez a tanulmány egy másik budai renegát magyar tolmács, Habíb aga tevékenységére koncentrál. Apropióját egy, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából frissen előkerült, 1630-ban íródott levél adja, amelyben az általában a budai beglerbégek leveleit fogalmazó aga saját nevében szólal meg, és olyan

* A tanulmány a European Research Council CoG 101043451 projektjének keretében készült.

¹ Néhány fontosabb tanulmány: Camariano 1970; Matuz 1975; Szakály–Tardy 1989; Hering 1994.

² Alapvető irodalom, további bibliográfiával a különböző államokból érkező tolmácsokról: Kerekes 2004; Hamilton 2009; Tóth 2019; Cziráki 2024. A portai tolmácsokról: Hamilton 1994; Rothman 2009, 2013, 2021; Krstić 2011; Kármán 2016.

³ Szabados 2023. Korábbi változata: Szabados 2016.

tevékenységeiről számol be nyilvánosan az Erdélyi Fejedelemséget kormányzó Bethlen Istvánnak, ami még ebben a többes lojalitáshoz szokott közegben is meglepő. Elemzésemben – amellett, hogy eddig ismert életút-rekonstrukcióját néhány elemmel gazdagítom – megpróbálom megérteni ennek az oszmán tisztségviselőnek a személyes motivációját, a szigorúan, eseménytörténetként értelmezett politikatörténeti rekonstrukciót a szükséges minimumra szorítva, ahogy azt az új diplomáciatörténeti kutatások aktorközpontú irányzata ajánlja.⁴

BUDA MINT DIPLOMÁCIAI KÖZPONT

A budai beglerbégek különleges pozíciót foglaltak el az Oszmán Birodalom tartományi kormányzói között. Az irányításuk alatt álló terület úgynevezett nagy beglerbégségnek számított, ami nem annyira az ejálet méretére, inkább a vele járó presztízsre vonatkozott, és valószínűleg azon alapult, hogy a tartomány központja korábban királyi székhely volt. 1623 után folyamatossá vált az a 16. században még csak kivételes esetekben elnyert megtiszteltetés is, hogy a beglerbégek használhatták a vezíri címet, tehát elméletileg a szultáni tanács tagjai közé tartoztak. A funkció presztízsét jelzi, hogy a budai beglerbégi cím elnyeréséért az azt megszerzőknek kétszer annyiilletéket kellett befizetniük, mint például a temesvári pasáknak, de a hivatal birtokosai számtalan alkalommal jelezték azt is, hogy felügyeleti jogkörrel rendelkeztek a többi magyarországi és balkáni provincia fölött. Kádizáde Ali pasa például 1608 és 1616 közötti leveleiben rendszeresen a következő intitulációt használta: „Mi Vezér Ali pasa, az Szent Istennek engedelméből az hatalmas és győzhetetlen császárunknak az tengeren innen lévő hadainak, és Bosznán, Tömösváron, Egrön, Kanizsán és több várain szerdárja, gondviselője és fő helytartója Budán etc.”⁵ Még ha a szerdári címet (amely klaszszikus értelemben egy-egy hadjárat terület egy évre kinevezett oszmán katonai főparancsnokát jelölte) nem is mindegyik beglerbég tette ki a neve mellé, mások is szívesen hangoztatták, milyen alárendelt szerepet játszik hozzájuk képest a hódoltság összes többi tisztségviselője.

Még ha az alá-fölérendeltségi viszony tartalmát részleteiben nem is igazán ismerjük, az egyértelmű, hogy a határokon átívelő kapcsolatok kézben tartásában a budai kormányzók bírtak a legmagasabb jogkörökkel. Minden határmenti ejálet vezetője szükségszerűen levelezésben állt a másik oldalon a hierarchiában vele azonos szinten álló tartományi kormányzóval, de csak Buda helytartói mondhatták el magukról, hogy a Habsburg Birodalom legmagasabb szintjével is állandó kapcsolatban voltak. Igen sok olyan levelük maradt fenn, amelyben a bécsi Haditanács elnökével, magas rangú Habsburg miniszterekkel, vagy személyesen

⁴ von Thiessen 2011; Strohmeyer 2017: 182–183.

⁵ Bayerle (ed.) 1991: 134–260. A budai pasák jogállásáról: Fekete 1944: 187–200; Dávid 2002: 111–113; Fodor 2003.

a császárral egyeztettek a határvidék konfliktusairól, még mielőtt a problémákról a Fényes Portát informálták volna.⁶

Buda beglerbégeinek diplomáciai súlya azon is lemérhető, hogy székhelyük jelentette a Konstantinápoly felé tartó Habsburg követek első jelentősebb állomását. Noha a Dunán érkező diplomaták már Esztergom szandzsákbégjénél is tiszteletüket tették, Budán került sor az első igazán fényes körülmények között végbemenő audienciára egy oszmán tisztségviselőnél. Ennek során a követek akár kisebb léptékű (bár a határvidék ügyei szempontjából igencsak jelentős) politikai tárgyalásokat is bonyolítottak, és rendszeresen hoztak ajándékot is a beglerbégeknek.⁷ A 17. században, amikor kialakult a szertartásrend, miszerint a békekötések után egyszerre indul főkövetség Bécsből Konstantinápolyba, illetve az ellenkező irányba, és ezek mind oda-, mind visszaújukon egyszerre lépik át a határt, számos magas rangú diplomata élvezhette hosszabb ideig a budai udvar vendégszeretetét, amíg követtársa a másik oldalról meg nem érkezett. Ez persze időnként nyomásgyakorlásra is lehetőséget nyújtott a beglerbégeknek: a fennmaradt levelezésben számos példát találunk a vádra, hogy a budai pasák jóformán túsul tartják maguknál a Habsburg diplomatákat.⁸

Még akkor is, amikor nem érkeztek magasabb rangú követségek Budára, alacsonyabb presztízsű, sokszor a Habsburgok által alkalmazott tolmácsok köréből érkező diplomaták jóformán egymásnak adták a kilincset a pasa udvarában. Az általuk tárgyalt ügyek kisebb konfliktusoktól a nagyobb követségek előkészítésén át egészen nagy formátumú kérdésekhez való hozzászólásig terjedhettek, például abban az esetben, amikor a Konstantinápolyból érkező hivatalos békeokmányokat Bécsbe juttatásuk előtt Budán átnézték a keleti nyelveknek a császári udvarból érkező szakértői, és még a ceremóniális követség indulása előtt felhívták a figyelmet az azokban található hiányosságokra.⁹

Különösen fontos szerepet játszottak az oszmán–Habsburg diplomáciai kapcsolatok üzemeltetésében a budai beglerbégek a 17. század kezdete óta. A korábbi békekötésekkel szemben, amelyek tárgyalásához a Habsburg uralkodó követeket küldött Konstantinápolyba és nekik kellett a feltételeket kialakítani a nagyvezírral, a tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki békét már a határvidéken kötötte két tárgyalóbizottság, az oszmán delegáció vezetője pedig Kádizáde Ali budai pasa és Habíb efendi, a budai kádi volt. Az 1620-as években újrainduló tárgyalások ebből a megoldásból csináltak rendszert: az 1625. évi gyarmati, majd az 1627. évi szőnyi tárgyalásokon is a budai beglerbégek kaptak megbízatást a Fényes

⁶ Takáts–Eckhart–Szekfű (szerk.) 1915; Bayerle (ed.) 1972, 1991; Kármán et al. (eds) 2022; Szabados 2023: 145–148. Az 1620-as évek második felében a hivatalt betöltő Mürtezä pasa levelezési kapcsolathálózatát Mahmut Halef Çevrioğlu rekonstruálta, sajnos a magyar levelezőpartnerekre szinte semmilyen figyelmet nem fordítva: Çevrioğlu 2022.

⁷ Jajczay 1934; Kerekes 2004: 1194–1196; Procházka–Eisl–Römer 2009; Radway 2017: 134–218. A budai pasa megajándékozásával kapcsolatos problémákról: Kármán 2014: 655–657.

⁸ Például Hans Jakob Kurz von Senftenau esetében: Kármán et al. (eds) 2022: 209–217. A határátlépés ceremóniájáról: Strohmeyer 2020; Cziráki 2024: 102–103.

⁹ Cziráki 2024: 88, 99–106.

Portáról a procedúra főtárgyalói tisztének betöltésére, és a tényleges egyeztetéseket az általuk kijelölt delegációk végezték a két hatalom által birtokolt erődök vonalai között fekvő településeken. Az 1642. évi második szőnyi békét hasonló körülmények között hozták tető alá.¹⁰

Ennek a kiemelt diplomáciai funkciónak a betöltéséhez természetesen szükség volt egy jól bejáratott hivatali gépezetre is. A beglerbégeket azonban – híven az Oszmán Birodalom tartományi igazgatásában általánosan megfigyelhető rotációs elvhez – a birodalmi központ meglehetősen sűrűséggel, általában néhány évenként lecserélte, és a frissen érkező tartományi kormányzók jó része semmiféle tapasztalattal nem rendelkezett a birodalom északnyugati határvidékével kapcsolatban.¹¹ Noha néhány legközvetlenebb munkatársukat az oszmán tisztségviselők gyakran vitték magukkal új állomáshelyükre,¹² az adminisztráció többi tagja általában helyben maradt, így nekik volt esélyük arra, hogy mélyebb tudást szerezzenek egy adott hely viszonyrendszereiről (de akár egy közepes méretű régióról is), és ennek révén építsenek maguknak karriert. Nem véletlen, hogy a kisebb-nagyobb konfliktusok kezelése, vagy legalább a jó viszony fenntartása végett Budára érkező erdélyi követek rendszeresen hoztak ajándékokat a beglerbég udvartartása prominens tagjainak is. Számítottak rá, hogy a szultáni adminisztrációban megtalálható posztokhoz hasonló hivatalokat betöltő budai tisztségviselők, a defter kiháják, reisz effendik, csausbasik és kapudzsilár kiháják ennek fejében jóindulattal taglalják majd a fejedelem törekvéseit az egymást követő tartományi kormányzók előtt.¹³

A hosszabb távon a budai adminisztrációban szereplő hivatalnokok között is kiemelt szerepet töltöttek be a diplomáciai kapcsolattartás szempontjából a budai beglerbégek írnokai. A hosszú ideig szolgáló, nagy tapasztalatra szert tevő deákok ugyanúgy a diplomáciai érintkezés helyes formáinak szakértőivé, illetve a korábbi kommunikációra vonatkozó tudás hiteles forrásaivá váltak, mint a Fényes Portán szolgáló társaik. Akárcsak Konstantinápolyban, a legmagasabb szintű levelezést fogalmazó írkokok a budai udvarban is olyan dolgokról értesülhettek, amelyekhez az adminisztráció számos más szintjének nem lehetett hozzáférése. Ez pedig annak ellenére is nagy súlyt biztosított számukra, hogy adminisztratív hatalommal, eljárási jogkörökkel nem rendelkeztek.¹⁴ Hüszejn csaus, alias Hans Caspar életútja híven mutatja, hogy a tolmácsok mindezen előnyeikből nemcsak

¹⁰ Salamon 1867: vi–xlv; Majláth 1885; Papp 2018: 95–97; Juhász 2020.

¹¹ A budai beglerbégek máig is használható listája: Gévay 1841. A rotációs elvről: Barkey 1996.

¹² Lásd például Kászim kethüda esetét Fóti Miklós és Sz. Simon Éva jelen *Korall*-számában olvasható tanulmányában.

¹³ Kármán 2014: 651–652. Lásd például az 1635. évi ajándéklistát: Beke–Barabás (szerk.) 1888: 164–165. A budai pasa udvaráról: Fekete 1944: 199; Dávid 2002: 104–109; Fodor 2003: 472; Molnár 2009: 51–52. A defter kihája kincstári igazgatási funkciót látott el, a reisz effendi a kancellária működéséért felelt, a csausbasi a különböző szolgálatok ellátásával megbízott csausok vezetője volt, míg a kapudzsilár kihája a kapuőrök élén állt.

¹⁴ A budai magyar deákok történetének klasszikus feldolgozása: Takáts 1915. A tolmácsokról mint a korábbi adminisztráció döntéseire vonatkozó információk forrásáról: Kármán 2016: 59–61.

az oszmán adminisztráció keretein belül voltak képesek tőkét kovácsolni, de azt a Konstantinápolyban megszokott módon Budán is pénzre válthatták, idegen hatalmakat látva el a birodalom belső életéről szóló információval.¹⁵

HABÍB AGA ÉLETÚTJA

Az első olyan levél dátuma, amelyet Habíb aga kézírásával ismerünk és a budai beglerbég nevében íródott, 1627. február 12. Ugyanebből az évből származnak az első említések is a ránk maradt forrásanyagban, amelyek a tartomány helytartója mellett betöltött tolmácsi feladatairól tanúskodnak.¹⁶ Korábbi életútjáról egyetlen forrás sem szól: az agának nincs olyan megnyilvánulása, amelyben nyilatkozna megelőző éveiről, és kortársaitól sem maradt fenn olyan feljegyzés, amelyből erre következtethetnénk. Mindazon levelek írásképe, amelyeket igazolhatóan Habíb aga írt, meglehetősen egyedi, nyelvhasználat és ortográfia terén is nehezen elteveszthető megoldásokat használ. Így elvben lenne esélyünk arra, hogy karrierjének a Budára kerülését megelőző szakaszairól is megállapításokat tehessünk. Azon gyűjtemények szűrőpróbaszerű átvizsgálásával azonban, amelyek oszmán tisztségviselőktől nagy számú eredeti levelet tartalmaznak, csak egy viszonylag gyenge lábakon álló hipotézist lehet megfogalmazni.¹⁷

Az aga első, rövid életrajzát összeállító Szabados János fedezett fel a bécsi levéltári anyagban egy 1615-ből származó levelet, amely a kanizsai Musztafa efendi nevében íródott, és amelynek írásképe egyes elemekben hasonlít Habíb aga tíz évvel későbbi kézírásához. 1614 decemberéből a Batthyány-levéltár igen gazdag anyagából szintén előkerült egy levél, amely egy bizonyos Júszuf kihája nevében íródott, és a karakterek által keltett összbenyomás felidézi azt, amelyet a későbbiben a Habíb aga által jegyzett dokumentumok olvasói érezhetnek.¹⁸ A betűk egyenkénti összehasonlítása azonban számos különbséget tár fel, amelyek még akkor is igencsak kétségessé teszik az azonosítást, ha tekintetbe vesszük, hogy kisebb mértékben tíz év alatt ugyanannak az írónak az írása is változhat.

1623–1624 során Szarhos Ibrahim pasa írnokának három levele kelti azt a gyanút, hogy Habíb aga kézírását látjuk.¹⁹ Ha valóban Kanizsáról érkezett, nem világos, hogyan kerülhetett az írnok az anyai ágon a hírneves Szokollu családhoz is kötődő boszniai beglerbég szolgálatába. Karrierje során Ibrahim több magyarországi pozíciót is betöltött, sőt, kanizsai beglerbég is volt, de 1605 és 1608 között, tehát jóval azelőtt, hogy Habíb aga esetleges kanizsai tartózkodásáról

¹⁵ Szabados 2016, 2023.

¹⁶ Kármán et al. (eds) 2022: 331–333; Salamon (szerk.) 1867: 47, 49, 51, 155, 202–203.

¹⁷ Lásd az egyik Habíb aga által írt levél faksimile kiadását: Kármán et al. (eds) 2022: 25.

¹⁸ Szabados 2023: 151; Júszuf kihája levele Batthyány Ferencnek (Kanizsa, 1614. december 9.). MNL OL P 1314 no. 22922.

¹⁹ Szarhos Ibrahim pasa levelei Batthyány Ferencnek (Banja Luka, 1623. július 22.; Száva vize mellett, 1623. augusztus 7.; „Boszniaországban”, 1624. április 24.). MNL OL P 1314 no. 20671, 48069, 48070. Ibrahim pasa leveleiről: Tóth 2013.

vannak dokumentumaink.²⁰ Mindenesetre ha az azonosítás helyes, minden valószínűség szerint Habíb aga erdélyi kapcsolatai ebben az egy évben jöttek létre. Mivel a szultán 1623-ban Ibrahim pasát nevezte ki szerdárnak a magyarországi frontra és őt bízta meg Bethlen Gábor Habsburg-ellenes háborújának támogatásával, a magyar tolmácsnak alkalmasint arra is lehetősége nyílt, hogy a fejedelemmel személyes ismeretséget kössön. Noha a hadjárat kudarcáért Bethlen a boszniai beglerbéget tette felelőssé, hiszen az ő katonai egységeinek lázadása miatt kellett fegyverszünetet kötnie a morvaországi Hodonín mellett körülzárt császári csapatokkal, a renegát magyar tolmács szempontjából a hadjárat – ha valóban innen erednek erdélyi összeköttetései – egy gyümölcsöző kapcsolat kezdetét jelentette.²¹

1624 után a következő adatunk Habíb agáról a már említett 1627. februári, a budai beglerbég nevében írott levél. Ettől kezdve folyamatosan ő fogalmazta a hódoltság legfontosabb akkori vezetőjének, Mürtezá pasának a kancelláriájáról kikerülő magyar nyelvű iratokat, egészen a beglerbég 1630. márciusi távozásáig.²² A szerájiskolában nevelkedett, majd tehetségét az 1620-as évek elején kis-ázsiai posztokon bizonyító Mürtezá 1624 második felében kerülhetett a birodalom északnyugati határvidékére, éppen a boszniai ejálet élére. 1626 nyarán a szultán őt is Magyarországra rendelte, és amikor a hadjárat kijelölt szerdárja, Szúfi Mehmed budai pasa augusztus közepén hirtelen meghalt, Mürtezá vette át a hódoltsági seregek irányítását, amihez nemsokára megkapta a Fényes Porta kinevezését is.²³ Mivel Szarhos Ibrahim pasát 1623 végén, amikor megfosztották boszniai hivatalától, nem küldték új állomáshelyre, hanem rendelkezési állományba helyezték (ideiglenesen *mazul* lett), könnyen elképzelhető, hogy magyar deákja, Habíb aga sem hagyta el a tartományt, hanem a később megérkező Mürtezá szolgálatába állt, és az ő kíséretében érkezett Budára.

1627 első felében, a később a szőnyi békéhez vezető oszmán–Habsburg béketárgyalások előkészítése idején Habíb aga már Mürtezá pasa állandó magyar tolmácsa és bizalmi embere volt. Budán ő tolmácsolt a beglerbégnak a Habsburg oldalról érkező követekkel, illetve a szultáni oldalról szintén a tárgyalóküldöttségbe delegált erdélyi diplomáttal folytatott megbeszélésein, és úgy tűnik, ő volt a követek számára az elsődleges kapcsolattartó személy is – a portai dragománok hasonló szolgálatot láttak el a szultáni udvarban.²⁴ A tény, hogy a beglerbég távo-

²⁰ Szarhos Ibrahim pasa életrajzi összefoglalói: Sudár 2006: 28–32; Zahirović 2012: 125–127; Tóth 2013: 218–224.

²¹ Az 1623. évi magyarországi hadjáratról és a két sereg közti együttműködés viszonyosságairól: Nagy 1969: 345–350; B. Szabó 2014: 62–65; Sudár 2023: 145–148.

²² Kármán et al. (eds) 2022: 331–711. Az egyetlen kivétel 1630 januárjából származik, Mürtezá pasa kanizsai látogatásának idejéből, ahová, úgy tűnik, nem vitte magával a magyar tolmácsot. Uo. 27, 680–682.

²³ Sudár 2020: 261–264.

²⁴ Lásd Tholdalagi Mihály, illetve Tasi Gáspár követnaplói: Salamon (szerk.) 1867: 49, 202–203. Bethlen Gábor bevonásáról a szőnyi béketárgyalásokba: Kármán 2024. A portai tolmácsok által ellátott feladatok körére jó példa Zülfikár aga esete: Kármán 2016.

zásáig az összes magyar nyelvű levél az ő keze írása, azt mutatja, hogy pozíciója a későbbiekben sem rendült meg.

Írnokként Habíb aga éppen egy olyan időszakban szolgált, amely több szempontból is átmenetinek számított. Ahogy a téma klasszikus elemzője, Takáts Sándor felfigyelt rá, az 1620-as években kezdett visszaszorulni a magyar nyelv a beglerbégék levelezésében, és a kancellária alkalmazottai is új társadalmi csoportból érkeztek. 1626 februárja után nem ismerünk több levelet Balázs deák kézírásával, aki az utolsó mindazon névvel ismert, évtizedekig szolgáló keresztény magyar írások sorában, akik a Habsburgokkal folytatott diplomáciai levelezés bonyolításáért voltak felelősek.²⁵ Habíb aga anyanyelve szintén a magyar volt (ahogy erről egyes nyelvjárási fordulatai tanúskodnak), de már muszlim hitre tért. Első generációs áttért mivoltát bizonyítja pecsétjének felirata is, amelyben teljes nevét „Habíb ibn Abdullah”-ként adja meg, márpedig az „Allah szolgája” jelentésű nevet a hódoltságban akkor tüntették fel a muszlim névben patronímként, ha a személy apja még keresztény nevet viselt.²⁶

Habíb aga a tevékenységének hatókörét illetően is egy új korszak képviselője. Míg 1617-ben a budai helytartó még teljes természetességgel küldött magyar nyelvű levelet a Haditanács elnökének, az 1620-as évek közepére már az volt a gyakorlat, hogy a bécsi politikai elit prominens személyiségei oszmán török nyelvű levelet kaptak, és a magyar nyelvet csak a Magyar Királyság, illetve Erdély méltóságviselőivel folytatott levelezésre tartogatták. Az oszmán török nyelvű leveleket nyilvánvalóan a korabeli levelezésben „cancellarius”-nak titulált reisz efendi állította ki, Habíb agának így csak Mürtezá pasa hivatalos kommunikációjának egy részére volt közvetlen rálátása.

Ahhoz képest, hogy az 1620-as évek második feléből szinte hiánytalan a fennmaradt levelezés a budai beglerbég és a magyar nádor, Esterházy Miklós között, és Mürtezá pasa néhány levele megtalálható más gyűjteményekben is, az 1630 utáni évekből alig ismerünk eredeti magyar nyelvű, Buda kormányzójának nevében elküldött dokumentumot. A kevés fennmaradt forrás azonban azt mutatja, hogy Habíb aga szolgálata az 1630-as évek első felében is folyamatos lehetett: Koháry Péter érsekújvári vicekapitány 1630-ban Adzsem Haszan budai pasától, majd a Múszá pasát helyettesítő Ahmed kihájától is olyan levelet kapott,

²⁵ Kármán et al. (eds) 2022: 291–294. Az írkokokról: Takáts 1915: 89–92. A magyar nyelv az 1610-es évek végén a Habsburg oldalról is kiszorult a diplomácia eszköztárából, a latinul érkező levelek mindazonáltal nem kis kihívás elé állították a budai kancelláriát, amelyet épp egy Habíb aga által fogalmazott levél tett szóvá: „Ha azért mikor az szükség fogja kívánni, onnyéd feljül Bécsből az tanácsurak részéről leveleknek köllönék júni, úgy ítéljek, azokat ha törökül, az vagy magyar nyelven íratnája Önagyságok, alkolmatosb lenne, mert annak minden pontját jobban meg fogja Önagysága urunk érteni. Mert ha az levelek más nyelven fognak íratni, némely szóknak értelmében akadál fog ott lenni, mert miköztünk az jó filosofus ritkán találtotik.” Ahmed kihája levele Koháry Péternek (Buda, 1632. február 12.) *SA BB RA Koháry-Coburg, Č. V. no. 12120.*

²⁶ Hegyi 1998: 237. Habíb aga pecsétjét egy Bethlen Istvánnak küldött leveléről, viaszlenyomatból ismerjük (s. l., 1630. október 15.). *MNL OL P 1955 17. cs. 55. t. no. 128.* A rajta lévő felirat: „Râcî-i Lutfi-i İlâhî / Habîb bin Abdullah” (Az isteni kegyelemért könyörgő Habíb ibn Abdullah). A pecsét értelmezéséért Sudár Baláznak tartozom köszönettel.

amelyet Habib aga vetett papírra.²⁷ 1631 januárjában a Komáromban tartózkodó Habsburg követeknek is a magyar tolmács hozta a beglerbég üzenetét, sőt, hosszasan megvitaták vele a hajdúk hovatarozásával kapcsolatos kérdéseket is.²⁸

Egy dátum nélküli kisebb papiros arról tanúskodik, hogy Habib aga szolgálataira a budai beglerbégek nemcsak magas szintű diplomáciai ügyekben tartottak igényt. Ezen a tolmács egy bizonyos Szabó Istvánt szólított meg, aki „az elhajtott juhok mellett” esett rabságba, tehát nyilván egy oszmán portya során kerülhetett Budára, de feltehetőleg időközben visszatért magyar területre (hiszen különben nem lett volna szükség az írásban való érintkezésre). Habib aga szigorúan ráparancsolt Szabóra, hogy írja fel neki, kik voltak a társaságában, amikor fogságba esett, ahogyan azt is kérte tőle, hogy jegyezze fel rabul ejtőinek nevét és lakhelyét, hogy a beglerbég igazságot szolgáltatthasson.²⁹ Feltehetően a tolmácsnak jóval több idejét tölthette ki az ilyen jellegű ügyek intézése, mint a regionális nagypolitikába való bevonódás.

Az 1635. év tragikus eseményeket hozott a magyar tolmács életében: a városban nagy tűzvész pusztított, amelyben az ő háza is leégett, felesége is alig tudott Pestre menekülni.³⁰ A következő év azonban még ennél is végzetesebbnek bizonyult számára. Bethlen István, aki miután az erdélyi trónt 1630-ban elvesztette, 1636-ban oszmán támogatással trónkövetelőként lépett fel I. Rákóczi Györggyel szemben, rövid naplóbejegyzéseket hagyott hátra az év eseményeiről. A május és június fordulóján született bejegyzések arról tanúskodnak, hogy Naszúhpasazáde Hüszejn pasa Pest melletti táborában zendüléshez közeli állapotok voltak, a különböző hódoltsági állomáshelyekről érkező katonák lázongtak a beglerbég ellen. Június 2-án aztán Bethlen István a következőt jegyezte fel: „Elérkezvén az török végbeliek és az vezér szállása felé közelítvén, kikérék tefter kihaját és Habib agát és levágák.”³¹ Annak hátterében, hogy a magyar tolmács karrierje ilyen véres véget ért, alighanem erdélyi kapcsolatai állhattak.

²⁷ Adzsem Haszan pasa levelei Koháry Péternek (Buda, 1630. július 26. és szeptember 30.), illetve Ahmed kihája levele ugyanannak (Buda, 1632. február 12.). ŠA BB RA Koháry-Coburg, Č. V. no. 12100, 12122, 12120. A következő gyűjteményekben, amelyek a korábbi évtizedre vonatkozó levelezéskiadás alapját képezik, egyetlen magyar nyelvű eredeti levél sem maradt fenn a budai pasáktól Mürtezá pasa távozása és 1636 között: MNL OL P 123 II. i. no. 173–227; MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 26b; MNL OL A 98 9. cs. fasc. 11–11b.

²⁸ Sebastian Lustrier és Liptay Imre jelentése II. Ferdinándnak (Komárom, 1631. január 17.). Szilágyi 1898: 25, 28–29. További adatok a magyar tolmács tevékenységéről az 1630-as évek első feléből: Szabados 2023: 152. 721–723. j.

²⁹ Habib aga üzenete Szabó Tamásnak (s. d.). ŠA BB RA Koháry-Coburg, Č. V. no. 12194.

³⁰ Sebessi Boldizsár levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1635. október 30.). Beke–Barabás (szerk.) 1888: 163. A tűzvészről: Fekete 1944: 109; Simon 2011: 471.

³¹ Szilágyi 1884: 306. Egy 1642-ből származó levél említ még egy Habib agát Budán: Bátorkeksi Ferenc levele Esterházy Pálnak (Buda, 1642. április 25.). Merényi 1907: 577–578. Minden jel arra mutat azonban, hogy egy másik személyről van szó; egy 1636 késő nyaráról eredetiben fennmaradt, a budai beglerbég nevében fogalmazott levél már más kézírást mutat: Naszuhpasazáde Hüszejn pasa levele a bihari hajdúknak (Rákos mezején, 1046. rebbiüláhir 11. [1636. augusztus 13.]). MNL OL F 12 4. d. V/7. nr. 12.

HABÍB AGA ERDÉLYI KAPCSOLATAI

A szakirodalomban közhely, hogy a különböző kora újkori udvarok tolmácsai ritkán tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy a kezükön átmenő információmenyiségből közvetlen anyagi hasznot húzzanak. Az udvarba érkező, vagy onnan útnak indított levelek tartalmát (esetleg róluk készült másolatokat), vagy a zárt ajtók mögött zajló audienciákon hallott információkat sokan tették pénzzé, akár egyszerre több ellenérdekelte fél érdeklődését is kihasználva. Az igazán jól dokumentált esetekben megfigyelhető azonban, hogy nem mindig és nem minden diplomatának volt esélye arra, hogy megfelelő juttatások ellenében fontos háttértudáshoz férjen hozzá egy-egy tolmácson keresztül; személyes preferenciák és ellenszenvék nagy mértékben befolyásolhatták, kivel hajlandó egy dragomán együttműködni és milyen hitelességű hírekkel látja el.³²

Az Erdélyi Fejedelemség diplomáciája az oszmán politika útvesztőjében való tájékozódásához sűrűn keresett olyan pártfogókat, akikkel összekötötte a közös háttér. Az Oszmán Birodalomban általában is megfigyelhető jelenség, hogy a többnemzetiségű politikai közegben a szereplők nagy mértékben építik kapcsolathálójukat etnikai-regionális alapokra (az oszmán török terminológia szerint a közös *cinshez* tartozásra), ebben az esetben is tetten érhető: a fejedelmek számára támogatást nyújtó személyek között sokszor találunk magyar származású renegát tisztségviselőket.³³ Igaz, egyes esetek azt mutatják, hogy ezen kapcsolatok háttérben nem annyira érzelmi azonosulást kell feltételezni, inkább pillanatnyi érdekközösséget, amely a régió szakértőjének számító oszmán méltóságviselők, illetve Erdély uralkodói között állhatott fenn, és amely bármelyik pillanatban össze is omolhatott, ha a nagypolitika által adott keretek azt diktálták.³⁴

Természetesen ezek a mechanizmusok a budai beglerbég udvarának kisebb közegében is hasonlóképpen működtek. A legrészletesebben dokumentált életút, Hans Caspar alias Hüszejn csausé is nyilvánvaló bizonyítékokkal szolgál arra, hogy a korabeli tolmácsok felismerték az információ birtoklásában az anyagi előny megszerzésének a lehetőségét. Az ő karrierjéről azért tudunk ilyen sokat, mert évtizedeken keresztül a Habsburg hírszerzés, a *Geheime Korrespondenz* szolgálatában állt, de az 1650-es években az Erdélyi Fejedelemség diplomatáinak is rendszeresen küldött híreket.³⁵ Habíb aga egyik fennmaradt levele szintén arról tanúskodik, hogy a magyar tolmács nem hivatalos utakon, titkos levélvivőkön keresztül is tartotta a kapcsolatot Esterházy Pál érsekújvári kapitánnyal, és küldött neki híreket; 1634 márciusában éppen arról, hogy a szultán személyesen kíván hadba vonulni, és ezért Drinápolyban nagy sereg gyülekezik. Ugyanebben a levélben hosszasan elmélkedett arról, miképpen kellene értelmezni Albrecht von Wallenstein meggyilkolását, amiről Esterházy értesítette ugyan, de a budai

³² Lásd például Zülfikár aga portai tolmács esetét: Kármán 2016.

³³ B. Szabó–Sudár 2012: 1025–1026; B. Szabó–Sudár 2015.

³⁴ Kármán 2016: 69–74.

³⁵ Szabados 2023; az erdélyi kapcsolatokról: Szabados 2021.

beglerbéghez más hírek is érkeztek a gyászos eseményről, amelyek hitelesebbnek tűnnek.³⁶ Összességében az üzenet, dacára a titkos kommunikációs csatornákra vonatkozó utalásoknak, nem kelti azt a benyomást, hogy a két fél között mély bizalmi viszony állt volna fenn.

Habíb agának az erdélyi diplomáciával fenntartott kapcsolatairól nemcsak sokkal több adatunk van, de azok természete is eltér a Magyar Királyságban szolgáló főtisztnek írott levél hangvételétől. Az első részletesebb információkkal a szőnyi béketárgyalások előkészítő szakaszából rendelkezünk, kis idővel az után, hogy Habíb aga kézírása feltűnt a budai írások között. Tholdalagi Mihállyal, Bethlen Gábor követével nemcsak addig tartották a kapcsolatot, amíg az Budán tartózkodott, hanem az után is, hogy az erdélyi diplomata Szőnybe távozott a tárgyalások tényleges megkezdésére: Tholdalagi naplója szerint Habíb aga informálta arról, hogy a nádor követénél olyan levelek másolatait látta, amelyeket az erdélyi fejedelem korábbi budai pasáknak írt. A tolmács nemcsak figyelmeztette Tholdalagit, hogy olyan praktikákat sejt a háttérben, amelyek Bethlen érdekeit sértik, de két levélről másolatot is készített és megküldte azokat az erdélyi követnek. Arra törekedett, hogy látványosan hasznos szolgálatokat tegyen az erdélyi fejedelemnek, ahogyan azt Tholdalaginak meg is ígérte, amikor a diplomata elhagyta Budát.³⁷

Egy korábbi epizód mindazonáltal azt mutatja, hogy valószínűleg nem Tholdalagi Mihály vonta be a magyar tolmácsot az erdélyi diplomácia kapcsolati hálójába. 1627 áprilisának végén a követ ugyanis azt jelentette fejedelmének, hogy Habíb aga aggódik, nehogy Bethlen egy róla szóló kommentárját rosszakarói Mürtezá pasa udvarában felhasználják ellene. A fejedelemtől Budára visszatért oszmán csaus ugyanis azt állította: Bethlen Gábor panaszkodott, hogy nem tudja elolvasni a Habíb aga által írt leveleket (aminek a valóságtartalma – noha a magyar tolmács írásképe valóban nem kelt rendezett benyomást, és mondatszerkesztése időnként nagy kívánnivalót maga után – erősen kétséges). Tholdalagi azt kérte uralkodójától, hogy következő levelében ejtsen el egy-két Habíb agát támogató megjegyzést – nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy megakadályozzák az erdélyi diplomácia számára hasznos udvaronc kegyvesztését.³⁸ A kérés olyan bizalmi viszonyt és korábbi hasznos szolgálatokat feltételez, amely aligha épülhetett volna ki a Tholdalagi Budára érkezése óta eltelt másfél hónapban, és ez tovább erősíti annak valószínűségét, hogy Habíb aga erdélyi kapcsolatai az 1623. évi hadjárat idejéből származtak.

A szőnyi béke megkötése (1627. szeptember 13.) és Bethlen Gábor halála (1629. november 15.) közötti időszakból nincsenek adataink arra, hogy Habíb aga további szolgálatokat tett volna a fejedelemnek, de 1630-ból olyan jellegű tevékenységéről vannak bizonyítékaink, amelyek messze meghaladják a tolmácsok idegen követségeknek tett szokásos szolgálatait. Ahmed aga, aki a Mürtezá

³⁶ Habíb aga levele Esterházy Pálnak (Buda, 1634. március 18.). MNL OL P 108 II.i. no. 213.

³⁷ Salamon (szerk.) 1867: 51, 155, 161.

³⁸ Tholdalagi Mihály levele Bethlen Gábornak (Buda, 1627. április 26.). Salamon (szerk.) 1867: 47.

pasa helyére kinevezett Adzsem Haszan pasát helyettesítette (úgynevezett *kajmakám*ként) annak Budára érkezéséig, arról informálta Bethlen Istvánt, Erdély kormányzóját, hogy gyanakvásra okot adó hírek érkeztek Magyarországról, amelyek hadfoglalásról és a fejedelemség elleni támadás szervezéséről szólnak. Mivel pedig Habíb agától tudja, hogy a megelőző évben Bethlen Gábor felhívta Mürtezá pasa figyelmét arra, hogy az ő halála esetén nagy esélye van annak, hogy „német részről” ilyen támadás érheti Erdélyt, a maga részéről „szorgalmatos vigyázást” ajánl és maga is készül egy esetleges fegyveres konfliktusra.³⁹

A levelet természetesen a magyar tolmács fogalmazta, könnyen lehet, hogy saját személyét finoman előtérbe tolva. Önmagában Ahmed aga mondandójában nem is lenne semmi különös, hiszen az Oszmán Birodalom határvidéke a szultáni központ logikája szerint egyetlen egységet alkotott, függetlenül attól, hogy a klasszikus oszmán közigazgatásba integrált tartományokból, vagy vazallusállamokból állt, és számos olyan példát ismerünk, amikor hatalomváltások idején a közvetlen szomszédok parancsot kaptak a Fényes Portáról, hogy álljanak készenlétben a katonai segítségnyújtásra.⁴⁰ Annál meglepőbb az, amit nagyjából ugyanekkor Habíb aga saját nevében írt Bethlen Istvánnak.

A tolmács arról számolt be, hogy – noha a kajmakám nemigen akarta elengedni – 1630 májusának elején felkereste az új budai beglerbéget.⁴¹ Ehhez Belgrádba kellett utaznia – a budai pasák körében megszokott dolog volt, hogy új állomáshelyükre való beérkezésük előtt hosszabb időre megállnak a szerbiai erődben, távozásukkor pedig ott várják be Konstantinápolyból érkező utódjukat.⁴² Habíb aga részletesen elmagyarázta Adzsem Haszan pasának a Mürtezá pasa és Bethlen Gábor közötti jóviszony alapjait és tájékoztatta arról is, hogy a magyar nádor, Esterházy Miklós korábbi próbálkozásait arra, hogy a budai beglerbéget saját pártjára állítsa, miképpen sikerült leszerelni. Átadta neki azoknak a leveleknek a másolatait, amelyeket az előző beglerbég Bethlen Gábor halála után Erdély három rendjének, illetve a hajdúknak küldött, és megbeszélte vele mindazt, amit Bethlen István rábízott.

Benyomásunk, hogy Habíb aga ez alkalommal valamiféleképpen az erdélyi diplomácia beépített embereként működött, csak fokozódik a következő bekezdések olvastán, különös tekintettel arra a pontra, amikor a tolmács elmagyarázza Adzsem Haszan pasának és „cancellariusának”, hogy Erdélyt „a német” miatt nem lehetett belefoglalni a szőnyi békekötésbe, amely ennek révén igencsak instabil lábakon áll. Ez az állítása nem egészen volt igaz, ám teljes mértékben belesimult Bethlen Gábor interpretációjába. Amikor ugyanis az erdélyi fejedelem

³⁹ Ahmed aga levele Bethlen Istvánnak (Buda, 1630. május 17.). MNL OL P 1955 17. cs. 55. t. no. 144.

⁴⁰ Panaite 2020. Mürtezá pasa Bethlen Gáborral – a fejedelem életének utolsó hónapjaiban – részletesen egyeztetett a teendőkről, és Bethlen halálhíre után azonnal mozgósította a hódoltságú csapatokat: Kármán et al. (eds) 2022: 648–702.

⁴¹ Habíb aga levele Bethlen Istvánnak ([Buda, 1630. április 17. körül]). MNL OL P 1955 17. cs. 55. t. no. 122. Kiadását lásd a Függelékben.

⁴² Kármán 2014: 648–650.

kénytelen volt szembesülni azzal, hogy hosszú éveken át folytatott kitartó aknamunkája ellenére 1627 szeptemberében mégiscsak meg fogják kötni a békét a Habsburg és Oszmán Birodalom között, megpróbálta legalább azt elérni, hogy a dokumentumba kerüljön be egy explicit rendelkezés arról, hogy fejedelemségét II. Ferdinánd részéről nem érheti támadás. A Habsburg tárgyalódelegáció ezt nem egyszerűen visszautasította, hanem olyan ajánlatot tett, amelyről biztosan tudta, hogy az oszmán fél nem lesz hajlandó elfogadni, tudniillik azt, hogy mindkét uralkodó garantálja Erdély sérthetetlenségét. Számításuk helyes volt, Mürtezá pasa elvetette a javaslatot és a szőnyi békeszerződésbe így végül nem került be a fejedelemséggel kapcsolatos pont, hiába tiltakozott Bethlen Gábor minden lehetséges fórumon.⁴³ A felelősségnek a „német félre” való áthárítása mindazonáltal biztosíthatta, hogy a kérdést oszmán közegben a továbbiakban is napirenden lehessen tartani, annak ellenére, hogy a békeszerződést 1627 szeptemberében a tárgyalódelegációk aláírták, a következő években pedig a ratifikációs okmányokat kicserélő ceremonális követségek is lezajlottak.⁴⁴

Ugyancsak Erdély státuszával kapcsolatos egy szintén Habíb aga kézírásával fennmaradt dokumentum, Johann Rudolf Schmid konstantinápolyi Habsburg követ levele Adzsem Haszan pasának, magyar fordításban. Ebben a diplomata arról számol be, hogy a Fényes Portán visszautasításban volt része, amikor a fejedelemséget szóba hozta: a szultán közölte vele, hogy ahhoz az ő uralkodójának semmi köze nincsen, a nagyvezírt helyettesítő Topal Redzseb pasa kajmakám pedig kinyilvánította, hogy mindenben a szőnyi békében írtakhoz kell magukat tartani. A fentiek ismeretében ez nem igazán volt adekvát válasz, ám a magyar tolmács alighanem helyesen ítélte úgy, hogy az erdélyi udvart érdekelni fogja, mit tárgyal a Habsburg követ a Fényes Portán a fejedelemségről. Ennek az epizódnak a révén ráadásul arról is értesülünk, hogy Habíb aga nemcsak törökül és magyarul, de németül is tudott.⁴⁵

Habíb aga tehát amellet, hogy az erdélyi diplomáciát érdeklő híreket és dokumentumokat juttatott el a fejedelemség kormányzatához, nyíltan az ő érdeklükben szólalt fel az oszmán politika regionális vezető személyiségénél. Nemcsak hogy nem tagadta, hogy információi Bethlen Gábortól származnak, de beszámolója szerint egyenesen idézett Adzsem Haszan pasának a fejedelem hozzá írott leveléből. Az elköteleződés ilyen szintű kimutatása nemcsak az azt nyilvánosság elé táró személy részéről feltételez erős meggyőződést, de azt is világossá teszi, hogy az aktus közegében pozitív fogadtatásra számíthatott. Aligha véletlen, hogy az erdélyi érdekek képviselőjére a budai pasa udvarának miliójében éppen Bethlen Gábor uralkodásához kötődően találunk példát.

⁴³ Brandl et al. 2017: 157–158; Kármán 2024.

⁴⁴ A békekötési procedúra későbbi fázisairól: Tegy 1976; Brandl–Szabados 2020.

⁴⁵ Johann Rudolf Schmid levele Adzsem Haszan pasának (Konstantinápoly, 1630. április 25.). MNL OL R 210 no. 35. pag. 505. Felirata szerint a fordítás németből készült. A fordítás körülményeiről lásd Habíb aga beszámolóját a Függelékben közölt levélben.

Közismert, hogy Bethlen Gábornak Erdély fejedelmei körében kimagaslóan jó kapcsolatai voltak az oszmán politika világával. A tizenöt éves háború idején, illetve az 1610-es években többször is emigrációba kényszerült és ott létrejött kapcsolatait uralkodása alatt is virtuóz módon tudta kamatoztatni. Hatalomra kerülését is a Fényes Porta támogatásának köszönhette, bár a tény, hogy az erdélyi történelem egyetlen olyan trónkövetelője volt, aki oszmán területről érkezve stabilizálni tudta uralmát, mutatja, hogy országlása korántsem pusztán emiatt lett tartós. Mindenesetre az oszmán közegben újra és újra elnyert sikerei azt mutatták: kiváló érzéke volt ahhoz, milyen módon tudja biztosítani azt, hogy mindig elég támogatója legyen a szultáni adminisztrációban és politikáját ne csak túrják, de egyenesen támogassák.⁴⁶

Ebben fontos szerepet játszott az általa alkalmazott retorika, amely markánsan eltért az erdélyi fejedelmek körében megszokott kommunikációs technikáktól. Mindegyikük teljesítette a vazallusi státusz miatt kötelező érvényű elvárásokat, hogy az Oszmán Birodalommal folytatott kommunikáció során újra és újra nyilvánítsák ki a szultán iránt érzett lojalitásukat, ám ezek a kijelentések általában az általánosságok szintjén maradtak. Bethlen Gábor levelezőpartnerei ezzel szemben igen gyakran szembesültek hosszú leírásokkal, amelyben a fejedelem számos korábbi tettét „historice” felidézve bizonygatta, hogy egész életében semmilyen más cél nem vezette, mint a szultán hűségese szolgálata. Minden kudarcát (legalábbis azokat, amelyek oszmán szemmel annak tűntek) meg tudta magyarázni, a szultáni adminisztráció különböző szintjein ülő ellenfeleit vádolva megtesztoszasággal, értelmetlen halogatóssal, vagy egyenesen szándékos szabotázzsal, amellyel legjobb szándékai ellenére is lehetetlenné tették, hogy sikerrel növelje a padisah hatalmát. A Fényes Portára, illetve Budára küldött követeit is részletes instrukciókkal látta el arra nézvést, milyen korábbi jócselekedeteit kell az oszmán adminisztráció képviselőinek emlékezetébe idézni és ellenvetéseiket milyen vádak hangoztatásával kell megsemmisíteni. Röviden: olyan szellemben kommunikált, mint aki teljes mértékben magáévá tette a státuszával kapcsolatos oszmán nézőpontot, miszerint ő is egy szultáni tisztségviselő, nem kisebb mértékben, mint bármelyik hódoltsági beglerbég.⁴⁷

Természetesen nem mindenkire hatott egyformán a Bethlen által alkalmazott technika, de a fejedelem feltűnően sok sikert aratott vele, nem kis mértékben azért, mert az Oszmán Birodalom vezető rétegeiben az 1620-as években meglehetősen gyakorta bekövetkező személycserék rossz hatással voltak az államapparátus intézményes emlékezetére, így a fejedelem számos érvének igazságtartalmát egészen egyszerűen ellenőrizni sem tudták. Minden jel arra mutat, hogy

⁴⁶ Bethlen Gábor oszmán kapcsolatairól újabban: Sudár 2011, 2022, 2023; Papp 2012, 2013, 2014a, 2014b; Kármán 2022.

⁴⁷ Erről a kommunikációs stratégiáról részletes elemzés még nem született, röviden: Kármán 2024. Legjellemzőbb példája talán a Topal Redzseb pasa kajmakámmal folytatott levélváltás 1628-ból, amelyben a nagyvezír helyettesének igen hosszan előadott vádjait a fejedelem hasonló terjedelemben, számos fronton indított ellentámadással zárta szét: TMÁO II: 9–65.

az 1626-ban a budai beglerbégi pozíciót a régió korábbi, alapos ismerete nélkül elnyerő, ám nagy ambíciók által fűtött Mürtezá pasánál Bethlen Gábornak nagy hitele volt, és ez ugyancsak igaz bizalmi emberére, Habíb agára is.

Az 1630. év aztán sok viszontagságot hozott, és a Bethlen Gábor által előkészített politikai irányvonalat utódai nem tudták követni. A fejedelemmé választott Brandenburgi Katalin, illetve Bethlen István kormányzó között állandósult viták lehetetlenné tették nagyobb ívű, hosszabb távú tervek követését, és az erdélyi diplomácia új vezetői a Bethlen Gábor által alkalmazott kommunikációs technikákat sem alkalmazták többé. A kormányzó mindenestre tovább folytatta a magyar tolmács informálását, és nemcsak az erdélyi fejleményekről, hanem a harmincéves háború nyugatabbra fekvő hadszínterein bekövetkező változásokról is.⁴⁸ Habíb agának két levele is fennmaradt 1630 őszéről, amelyekből az látszik, hogy megpróbálta követni a végképp zavarossá váló erdélyi hatalmi viszonyokat. Október elején küldött sorai híven tanúskodnak arról, hogy még mindig elsősorban a Bethlen Gábortól tanult keretek között értékelte az eseményeket, hiszen annak hangsúlyozását tartotta szükségesnek, hogy Adzsem Haszan pasa megvédi az erdélyieket Esterházy Miklós nádor fondorlataitól.⁴⁹ Még a legvadabb fordulatok sem zökkentették ki nyugalmaiból. Katalin lemondása után Bethlen István Rákóczi Györgyöt hívta meg fejedelemmé, de aztán legnagyobb meglepetésére az országgyűlés még a felső-magyarországi főúr beérkezése előtt őt magát választotta meg Erdély uralkodójának. A budai magyar tolmács Bethlen Istvánnak írott levelében nyugtázta a fejleményekről szóló híreket, és jelezte, hogy noha Rákóczi is írt Budára korábban, természetesen az országgyűlés döntését fogják tiszteletben tartani, és a Fényes Portára is a volt kormányzó fejedelemségét támogató üzenetet küldenek majd. Ahogy az aga kifejtette:

„Uram, tudja Nagyságod, az török nemzet az maga böcsületinek szolgál, mindenkor hűségre s szárnya alá azokat szokta bévenni, az melyek kezeket összetévén, fejet hajtván, orcájokat előtte leborotván, eszeken járnak. Nem szokott az mi nemzetünk olyanokat hű szolgálatra hozzá venni, az melyek fegyvereket kezekbe vévén, bosszaságára országában uraltatni igyekezik magokat.”⁵⁰

Bethlen István és Rákóczi György végül egyetlen kardcsapás nélkül kiegyezett egymással, és 1630. november 26-án az országgyűlés utóbbi Erdély fejedelmévé választotta. Habíb aga közvetlen reakcióját a hatalomváltásra nem ismerjük, sőt,

⁴⁸ Bethlen István levele Habíb agának (Szamosújvár, 1630. szeptember 14.) Gergely 1885: 105.

⁴⁹ „[...] palotinusnak rejátok való igyekezetit itt is biven értettetek, és azt is, hogy immár az vezér urunk tökéletesen elhitte polotinusnak az maga leveléből mind én rejátok való gonosz igyekezetit, kit világosan ír, el nem titkolt. Melyhez képest ez is az mi nemzetünk nem aluszik, meg nem fogyatkoztok.” Habíb aga levele Bethlen István ismeretlen követének (Buda, 1630. október 1.). ÖStA FHKA HFU VUG Kt. 72. fol. 609. Köszönöm Szabados Jánosnak, hogy erre a levélre felhívta a figyelmet és rendelkezésemre bocsátotta a dokumentum fotómásolatát.

⁵⁰ Habíb aga levele Bethlen Istvánnak (s. l., 1630. október 15.). MNL OL P 1955 17. cs. 55. t. no. 128. Az 1630. év válságának részleteiről: Szilágyi 1883; Szilágyi 1893: 151–183.

a következő másfél évből egyáltalán nem rendelkezünk erdélyi kapcsolataira vonatkozó forrásokkal. 1632 elején azonban Szalánczy István, a fejedelemség portai képviselője arról tájékoztatta Rákóczit, hogy a frissen kinevezett budai beglerbégnél, Múzá pasánál, aki ekkoriban még Konstantinápolyban tartózkodott, beprotezsálta az agát (ahogy írta: „megszerzők állapotját”).⁵¹ Ezek szerint Habíb jó kapcsolatot alakított ki az új fejedelemmel, egy másik forrás pedig arról tanúskodik, hogy Bethlen Istvánnal viszont (akit az erdélyi és a hódoltságbeli elit egyes tagjai egyaránt komoly politikai tényezőnek tartottak még a lemondása után is) a továbbiakban nem állt levelezésben. 1634 szeptemberében ugyanis, amikor Bethlen István Budára küldte emberét, instrukciójában meghagyta neki, hogy Habíb agától régi jó ismeretségükre hivatkozva tudakozódjon a hírek szerint gyülekező oszmán seregek szándékairól, és próbáljon a budai pasától Bethlen számára egy lovat is megszerezni.⁵² Az utasítás, hogy Habíb aga eszébe kell idézni a régi kapcsolatot, arra utal, hogy a megelőző három évben a kommunikáció közöttük nem volt folyamatos.

Úgy tűnik, I. Rákóczi Györggyel viszont állandó maradt a levelezés: 1635-ben Naszúhpasazáde Hüszejn pasa beglerbégi kinevezését a fejedelemnek Habíb aga külön is hírül adta.⁵³ Azt pedig, hogy kapcsolatuk messzebb terjedt, mint a hivatali információk továbbadása, a Szalánczy István 1635. és 1636. évi budai követségeire vonatkozó iratanyag dokumentálja. Ebből ugyanis az derül ki, hogy a magyar tolmács „conventiós szolgálja”, tehát állandó fizetést húzó embere volt I. Rákóczi Györgynek. Mind a két évben 100-100 tallért kapott az erdélyi követtől, ami jelentős összeg: a Fényes Portán működő erdélyi török deák, illetve a szultáni udvarban fizetett dragomán is csak ennek a dupláját kapta, pedig ők állandó fordítási feladatokat végeztek az erdélyi diplomáciai szolgálat számára, és hírszerzési tevékenységük is sokkal jelentősebb volt, mint amit ebben az időszakban a budai magyar tolmáctól ismerünk. Ráadásul a Portán az erdélyi török deáknak ez volt az egyetlen bevételi forrása.⁵⁴ Az összeg akkor is kiemelkedő, ha a többi budai tisztségviselőnek szánt ajándékokkal vetjük össze: 1635-ben ugyanennyi pénzt a beglerbég idősebbik öccse, illetve a lényegében udvarmesteri feladatokat ellátó, tehát igen befolyásos kihájája, valamint a Naszúhpasazáde Hüszejnt korábban helyettesítő kajmakám kapott, a reisz efendi például csak 28 tallér ajándékban részesült. 1636-ban is csak

⁵¹ Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1632. február 5.). Beke–Barabás (szerk.) 1888: 18–19.

⁵² Bethlen István memoriálja Horváth Istvánnak (s. l., 1634. szeptember 10.). TMÁO II: 221–222.

⁵³ I. Rákóczi György levele Sebessi Boldizsárnak (Gyulafehérvár, 1635. július 2.). TMÁO II: 248. A budai udvarnak a Bethlen István és I. Rákóczi György közötti hatalmi versengéshez való viszonyáról: B. Szabó 2019.

⁵⁴ Szalánczy István jelentése (1635. december 31.). Beke–Barabás (szerk.) 1888: 165. Kimutatás az általa kiosztott ajándékokról (1636. március 12.). Szilágyi (szerk.) 1883: 290. A Fényes Portán a fordítással megbízottak fizetésére: Kármán 2013: 96–97.

a beglerbég, illetve annak kihájája kaptak ennél több pénzt, a Habíb aga után következő tétel csak 20 tallérra rúgott.⁵⁵

1635-ben ráadásul a 100 tallért a magyar tolmács fizetésén felül kapta, hivatkozással házának pusztulására a budai tűzvészben. 1636 januárjából arra is van adatunk, hogy a követség előkészítői hosszasan tanácskoztak a lehetőségekről, milyen lovat vigyenek az agának; az ajándékok kiosztása után pedig jelezték, hogy a magyar tolmács a 100 tallér mellett „örök emlékezetre” egy kupát is kért. Habíb aga tekintélyére – illetve a feszült politikai helyzetre – jellemző, hogy Szalánczy István jelezte: mivel maradtak még kisebb kupák a követség által Budára vitt mennyiségből, kívánságát tudnák teljesíteni.⁵⁶

Amellett, hogy ezek a jelentések tanúskodnak a magyar tolmács által élvezett kiemelt pozícióról az erdélyi fejedelem hódoltsági kapcsolatrendszerében, még egy pont feltűnő bennük: vajmi keveset szólnak arról, milyen ellenszolgáltatásokkal hálálta meg Habíb aga a pénzt és az ajándékokat. Ugyan Szalánczy István rendszeresen feljegyezte, hogy Naszúhpasazáde Hüszejn pasa a tolmácson keresztül küldte üzeneteit, és ő volt az egyetlen jelenlévő a követnek a beglerbégtől kapott privát audienciáján a tárgyalófeleken kívül, az erdélyi diplomata csak az aga azzal kapcsolatos tanácsait továbbította, hogy kinek milyen ajándékot érdemes a következő alkalommal küldeni. Egyetlen politikai jellegű személyes megnyilvánulása az volt, hogy egy hódoltsági tisztségviselővel fennálló konfliktusában azt ajánlotta I. Rákóczi Györgynek: rendezze a problémát inkább kettesben az érintett Muharrem pasával.⁵⁷ Annak fényében, hogy mindkét követség célja többek között egy-egy Rákóczival szemben fellépő trónkövetelő, Székely Mózes, illetve Bethlen István semlegesítése volt, különösen feltűnő, hogy Szalánczy beszámolóiban hiába keresnénk az agától kapott, máshonnan nem hozzáférhető híreket.⁵⁸

Ez már igen távol volt attól a szereptől, amelyet Habíb aga 1630-ban próbált meg betölteni. Úgy tűnik, I. Rákóczi Györggyel szemben a legkevésbé sem alakult ki a magyar tolmácsban az a személyes elkötelezettség és lojalitás, mint ami Bethlen Gáborral való viszonyát jellemezte – igaz, erre a fejedelem sem adott okot, hiszen annak sem háttere, sem egyénisége nem tette lehetővé azt, hogy elődjének merészen újító kommunikációs stratégiáit kövesse, így természetesen az elért hatás sem lehetett azonos. Az 1630-as évek közepére inkább már arról lehetett szó, hogy a magyar tolmács kihasználta a tény, hogy az erdélyi adminisztráció még jól emlékezett a fejedelemségnek tett diplomáciai szolgálataira és hajlandó volt – különösen egy 1636-hoz hasonló válsághelyzetben – nagyobb összegekkel biztosítani folyamatos jóindulatát.

⁵⁵ Szalánczy István jelentése (1635. december 31.). Beke–Barabás (szerk.) 1888: 165. Kimutatás az általa kiosztott ajándékokról (1636. március 12.). Szilágyi (szerk.) 1883: 290.

⁵⁶ Szalánczy István levelei I. Rákóczi Györgynek (Várad, 1636. január 18., illetve Buda, 1636. március 22.). Szilágyi (szerk.) 1883: 281, illetve Beke 1894: 105.

⁵⁷ Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek (Buda, 1636. március 15.). Beke 1894: 96, 99–100.

⁵⁸ Lukinich 1910; B. Szabó 2019: 261–264.

Bethlen István 1636. júliusi naplóbejegyzése, amely egyetlen adatunk Habíb aga haláláról, nem jelzi annak okát, miért meszarolták le a lázongó hódoltsági csapatok a magyar tolmácsot. A tény azonban, hogy a kincstárnoki feladatokat ellátó defter kihájával együtt ölték meg, arra enged következtetni, hogy I. Rákóczi Györggyel fennálló kapcsolatai állhattak a háttérben. Valószínű, hogy Budán nyílt titok volt: a magyar tolmács fizetést húz a fejedelemtől. Ám még ha ez nem is lett volna így, az ejálet adminisztrációjának figyelmét nyilván nem kerülték el az 1632. évihez hasonló esetek, amikor Habíb aga pozíciójának megtartása érdekében az erdélyiek jártak közben a beglerbégnél. Ugyanazon alkalommal, amikor Szalánczy István Múszá pasától a magyar tolmács további alkalmazását kérte, közbenjárt Musztafa defter kihája érdekében is. Ez, ha lehet, még feltűnőbb eset volt, ugyanis a budai tisztségviselő hivatalát a nagyvezír, Gázi Ekrem Hüsrev pasa eladta másnak, és csak az erdélyiek, illetve Zülfikár aga portai tolmács közbenjárására sikerült azt visszaszerezni.⁵⁹ Nagyon valószínű, hogy a hódoltsági elit mindkét tisztségviselőt Rákóczi embereként tartotta számon, így kerültek az erdélyi válság kezelésére gyülekező had célkeresztjébe.

* * *

Mindent összevetve, Habíb aga karrierje az 1630-as években nem különbözött nagyon attól, amit az Oszmán Birodalom székhelyén, illetve regionális központjaiban működő tolmácsok életútjáról tudunk: a rendelkezésükre álló információkat és aényt, hogy közvetlen kapcsolatban állnak a döntéshozókkal, külső hatalmak számára áruba bocsátották. Habíb aga is szóba állt mindenkivel, de kapcsolatai egyértelműen erősebbek voltak az egyik érdekelt féllel, Erdéllyel. Különlegesnek a Bethlen Gáborral az 1620-as években kialakult viszonya (amiről szintén nem tudunk túlságosan sokat), de még inkább annak lecsapódása számított 1630-ban, amikor személyesen próbált meg gondoskodni arról, hogy a korábbi években megfigyelt szoros együttműködés a budai beglerbég és az erdélyi fejedelem között a továbbiakban is fenntartható legyen. A szomszédos országgal szemben mutatott ilyen szintű lojalitás kizárólag Bethlen Gábor az erdélyi fejedelmek körében egyedülálló kommunikációs stratégiájának tudható be, és tulajdonképpen a magyar tolmács értelmezésében nem is feltétlenül jelentett külső hatalommal szembeni elköteleződést, hiszen a fejedelem éppenséggel azt bizonygatta nagyon meggyőzően, hogy minden cselekedetét a szultán iránti hűsége motiválja. Az egyedi eset, Habíb aga kísérlete arra, hogy Adzsem Haszan pasát a megfelelő irányba befolyásolja, mielőtt még bárki másnak lehetősége lenne rá, mindenesetre minden más példánál erőteljesebben illusztrálja a rotációs elvnek megfelelően gyakran cserélődő, időnként a régióban semmilyen tapasztalattal

⁵⁹ Szalánczy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1632. február 5.). Beke 1888: 18–19. Különös mindazonáltal, hogy Musztafa defter kihája sem az 1635., sem az 1636. évi követség alkalmából összeállított ajándéklistákon nem szerepel: Szalánczy István jelentése (1635. december 31.). Beke–Barabás (szerk.) 1888: 165. Kimutatás az általa kiosztott ajándékokról (1636. március 12.). Szilágyi (szerk.) 1883: 290.

nem rendelkező budai beglerbégek, illetve udvaruk helyben maradó, alacsonyabb rangú személyzetének pozíciója közötti különbséget. Ez indokolja az ezt dokumentáló levél teljes szövegű közlését az alábbiakban.

FÜGGELÉK

Habíb aga Bethlen Istvánnak küldött beszámolója Adzsem Haszan pasával folytatott belgrádi megbeszéléseiről a rajta látható pecsétek tanúsága szerint Tunyogi Csapó József gyűjteményében maradt fenn, később a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába került. Jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a P 1955 fond (Bethlen család levéltára: Családtagok) utolsó tételében lelhető fel, amelyet az elmúlt évtizedben, a P és R szekciók revíziójának során alakítottak ki. Noha a fond a bethleni Bethlen család anyagát tartalmazza, az átalakítás során az iktári Bethlen család tagjainak dokumentumait is ide osztották, köztük Bethlen István erdélyi fejedelem levelezésének fennmaradt töredékeit. A levél jelenlegi jelzete: MNL OL P 1955 17. cs. 55. t. no. 122. A magyar tolmács a sűrűn teleírt lap margóját is felhasználta, a lapot keresztbe fordítva folytatván a megkezdett gondolatmenetet. Borítékja és külcíme elveszett. A szöveg normalizálása során a budai pasák levelezésének kiadása során kialakított elveket követtem.⁶⁰

Habíb aga levele Bethlen Istvánnak ([Buda, 1630. május 17. körül])

Tekéntetes és nagyságos, énnekem kigyelmes uram, életemig hűséges alázotos szolgálatomat ajánlom, és kívánok Istentől minden Nagyságod kívánta jókat, hosszú életet megadatni.

Noha Nagyságodnak énnekem, méltatlan hívének, két rendbeli levelei is jüttek, melyek ha nem jüttek volna is, az én hűségemhez méltó dolog az volt volna, eddig az ide való dolgokról melyet értünk, meg köllött volna tudósétanunk. De mivel oka az vezérek változása, az új vezér, Haszon pasa még ide Budára föl nem jütt,⁶¹ az ide való végeknek és az magyari dolgot hogy érthette volna, [azo]kon kérem alázatosan Nagyságodat, énnekem megbocsásson. Mikor az vezérrel Isten segítségével együtt ha fogok lenni, úgy az mint Vezér Murteza pasával,⁶² és az dolgot magyari írással rejám fogja bízni, semmi dolgot az penna hátra nem hagy, úgy hogy az ide való dologról érthet mindenkor Nagyságod.

⁶⁰ Kármán et al. (eds) 2022: 18–19.

⁶¹ Adzsem Haszan pasát (mh. 1631) 1630 februárjában nevezték ki budai beglerbégné, nyár elején érkezett meg rezidenciájára. Gévay 1841: 29–30.

⁶² Mürtezá pasa (1581 k.–1636) 1626 augusztusától 1630 februárjáig töltötte be a budai beglerbég tisztségét. Gévay: 1841: 29; Sudár 2020.

Az kajmekám⁶³ is még semmi oly módon itt semmit nem tud, gyakran levelet nem írathatok veli, most is az hírek folyásához képest alég vettem rejá, hogy írjon és az hírekben ítéletet tevén, valóságot megírja neki Nagyságod. Az mint azért tavalyi esztendőben az kénék [?], attól az hírek teltek, fundamentommal megírtam azt is és mast is, ahhoz az minemű jeleket értünk, az is azon levélből értésére leszen Nagyságodnak. Én arra ké[ny]szerétem, semmi hírt előre [ne] vegyen bizonyoson, az míg Nagyságodot meg nem kérdi rajta, és minden dologgal egyezzen Nagyságoddal, úgy az mint eddig Murteza pasa cselekedett. Közben én azon igyekezem, ha módodom fog lenni, minden dologból egymást értse az vezérrel Nagyságtok. Kigyelmes uram, noha énnekem színtelen az vezér mellett köllene lennem, de az vitézlő rend és az kajmekám mellőlő semmiképpen arra nem bocsátott. Nagy nehezen kéreztetem vala arra az vezérrel szembe lenni, postán die 3 mai bocsátott volt el, megírta az vezérnek, semmiképpen itt énnálam nélkül az magyar részre választ nem tud adni. Az vezérrel kedden 12 óra tájban itindiig⁶⁴ 3szor szembe voltam, semmit nem tartóztatott, ké[ny]szerétett azon, visszaforduljak. Ugyanazon hónapnak 9dik napján érkeztem Budára.

Az vezér mellette leültetett, szép, okos, szeléd beszédekkel kérdezősködött mind Nagyságtok felől, mint köllenség viselni az dolgot. Én az mint az én vékony elmém-mel tudtam, az Nagyságtokhoz való hűségem szerént eleibe adtam, mi okokból szereté az Istenben elnyugodott fejedelem⁶⁵ és Nagyságtok az országgal Murteza pasát. Azt mondja, ő is hátra semmit az jóakarásban nem hágy. Az minemű bátorító és oktató levelekre az Erdélyben lévő 3 nemzetnek és azon kívül az egész hajdú vitézlő rendnek gyakran Murteza pasa küldött, eleibe adtam mindjárt, az kanczalaryussal följegyezteté, parancsolá, írják meg az ő részéről is az leveleket és Nagyságodnak Kolosvárra az gyűlésbe postán értesék be. Az mint Nagyságod engemet oktatott, miről szóljak Önagyságának, arról is búven beszéltem és megmondottam, mint igyekeztek az palatinus⁶⁶ részéről Murteza pasát melléjek hajtani, és miként ellent tartottunk, hogy ne higye. Nem is hitte, kigyelmes uram, az mint az vezért eccer látom, természetiből úgy ismertem, ez is víg kedvő és nem telhetetlen ember; az mely emberben az telhetetlenség nincs, az igazán szolgálhat urának.

Immár tovább nem tudom, mert még onnyéd feljül⁶⁷ is semmi oly ustrom nem érte; azt szokták mondani, könnyű azt az várat megtartani, az melyet nem ustromolnak. Semmi követségek az fölső pártról még hozzá nem volt, az vezér noha még útjából is és Lándorfejevárról⁶⁸ 2 ízbe is mind az császárnak⁶⁹ és palo-

⁶³ Adzsem Haszan pasát a székhelyére való megérkezéséig úgynevezett *kajmakám*ként Ahmed aga helyettesítette, lásd Ahmed aga levelét Bethlen Istvánnak (Buda, 1630. május 17.). MNL OL P 1955 17. cs. 55. t. no. 144.

⁶⁴ Az *ikindi namazi* a délutáni ima ideje.

⁶⁵ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629).

⁶⁶ Esterházy Miklós (1583–1645), Magyarország nádora (1625–1645).

⁶⁷ A Habsburg Birodalom tisztségviselői részéről.

⁶⁸ Ma Belgrád (Szerbia). A közismertebb Nándorfehérvár alak mellett a korszakban ebben a formában is használták a nevét.

⁶⁹ II. Ferdinánd magyar és cseh király (1618–1637), illetve német-római császár (1619–1637).

tinusnak írt, de csak még semmit nem írtak. Várjok ide föl; azt mondá énnekem, ennek az rajtunk lévő újságnak⁷⁰ 5dik az vagy 6dik napján megindul.

Azt is emlétém az vezér előtt, kigyelmes uram, mint az szüni mezőben az végezésben⁷¹ nem engedte az német Erdélyországot írnia, úgy az mint köllött volna, az mi részünkrül valók is kívánságokra engedtek, gondolja Nagyságod, ők úgy nem kezdenek dolgokhoz, ha módjok nem leszen. Azt mondta az kanczelaryus, az mely dolgot beszélesz, tudode tis[!], én mondám, ha nem érteném jövődöre mi jühet ki belőlő, nem mondanám; én emez dolgot az megholt fejedelem leveleiből tanultam, ki most is nálam vagyon, kiben azt írta, ha Erdélyt kihagyták, az egész végezésen egy sült báránt nem adna. Az vezérrel az cenzelaryus csak egymásra tekintének, én is kijövék.

Ennek utána is mindenfelé résen tartom füleimet, az mit érthetek, megírom Nagyságodnak. És az mint értette Nagyságod az Istenben elnyugodott fejedelem urunknak csirágja⁷² létemet és Ófelsége indulatomban megnyugodott, ha az új vezírnek az én állapotomat Ófölségével commendálja, az vagy követe által izenet szerént legyen, az vagy András dejákkal⁷³ törökül írasson Nagyságtok, mert ott egy énnálamnál rosszabb vagyon, az ki az leveleket forgatja, az magyar írásból nem fogja úgy fordítani az én dolgomat, az mint Nagyságod írja.

[A margón keresztbe:] Az német császár Portán lévő ágyense⁷⁴ levelét az vezér mellett senki meg nem fordéthatta, ennyi ideig ott volt, az melyek olvasni tudták volna is, török nyelven nem tudták értelmét adni. Nekem adta az vezér, én fordéttam magyarra és abbúl törökre itt Budán, és ma küldték oda az fordétást az kajmekám híre nélkül. Az magyarját Nagyságodnak küldtem, lássa, mit akarnak feszegetni Erdély felől, ítéletet tehet róla jobban mindünknél Nagyságod. Bizonyára itt az emberek az német pártrül való békesség ellen való igyekezetrül és cselekedetekrül igen fölháborodtak, úgy, hogy az szemek felnyílt, az vitézlő renden valók is magok közül ma bocsátanak alá az vezérért, hogy siessen följünni, és az hadot szorgalmazza; ha az hír neki meg fog jutni, másképpen gondolja az ide való dolgot, elhitték, nem is késik. Isten sokáig éltesse Nagyságodat!

Nagyságodnak alázatosan szolgál

H

⁷⁰ Azaz júniusnak.

⁷¹ Az 1627. szeptember 13-án aláírt szőnyi béke IV. Murád szultán (1623–1640) és II. Ferdinánd között.

⁷² A korszak politikai levelezésében a török *çirak* szó alatt nagyjából egy patrónus-kliens kapcsolat alárendelt szereplőjét értették.

⁷³ Majtényi András (mh. 1661) erdélyi török tolmács (úgynevezett török deák). Kármán 2014b: 263–264.

⁷⁴ Johann Rudolf Schmid (1590–1667) 1629 és 1644 között a Habsburg uralkodó portai követe. A Habib aga által fordított levél fennmaradt: Johann Rudolf Schmid levele Adzsem Haszan pasának (Konstantinápoly, 1630. április 25.). MNL OL R 210 no. 35. pag. 505.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)
 Magyar Kancellária Levéltára
 A 98 Transylvania.
 Erdélyi kormányhatósági levéltárak
 F 12 Lymbus.
 Családi és testületi levéltárak
 P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára.
 P 123 Esterházy Miklós levéltára.
 P 1314 Batthyány család körmendi levéltára: Missiles.
 P 1955 Bethlen család levéltára: Családtagok iratai.
 1526 utáni gyűjtemény
 R 210 Tunyogi Csapó József gyűjteménye.
- Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)
 Finanz- und Hofkammerarchiv
 Hoffinanz Ungarn: Vermischte ungarische Gegenstände.
- Štátny archiv v Banskej Bystrici (ŠA BB)
 Rodový archiv Koháry-Coburgov.
- Bayerle, Gustav (ed.) 1972: *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from Pashas of Buda 1590–1593*. Bloomington.
- Bayerle, Gustav (ed.) 1991: *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616*. Budapest.
- Beke Antal 1894: Adalék Rákóczy György és a Porta összeköttetései történetéhez. Első közlemény. *Történelmi Tár* ([17.] 81–105.
- Beke Antal – Barabás Samu (szerk.) 1888: *I. Rákóczy György és a Porta: Levelek és iratok*. Budapest.
- Gergely Samu 1885: Brandenburgi Katalin és Bethlen István összeköttetése a Portával. (Gróf Teleki Miksáné levéltárából.) Első közlemény. *Történelmi Tár* ([8.] 99–117.
- Kármán, Gábor – Cevrioğlu, Mahmut Halef – Dorogi, Ilona – Fóti, Miklós – Glück, László – Marton, Gellért Ernő – F. Molnár, Mónika (eds) 2022: *The Correspondence of the Beylerbeys of Buda 1617–1630*. Budapest – Szeged.
- Merényi Lajos 1907: Esterházy Pál újvári kapitány levelei a nádorhoz. *Történelmi Tár* ([30.] 568–613.
- Salamon Ferenc (szerk.) 1867: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Pest.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1883: *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Budapest.
- Szilágyi Sándor 1884: Levelek Bethlen István támadása történetéhez. Első közlemény. *Történelmi Tár* ([7.] 304–336.
- Szilágyi Sándor 1898: Okmányok I. Rákóczy György történetéhez 1631-ben. *Történelmi Tár* ([21.] 18–76.
- Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula (szerk.) 1915: *A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589*. Budapest.
- TMÁO II. = Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarorkori állam-okmánytár II*. Pest, 1869.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barkey, Karen 1996: In Different Times: Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650. *Comparative Studies in Society and History* (38.) 3. 460–483. <https://doi.org/10.1017/S0010417500020028>
- Brandl Gergely – Göncöl Csaba – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő – Szabados János 2017: Válogatott források az 1627. évi szőnyi békeszerződés történetéhez. *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények* (17.) 151–203.
- Brandl Gergely – Szabados János 2020: A megbízás terhe – Johann Ludwig von Kuefstein báró konstantinápolyi nagykövetségének előkészítése 1628-ban. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Oszmán–magyar viszony a 16–18. században. Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapjairól; egyén és közösség viszonya*. Budapest, 149–170.
- B. Szabó János 2014: Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában az Erdélyi Fejedelemség példáján a XVII. század első felében. 2. rész. *Hadtörténelmi Közlemények* (127.) 41–76. <https://doi.org/10.51384/cert-02.13>
- B. Szabó János 2019: Két díván Budán: I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje (1630–1636). *Történelmi Szemle* (61.) 247–265.
- B. Szabó János – Sudár Balázs 2012: „Independens fejedelem az Portán kívül.” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai: Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. 1. rész. *Századok* (146.) 1015–1048.
- B. Szabó János – Sudár Balázs 2015: A hatalom csúcsain: Magyarországi származású renegátok az Oszmán Birodalom politikai elitjében. *Korunk* (25.) 11. 24–30.
- Camariano, Nestor 1970: *Alexandre Mavrocordato le Grand Dragoman. Son activité diplomatique*. Thessaloniki.
- Cevrioğlu, Mahmut Halef 2022: Murteza Pasha's Conduct of Diplomacy on the Buda Frontier (1626–1630). *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* (9.) 24. 351–364. <https://doi.org/10.17822/omad.2022.217>
- Cziráki Zsuzsanna 2024: *A Habsburg Monarchia keleti nyelvi tolmácsai a 17. században*. Budapest.
- Dávid Géza 2002: A 16–17. századi oszmán közigazgatás működése: a beglerbégek és szandzsákbégek kiválasztása és kinevezése. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 111–119.
- Fekete Lajos 1944: *Budapest a törökkorban*. (Budapest története 3.) Budapest.
- Fodor Pál 2003: Budai pasa. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor – kora újkor. I. Aachen – Bylica*. Budapest, 470–473.
- Gévay Antal 1841: *A' budai pasák*. Bécs.
- Hamilton, Alastair 1994: An Egyptian Traveller in the Republic of Letters. Josephus Barbatos or Abudacnus the Copt. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (57.) 123–150. <https://doi.org/10.2307/751466>
- Hamilton, Alastair 2009: Michel d'Asquier, Imperial Interpreter and Bibliophile. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (72.) 237–241. <https://doi.org/10.1086/JWCI40593772>

- Hegy Klára 1998: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* (40.) 229–256.
- Hering, Gunnar 1994: Panagiotis Nikousios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel. *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* (44.) 143–178.
- Jajczay János 1934: Császári követ fogadása Budán a török idők alatt, a Fővárosi Könyvtár egyik vízfestményén. *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve* (4.) 73–87.
- Juhász Krisztina 2020: A második szőnyi béke margójára. Adalékok az 1642. évi szőnyi békekötés történetéhez. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Oszmán–magyar viszony a 16–18. században. Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapjairól; egyén és közösség viszonya*. Budapest, 171–188.
- Kármán Gábor 2013: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest.
- Kármán Gábor 2014a: Kézcsók a pasának? Erdélyi követek Budán. *Történelmi Szemle* (56.) 639–662.
- Kármán, Gábor 2014b: Translation at the Seventeenth-Century Transylvanian Embassy in Constantinople. In: Born, Robert – Puth, Andreas (hrsg.): *Osmanische Orient und Ostmitteleuropa: Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzregionen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert*. Stuttgart, 253–277.
- Kármán Gábor 2016: Zülfikár aga portai főtölmács. *Aetas* (31.) 3. 54–76.
- Kármán Gábor 2022: Előremenekülés: A harmincéves háború mint megoldás az Erdélyi Fejedelemség hatalmi válságára. *Korunk* (33.) 8. 45–57.
- Kármán, Gábor 2024: A Third Party: Gábor Bethlen, Prince of Transylvania and the Habsburg–Ottoman Peace Negotiations 1624–1627. In: González Cuerva, Rubén – Caprioli, Francesco (eds): *Beyond European Courts: Models of Indirect Diplomacy in Eurasian Borderlands*. Turnhout, megjelenés előtt.
- Kerekes Dóra 2004: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. *Századok* (138.) 327–368.
- Kerekes Dóra 2008: Az első „Keleti Nyelvek Kollégiuma” Bécsben – A császári tolmácsok képzése a 17. század végén. In: K. Lengyel Zsolt – Nagy József Zsigmond – Újváry Gábor (szerk.): *Österreichisch–ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Schulwesens/ Osztrák–magyar felsőoktatási kapcsolatok*. Budapest – Székesfehérvár, 93–107.
- Kerekes Dóra 2010: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest.
- Krstić, Tijana 2011: Of Translation and Empire: Sixteenth-Century Ottoman Imperial Interpreters as Renaissance Go-Betweens. In: Woodhead, Christine (ed.): *The Ottoman World*. London, 130–142.
- Lukinich Imre 1910: Bethlen István támadása 1636-ban. *Századok* (44.) 24–40, 98–112, 212–227, 298–314, 477–494.
- Majláth Béla 1885: *Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XII/5.) Budapest.
- Matuz, Josef 1975: Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen. *Südost-Forschungen* (34.) 26–60.
- Molnár Antal 2009: *Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán: Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573–1595) – Eine Handelsgesellschaft aus Ragusa im osmanischen Ofen: Geschichte und Dokumente der*

- Gesellschaft von Scipione Bona und Marino Bucchia (1573–1595)*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 2.) Budapest.
- Nagy László 1969: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Budapest.
- Panaite, Viorel 2020: Watching over the Neighboring Provinces in the Ottoman Empire: The Case of Tributary Princes from the North of the Danube in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Kármán, Gábor (ed.): *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire*. Leiden – Boston, 7–23. https://doi.org/10.1163/9789004430600_003
- Papp Sándor 2012: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621). *Századok* (145.) 915–973.
- Papp Sándor 2013: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen. In: Kármán Gábor – Teszelszky, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest, 103–127.
- Papp Sándor 2014a: Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez. In: Dáné Veronka et al. (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Kolozsvár, 36–47.
- Papp Sándor 2014b: Oszmán adatok Bethlen Gábor portai kapcsolataira a harmincéves háború idején. In: Dominkovits Péter – Katona Csaba (szerk.): *Egy új együttműködés kezdete: Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Budapest – Sopron, 61–77.
- Papp Sándor 2018: Az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kapcsolattörténete a békekötések tükrében. (Vázlat és adatbázis.) *Aetas* (33.) 4. 86–99.
- Procházka-Eisl, Gisela – Römer, Claudia 2009: Raub, Mord und Übergriffe an der habsburgisch-osmanischen Grenze: Der diplomatische Alltag der Beglerbege von Buda abseits von Zeremonien. In: Kauz, Ralph – Rota, Giorgio – Niederkorn, Jan Paul (Hgg.): *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit*. Wien, 251–264.
- Radway, Robyn Dora 2017: *Vernacular Diplomacy in Central Europe: Statesmen and Soldiers between the Habsburg and Ottoman Empires, 1543–1593*. (PhD-disszertáció.) Princeton University.
- Rothman, E. Natalie 2009: Interpreting Dragomans. Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean. *Comparative Studies in Society and History* (51.) 771–800. <https://doi.org/10.1017/S0010417509990132>
- Rothman, E. Natalie 2013: Dragomans and “Turkish Literature”: The Making of a Field Inquiry. *Oriente Moderno* (93.) 390–421. <https://doi.org/10.1163/22138617-12340023>
- Rothman, E. Natalie 2021: *The Dragoman Renaissance: Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*. Ithaca. <https://doi.org/10.1515/9781501758485>
- Salamon Ferenc 1867: Tájékozás. In: Salamon Ferenc (szerk.): *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Pest, i–xlv.
- Simon Katalin 2011: Az 1723-as budai tűzvész. *Fons: Forráskiadás és Segéd tudományok* (18.) 457–554.
- Strohmeier, Arno 2017: Trendek és perspektívák a kora újkori diplomáciatörténetben: A konstantinápolyi Habsburg diplomaták esete. *Történelmi Szemle* (59.) 177–198.
- Strohmeier, Arno 2020: The Symbolic Making of the Peace of Carlowitz. The Border Crossing of Count Wolfgang IV of Oettingen-Wallerstein during His Mission as Imperial Ambassador to the Sublime Porte (1699–1701). In: Heywood, Colin

- Parvev, Ivan (eds): *The Treaties of Carlowitz (1699). Antecedents, Course and Consequences*. Leiden – Boston, 213–235. https://doi.org/10.1163/9789004414280_014
- Sudár Balázs 2006: Ki volt Jakováli Haszán pasa? *Pécsi Szemle* (9.) 27–34.
- Sudár Balázs 2011: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. *Századok* (145.) 975–996. <https://doi.org/10.21637/GT.2011.2.01>.
- Sudár Balázs 2020: Egy harcművész a végeken: Mürtezá pasa. *Hadtörténelmi Közlemények* (133.) 259–274.
- Sudár Balázs 2022: Bethlen és az egri pasák. In: Sudár Balázs (szerk.): *Élet a török hódoltságban*. Pécs, 128–143.
- Sudár, Balázs 2023: Ottoman Auxiliary Troops in Gábor Bethlen's Armies 1619–1626. In: Kármán, Gábor (ed.): *The Princes of Transylvania in the Thirty Years War*. Paderborn, 130–153. https://doi.org/10.30965/9783657795222_007
- Szabados János 2016: A 17. századi Habsburg hírszerzés „gyöngyszeme”. Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága: Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz. *Aetas* (31.) 3. 77–92.
- Szabados János 2021: A Rákócziak Erdélye egy budai renegát tolmács és kém, Hans Caspar tevékenységének tükrében (1630–1660). *Századok* (155.) 783–810.
- Szabados, János 2023: *Die Karriere des deutschen Renegaten Hans Caspar in Ofen (1627–1660) im politischen und kulturellen Kontext*. Wien. <https://doi.org/10.1553/9780-EAW92787>
- Szakály Ferenc – Tardy Lajos 1989: Nyomozás egy magyar származású szultáni tolmács után. *Keletkutatás* ([8.] ösz. 60–67.
- Szilágyi Sándor 1883: [Bevezetés a XXI. fejezethez]. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. IX. 1629–1637*. Budapest, 3–60.
- Szilágyi Sándor 1893: *I. Rákóczy György 1593–1648*. Budapest.
- Takáts Sándor 1915: A magyar és török íródeákok. In: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból. I.* Budapest, 1–104.
- Teply, Karl 1976: *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. 1628: Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte*. Wien.
- Tóth Hajnalka 2013: Rossz szomszédság – török átok? A Szokolluk levelei a Batthyányaknak. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka*. Piliscsaba, 215–226.
- Tóth Hajnalka 2019: Harminc év Habsburg-szolgálatban: Betekintés Johann Adam Lachowitz török tolmács áldozatos munkájába (1678–1709). *Fons: Forráskutatás és Segéttudományok* (26.) 1. 39–62.
- von Thiessen, Hillard 2011: Diplomatie vom *Typ ancien*. Überlegungen zu einem Idealtypus des frühneuzeitlichen Gesandtenwesens. In: von Thiessen, Hillard – Windler, Christian (Hgg.): *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel*. Köln – Weimar – Wien, 471–503. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412212698.471>
- Zahirović, Nedim 2010: *Murteza Pascha von Ofen zwischen Panegyrik und Historie: Eine literarisch-historische Analyse eines osmanischen Wesirspiegels von Nergisi (El-vasfū l-kāmil fī-ahvāli l-vezīri l-‘ādil)*. Frankfurt am Main. <https://doi.org/10.3726/978-3-653-00292-8>
- Zahirović, Nedim 2012: A Memibégovicsok Magyarországon, Szlavóniában és Horvátországban a 17. század első felében. *Korall* (13.) 48. 121–132.

Schweininger Péter: Sváb világok. Népeség és mentalitás Száron, 1729–1848.

(Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Magyar családtörténetek: Tanulmányok 9.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2023. 302 oldal.

Schweininger Péter, az ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszékének tanársegédje és az ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium történelemtanára szűkebb pátriája, Szár község népeségének 120 esztendőnyi történetét dolgozta fel 2022-ben megvédett doktori disszertációjában. Ennek szerkesztett és továbbgondolt változatát veheti kezébe az olvasó egy esztétikus kiállítású, keménytáblás és kiválóan megszerkesztett kötet formájában.

Miért lehet érdekes egy Fejér megyei, a tárgyalt korszak nagy részében bő 1000 lelkes, római katolikus sváb falu népesedéstörténetének megírása? Példának okáért azért, mert szélesnek mondható az az olvasó- és szakembertábor, akikhez szólhat ez a feldolgozás. A történeti demográfusok szűknek mondható hazai körén túl haszonnal forgathatják a kötetet a 18–19. századi magyar történelem kutatói és kedvelői, a magyarországi német nemzetiség néprajzával, kultúrájával és sorsával foglalkozók, a történeti földrajz és a helytörténet diszciplínáinak művelői, de akár a statisztika iránt érdeklődők is. Nem utolsó sorban pedig mindenkinek ajánlható ez az alapos kutatói és szerkesztői munkával közzétett, komoly szakmaisággal megírt, mégsem száraz stílusú munka, aki látni szeretné, hogyan lehet a két-háromszáz éves történeti forráscsoportok adattömegét a 21. század digitális platformjait is felhasználva magas szintű tudássá szintetizálni, és – nem utolsó sorban – mindezt másokkal megosztani.

A bemutatandó könyv még két további erényét emelem ki már előljáróban: egyfelől nagyon szépen hozza összhangba a „nagybetűs”, tankönyvekből és a szakirodalomból jól ismert történelmi folyamatokat az egyes szári emberek életének mozzanataival (például: migráció a német tartományokból Magyarországra a 18. században, előbb a Pilisbe, majd országon belüli vándorlás Vörösvárról Szárra, onnan pedig a Bánátba). Másfelől a szerző kiváló érzékkel lehelte életet a holt forrásokba, életszerű arcélt és a dokumentumokból felépített, hihető emberi karaktert adva több szári kötődésű személynek is. Ilyen példának okáért a zabolátlan természetű Paulini Jakab, „a falu egykori fenegyereke” (220) vagy a 15 utódot nemző, kiterjedt kapcsolati hálójával bíró módos gazda, Wiest Antal.

A bevezetésben Schweininger ambíciózusan arra vállalkozik, hogy végigvezeti az olvasót az általa bejárt kutatási folyamaton. Bepillantást ígér módszereibe, az alapfogalmak tisztázásába, a kritikára és elemzésre váró forrástömeg feltárásának a rejtelseibe. Részesei lehetővé teszik így olvasóként annak az intellektuális kalandnak, melynek során a feltárt mintegy százhuszezer adatelemből, a statikus és töredékes információtengerből kirajzolódik egy dinamikus változó, plasztikus és hihetően emberi kép Szár népmozgalmi viszonyait illetően.

A logikusan felépített kötet a történeti demográfiának mint interdiszciplináris tudományágnak a definiálásával indul. Tömör és érdekes historiográfiai áttekintést kapunk a külföldi és magyar szakirodalom és kutatók bemutatásával. Hasonló igényességgel megalkotott kép tárul elénk a magyarországi németek korabeli demográfiai jellemzőit feltáró szakirodalomról. Ezek általában egy-egy részben vagy nagyrészt svábok lakta település (például Dunabogdány, Zsámbék) vagy régió (például Pest megye) népesedési folyamatait tárták fel a 18–19. század vonatkozásában. Már itt kijelenti a szerző, hogy a magyarországi németekre a nyugatról magukkal hozott kései házasság, a neolokális háztartás-alapítás és a nukleáris családi háztartásszerkezet volt a jellemző. Kutatása korlátait korrektilen érzékeltetve egyúttal azt is közli, hogy országos relevanciájú demográfiai modell felállítására nem vállalkozhat könyvében.

A bevezető rész a kutatás során használt fogalmakat és elméleteket is tisztázza. Ezek közül kiemelném a magyar származású John Hajnal nevéhez köthető Nyugat–Kelet felosztású modellt a házassági, háztartásszerkezeti és öröklési mintákról (2. táblázat, 27). Ezt illetően a fentebb felsorolt jellemzőkkel a nyugati típusú modellhez álltak közelebb a korabeli Magyarország német kultúrához kötődő lakói. Schweininger hozzáteszi, hogy a Hajnal-féle modell számos kritikát kapott, amelyeket rendszerezett formában Faragó Tamás összegzett, kiemelve, hogy az összkép a Hajnal által felvázoltnál jóval sokszínűbb volt.

Külön fejezetben tipologizálja a szerző a már említett nagyságrendű forrásbázisát. Beleláthatunk, milyen típusú adatok nyerhetők a latin, majd 1843-tól Száron is magyar nyelvű egyházi anyakönyvekből. A csecsemőhalandóság korszakra jellemzően magas számait vizsgálva jut arra Schweininger, hogy az anyakönyveket vezető helyi plébánosok és káplánok olykor pontatlan bejegyzései, valamint a dokumentumokat sújtó fizikai állagromlás ellenére is – kellő szakmai óvatosság és kontroll fenntartásával – releváns forrásbázist képeznek ezek a matrikulák.

Ezt az alapvetően fontos forrástípust különféle egyéb összeírásokkal is egybevetette a szerző: például a szári adózó jobbágycsaládok gazdaságaira fényt vető ún. dikális összeírásokra, valamint az országos népszámlálások adatsoraira támaszkodott (köztük az elsőként felvett, II. Józsefhez köthető adatokra a 18. század végéről). Különösen széles és izgalmas az egyházi lélekösszeírások (*conscriptio animarum*) köre, melyeket időről időre a kegyúri jogokat is gyakorló Esterházy-uradalom megbízottai készítettek a plébános és egyházi felettesei tájékoztatására, akár egyházlátogatási dokumentumok (*canonica visitatio*) mellékleteként.

Említést érdemel még a források közül az egymást váltó szári plébánosok által 1758-tól vezetett, változatos tartalmú plébániatörténet, a *Historia Domus*, valamint megjelennek a könyv lapjain a Szárról és környékéről katonai felmérések során készített térképek képei is, melyek a falu földrajzi viszonyait segítenek vizualizálni (pl. 86–87).

Recenzensként nem lehet feladatomban a *Sváb világok* minden tudományos eredményének felsorolása, így a továbbiakban az általam fontosnak és érdekesnek ítélt megállapításokból mutatok be néhányat. Nagyon érzékletes a falu 1729

nyarán kezdődő betelepítésének a leírása, melyben nem csupán annak fizikai, földrajzi és jogi koordinátáit kapjuk meg. A szerző már itt igényt formál arra, hogy az ekkor ugyancsak a tata-gesztesi Esterházy-uradalomhoz tartozó Vörös-várról, valamint a közvetlenül a Német-római Birodalomból érkező, tehát többgyökerű telepések mentalitásáról is közöljön ismereteket. Ilyen az ünnepeikhez, az általuk tisztelt szentekhez (Rókus, Sebestyén) vagy épp a rendre visszatérő pestisjárványokhoz való viszonyulásuk. Szintén kiemelendő szemléletbeli tényező, hogy Schweininger narratívájában az egyes ember térben és időben fennálló, dinamikus kapcsolati hálójával rendelkezik.

Mérlegre kerülnek a falu létesítését segítő és nehezítő objektív tényezők is: előbbiekhöz a többnyire jól termő földek és a tiszta, iható, kincset érő karsztvíz, utóbbiakhoz a városoktól való nagy távolság sorolható. A szorgos alapítók erdőt irtanak, feltörik a szántókat, szőlőt telepítenek és háromnyomásos gazdálkodásba kezdenek. Jellemző, hogy jó termést ígérő káposztájukból még az Esterházy grófnak is szállítaniuk kellett az 1732-es szerződésük szerint.

Szemléletes és plasztikus képet kapunk az úrbéres többségű falusi társadalom szellemi elitjéről: a bírókról, a tanítókról (akik egyben kántorok és jegyzők is lehetek), valamint a plébánosokról. Őket egyházi és világi kinevezésükön és tekintélyükön felül képzettségük emelte a paraszti lakosság fölé, és elmondható, hogy a katolikus sváb falubeliek a korban szinte minden fontos témában követték útmutatásukat. A plébánosok közül kiemelem a hívei szolgálatát 1764-től 34 éven át ellátó, sziléziai származású, korábban a Habsburg Birodalom számos vidékén megforduló Broszek Józsefet, akinek munkásságára a könyv számos pontján utal a szerző. Az ő plébánossága alatt zárult le a falu lakói számára oly fontos templom viszontagságos megépítése is.

A szinte teljesen kompakt katolikus német néesség keresztnévadási szokásai is elemzésre kerülnek. A kor emberének kulturális-vallási gondolkodásmódjára vet fényt az, hogy a születendő utódok névadásánál a védőszent alakját, valamint a felmenők és a választott keresztszülők neveit is mérlegelték. Táblázatos és grafikus (116–118) módon feldolgozott matrikuláris adatsorok tanúskodnak arról, hogy a legnépszerűbb fiúnév a János volt, míg a lányok körében az Anna Mária különféle változatai számítottak a leggyakoribbnak. Az egy irányba konvergáló névadási szokások a tekintetben is figyelemre méltóak, hogy a földrajzilag több irányból szerveződő szári közösség tagjai kulturálisan is közeledtek egymáshoz.

Schweininger ezt követően az általa ismertetett források adatsorait, a születési és a halálozási számokat elemezve teszi fel két alapvető kérdését: mi állhat egy 1763-as, kiugróan alacsony háztartásfőszám, ezáltal lakosságszámadat mögött, illetve miért stagnált a lakosságszám 1100 fő körül az 1770-es évek végétől egészen 1850-ig? Előbbi kapcsán feltételezi a túlterhelt plébánosi adminisztráció hanyagságát az épp zajló lélekösszeírások miatt (1757-ben, 1759-ben és 1763-ban), valamint az adatokat elemezve kiemeli a csecsemő- és gyermekhalandóság megemelkedését. További logikus felvetés a szerző részéről egy másik apasztó tényező, az elvándorlás problematikája. Ennek fő irányát – tíznel is több, Szárról elköltöző

háztartásfő életútjának táblázatos elemzésével (139–142) – a szomszédos Vértessboglár felé jelöli ki.

Konkrét személyek (Gugenberger Jakab, Rieder János) kapcsán készített esettanulmányokkal igazolja azt, hogy ekkorra elfogyhattak a jó földek Száron, míg a boglári neolokális háztartásalapítás többeknek komoly motivációt jelentett egy esetleges egzisztenciális előrelépést, valamint társadalmi presztízszük növekedését illetően. A migráció másik, jóval messzebbi desztinációja a Magyar Királyság délkeleti részén fekvő Bánát volt, ahová Mária Terézia és II. József telepítési akciói és az ottani körülmények (kiválóan termő földek, adókedvezmény, földesúri függéstől való mentesség) vonzották a szabad menetelű német jobbágyokat – akár éppen a Fejér megyei Szár községből is.

A szári demográfiai fék mechanizmusainak elemzésében különösen figyelemre méltó a törzsöröklés racionális, szigorú rendszerének bemutatása, összekapcsolva a státusreprodukció célkitűzésével. Ez a Száron gazdasággal bíró szülőknek gyermekeik sorsáról történő gondoskodását példázza, melynek során a jobbágytelek osztatlan továbbörökítésére törekedtek azzal a céllal, hogy az erre kiválasztott gyermekük (aki nem feltétlenül elsőszülöttjük volt) megtartsa a család jogi-gazdasági státusát. Az öröklésből ezáltal kizárt többi testvért valamilyen módon kompenzálni kellett: ehhez hozzájárulhatott egy jó kiházásítás, de akár az iparossá vagy értelmiségivé (pap, tanító) válás perspektívája is, bár utóbbi gyakran járt együtt az érintett személyek máshova költözésével.

Különösen szemléletes, ahogyan a száriak által 1800 és 1850 között kötött exogám házasságok céltelepüléseit térképre helyezi a szerző (191), miután táblázatosan is rendszerezte azokat (184–185). Arra a következtetésre jut, hogy e térbeli mozgások mindig tudatos családi döntés és információcsere eredményei voltak, ahol a választás során a távolság, a német nemzetiség, a lakosság szám és a gazdasági környezet egyaránt fontos szempontot jelentettek. Ezek alapján Szárhoz közeli, svábok lakta, jó földekkel bíró és Szárnál kisebb települések jöhettek főként szóba. E gazdasági észszerűsége alapozott döntésekben tehát kulturális és nyelvi szempontok egyaránt szerepet játszottak.

Az egyik legimponálóbb elem az a táblázat (32. táblázat, 194–197), melyben Schweininger kilenc olyan szári vőlegény életútját vázolja röviden, akik ebben a fél évszázadban vértessboglári menyasszonyt vettek feleségül. Izgalmas, dilemmákkal teli személyes történetek ezek, melyekből egzisztenciát fenntartó szándékok (státusreprodukció, házasság korai halála utáni kényszerű újránházasodás), valamint sok megszületett, de kevesebb életben maradó gyermekkel bíró mozaikcsaládok kontúrjai rajzolódnak ki az olvasó szeme előtt.

Leányanyai életutak rövid feltárással vizsgálat tárgyát képezi a házasságon kívül született gyermekek és a 19. században már jelen lévő, átalakuló erkölcsökre utaló születésszabályozás problematikája is. Érdekes és az országos adatokkal ellentétes trend a házassági átlagéletkorok szári csökkenése a 19. század elején, amelynek hátterében Schweininger a szomszéd települések magyar lakóinak kulturális hatását sejtí.

Az utolsó nagyobb tematikus egységben a szerző a demográfiai fék háztartásokra gyakorolt hatásaival foglalkozik. Különösen szemléletesen, korfán ábrázolja a falu lakóit az 1757-es egyházi összeírás alapján (20. ábra, 224), a férfiak és nők családi állapotát is jelölve. Hallatlanul sokat mondó emellett ugyanezen esztendő szári háztartásainak a bevezető fejezetben ismertetett Laslett–Hammel-féle tipológiának történő táblázatos megfeleltetése (38. táblázat, 229–230), ahonnan gyönyörűen kiviláglik a nukleáris háztartások abszolút dominanciája. A módszert ért széles körű bírálatokra reagálva Schweininger ezen adatokat a Faragó Tamás által alkalmazott tipológiának is megfelelteti (39. táblázat, 231). Megállapítja, hogy Száron lényegében senki sem maradt hajadon vagy nőtlen ebben a korban. Ebbe a tematikus keretbe illeszti be a már szintén említett Wiest Antal háztartásainak és életútjának aprólékos bemutatását, mely a monográfia talán legkidolgozottabb és legtanulságosabb egyéni portréja. A fejezet bizonyos 19. századi változások összegyűjtésével zárul (ilyen például az özvegyekre jellemző újraraházasodás csökkenő tendenciája). A könyv lezárása lényegre törően, tömör formában összegzi az évtizedes kutatómunka eredményeit, korrekt és szakszerű módon reflektálva a megválaszolt és a még nyitott, továbbgondolásra ösztönző kérdéskörökre.

Schweininger Péter személyes indíttatásból eredő témájának feldolgozása, az általa olvasmányos stílusban megírt, kiválóan tagolt és egyéni megközelítéseket is felmutató könyv fontos eredményekkel gazdagítja a hazai népesedéstörténetet. A szerző a közel nyolcszáz lábjegyzettel ellátott kötete végén komplex tudományos apparátusban, precízen listázza a felhasznált levéltári és szakirodalmi forrásait, mellékletként táblázatokat, névlistákat és korfát közöl, valamint hely- és névmutatóval segíti olvasóját. Fontosnak tartom végül megemlíteni, hogy a kötethez kapcsolódóan több sikeres, népesebb közönséget vonzó könyvbemutatóra került már sor 2023-ban és 2024-ben, valamint azt is, hogy Schweininger Péter elnyerte a kötetbe fektetett munkájáért a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata által adományozott Heinek Ottó-díjat.

Pál Gergely

Cziráki Zsuzsanna: A Habsburg Monarchia keleti nyelvi tolmácsai a 17. században.

reciti, Budapest, 2024. 504 oldal.

Cziráki Zsuzsanna új könyve az utóbbi években az Osztrák Tudományos Akadémia Habsburg- és Balkán Kutatások Intézete (IHB ÖAW) posztdoktori kutatójaként végzett átfogó kutatásainak eredményét tárja az olvasó elé. A kötet az Udvari Haditanács keleti ügyekért felelős irodájában foglalkoztatott személyzetből egy jól körülhatárolható csoporttal foglalkozik részletesen, mégpedig a tolmácsokkal. Amellett, hogy a Habsburg–oszmán diplomácia kutatási területének évszázados hagyományába illeszkedik, a munka olyan kortárs irányzatokra is reflektál mint például az aktorcentrikus megközelítés, a birodalmak közötti érintkezés vagy mobilitás újkeletű, de népszerű vizsgálata, vagy a prozopográfia és a mikrotörténet. A „múlt félárnyékos zugaiban meghúzódó mellékszereplők” (33) főszereplővé emelésével a szerző nemcsak a tolmácsok csoportjának szisztematikus elemzését végzi el, hanem számos újdonságot szolgáltat a Habsburg-diplomácia 17. századi működését, valamint annak fejlődését illetően is.

Bár a főszereplőről szóló adattár a kötet végén kapott helyet, szinte azonnal böngészésre csábítanak a Habsburg-követségeket, haditanácsi elnököket és főtolmácsokat felsoroló, továbbá statisztikákat és fizetési adatokat tartalmazó mellékletek, valamint annak a mintegy hetven tolmácsnak a rövid életrajza, akiknek életútjáról a szerző megfelelő mennyiségű adatot tudott összegyűjteni. Az azonos időben szolgáló tolmácsok száma Bécsben és Konstantinápolyban általában egyaránt egy-két főt jelentett, akik között néha életre-halálra menő rivalizálás folyt.

Az izgalmas részletek elemzése során a szerző tíz fejezetre osztja a munkát. Bevezetés gyanánt, a 17. század történetének „újraírása” helyett inkább egyfajta intézménytörténeti összefoglalás szól annak a háttérnek a kialakulásáról, amely a Habsburg és az oszmán fél között 1606 után beálló, viszonylagos erőegyensúlyi helyzet során a tolmácsok pályafutását, munkakörülményeit leginkább meghatározta és keretbe foglalta. Tömör és logikus kép bontakozik ki a keleti diplomácia szervezését ellátó Udvari Haditanács kialakításáról, munkájának bővüléséről, tagjairól, valamint az annak pénzügyeit intéző Udvari Kamarával fennálló viszonyáról a vizsgált időszakban. A szerző kitér a diplomáciai tevékenység gyakorlatára a „lokális”, valamint a Habsburg és az oszmán állam viszonyát szabályozó magasabb szinteken. Előbbiekhez tartozott például a végvidékeken adódó problémák kezelése, utóbbiak közé pedig a két állam közötti békeszerződések tető alá hozása. A helyi és birodalmi diplomáciát központi kontroll fogta össze, az intenzív kapcsolattartás pedig gyakori követjárást eredményezett a felek között, amelynek típusait (főkövet, internuncius, rezidens) szintén megismerheti az olvasó.

A forrásokot és módszereket összefoglaló rész a fentebb már érintett elméletek mellett kiemeli a tolmácsok vizsgálata szempontjából elengedhetetlen diplomáciatörténeti megközelítés fontosságát, továbbá a kora újkori udvarok, illetve

hivatalnokréteg kutatásának megkerülhetetlenségét. A tolmácsok ugyanis mindkettőnek részét képezték, és a korábban vizsgált követek személye és tevékenysége mögül mintegy másod- vagy harmadvonalbeli szereplőkként előlépve kerültek az érdeklődés középpontjába az újabb kutatások során. Szintén ez a fejezet foglalja össze a Habsburg tolmácsok kutatásának historiográfiáját is.

A tárgyra rátérve, sokrétű elemzésben elevenedik meg az olvasó előtt a Habsburg tolmácsok korántsem egyszerű, de szakmai öntudatra alapot adó élete és tevékenysége. A szerző először a megbízó, a Haditanács által állított követelmények felől, mint például a nyelvtudás vagy a feladatkörök, valamint a toborzás, képzés és hivatali előmenetel szempontjából rendszerezi és elemzi az általa feltárt hatalmas adatmennyiséget. A komfortzónán kívül eső, sokrétű, és mind a Habsburg, mind az oszmán felségterületen végzett feladatok ellátására elsősorban két úton kerülhettek alkalmazásba a tolmácsok. Az arab, perzsa és oszmán-török nyelvet bíró személyek rekrutálására a legnagyobb merítés Konstantinápolyban adódott, a bizánci idők óta a latin-keresztény Perában és Galatában, vagy a görög pátriárka fennhatósága alatt élő tolmácsdinasztiák tagjainak körében (mint például a Mammucca della Torre család és a Panajótisz-Porfürita klán három-három tagja, vagy a Cleronome fivérek). Konstantinápoly primátusa mellett az oszmán vazallus államok vagy a Közel-Kelet számított még kibocsátónak a Habsburgok szolgálatába álló tolmácsok szempontjából, de érkeztek fordítók szuverén keresztény államokból is.

A tizenötéves háború idején tapasztalható átrendeződés és tolmácsihiány következtében került sor az újjászervezett konstantinápolyi Habsburg-követség keretében – velencei mintára – működő tolmácsképzés megszervezésére. A képzés adminisztratív csúcán természetesen a Haditanács állt, ahol a különböző helyszíneken jelentkezőket alkalmazásba vették. Míg az iskolajellegű képzés Bécsben csak a század második felében jelent meg Franz Mesgnien von Meninsky és Giovanni Battista Podestà egymással is rivalizáló tevékenysége nyomán, a konstantinápolyi képzés kulcsfigurái a század folyamán mindvégig a rezidens követek voltak. Közülük is kiemelkedik Michael Starzer és Simon Reniger alakja, akiknek okfejtése szerint a császár pénzén taníttatott tolmácsok hűségesebbek lesznek a dinasztiához, mint az eredendően a szultán alattvalójának számító peraiak vagy galataiak. A rezidenseknek a tanoncok sokszor kicsapongó életvitelének korlátozásában, majd pedig alkalmasságuk megállapításában is kulcsszerep jutott, hiszen éles helyzetben ők maguk felügyelték a tolmácsok teljesítményét. Fontos törekvés volt, hogy a Habsburg Monarchia saját alattvalói közül gyűjtsenek tolmácsokat: a szerző szemléletes példákkal mutatja be azt a lassú folyamatot, amelynek során csak az 1670-es évekre kerültek többségbe a jelöltek között a monarchia területéről érkezettek a Konstantinápolyban toborzott tanoncokkal szemben. A század közepén pedig már az is megfigyelhető volt, hogy a tolmácsválság vonzóvá vált az udvari hivatalnokok magasabb presztízű csoportjai számára.

A tolmácsok karrierútja a század folyamán egyre professzionalizálódott és szabályozottabbá vált, de egyes kiemelkedő tolmácsgyéniségek is formálták

a hivatalhoz kötődő pályaképet. Mindez megragadható a jelöltek felvétele, a bejárható hierarchia, a funkciók halmozása, valamint az ezekkel járó társadalmi emelkedés vizsgálata révén. A teljes jogkörrel felruházott tolmácsállás megszerzése annak ellenére nem volt könnyű feladat, hogy a jelöltek száma meglehetősen alacsony volt. A kinevezés egyrészt a hivatali ügymenet lassúsága miatt tarthatott az ajánlásokat is tartalmazó felvételi kérelem benyújtásától számítva akár évekig is. A kezesség vállalása különösen az oszmán alattvalók esetében volt kulcsfontosságú, hiszen megbízhatóságukat és hűségüket mindenképpen igazolniuk kellett. A kinevező iratok, bár ritkán és másolatban maradtak fenn, rögzítették a hivatalviselést és az érte járó fizetséget. A kinevezést az eskütétel követte, amelyre – ha a helyzet úgy kívánta – néha sebtében, a Haditanács beleegyezése nélkül is sor került. Konstantinápolyban az új tolmácsot ezt követően még az oszmán adminisztráció tagjainak is bemutatták. A szerző a hierarchiát illetően kimutatja, hogy már a tanoncság is versenyhelyzetben megszerzett hivatali címnek minősült, még ha a ranglétra legalsó fokán állt is viselője. A tanoncok és a teljes jogú tolmácsok között helyezkedtek el a segédtolmács megnevezéssel illetett személyek. A hadjáratok idejére kinevezett tábori tolmácsok kiemelt juttatásban részesültek, a Konstantinápolyban szolgálók között pedig kiemelkedett az első tolmács. Nagyobb követségek esetén szintén több, rangban eltérő tolmácsot alkalmaztak.

A teljes jogú tolmácsszerep nyújtotta kereteket csak néhány kivételes egyéniségnek sikerült kitágítania. Kiemelkedő presztízst jelentett a bécsi főtollmácsi cím, amelyet a 17. században Michel D'Asquier, Franz Mesgnien von Meninsky, majd Marcantonio Mammucca della Torre viselt. A kötetben számos téma kapcsán előbukkan D'Asquier neve, aki a Haditanács frakcióharcai közepette megkerülhetetlen szereplővé nőtte ki magát a keleti diplomácia másik szakértője, Johann Rudolf Schmid szövetségeseként és barátjaként, akivel a rivális tolmács, Vincenzo Bratutti ellen merényletet is megkíséreltek. A hírhedt esetet enyhe következményekkel megúszó D'Asquier szakmai tevékenysége kiterjedt nemcsak a fordításra, hanem elemzések végzésére is, továbbá reformokat terjesztett be a keleti diplomáciát illetően. Utóda, Meninsky szintén kézben tartotta az Oszmán Birodalomban tevékenykedő Habsburg informátorhálózatot, és részt vett a portai és végvidéki kommunikációban. Konstantinápolyi első tolmácsként kiemelkedett a befolyásos Nikúsziosz Panajótisz, aki a Habsburg-fél mellett azonban a Portának is tolmácsolt, megszerezve a portai főtollmácsi címet.

A tolmácsok ritkábban kaptak lehetőséget arra, hogy magasabb szinten, alkalmi követként képviselhessék a császárt. A követi tevékenység felé lassan nyíló utat a szerző néhány tolmácsnak a konstantinápolyi „interim agent” tisztséget betöltő esetével példázza. Külön kerül említésre a Meninskyvel rivalizáló Giovanni Battista Podestà, hiszen kifejezetten számára hozták létre a „keleti nyelvek titkára” címet, mivel egykori mestere haláláig sem tolmácsi, sem főtollmácsi kinevezéshez nem juthatott. Funkcióhalmozás szempontjából fontos kiemelni, hogy a tolmácsi hivatal néha a futársággal egészült ki, hiszen a két szerepkör több ponton is átfedést, sőt, átjárhatóságot mutatott egymással, például a nyelv- és

helyismeret vagy fizikai terhelhetőség szempontjából. A karrierút társadalmi emelkedést hozott magával: a 16. század végétől kezdve megfigyelhető a tolmácsok nemesi rangra emelése.

A szakértő hivatalnok réteg, köztük a tolmácsok finanszírozása kapcsán a következő fejezet azt járja körül, miképpen biztosította az Udvari Kamara és alárendelt hivatalai a szükséges anyagi keretet a Haditanács hatáskörébe tartozó keleti diplomácia kiadásainak fedezésére. A tolmácsok fizetését olyan összetett rendszerben kell elképzelni, amelyben a központi pénzügyigazgatás ellen ható erők, vagyis a Habsburg Monarchia egyes tartományainak eltérő integrációja éreztették hatáskukat. A tolmácsokkal kapcsolatos pénzügyi adminisztrációt igyekeztek Bécsben tartani, a vizsgált korszakra azonban végig jellemző volt, hogy a Haditanács és a Kamara közötti egyeztetések lassúsága hetekig vagy hónapokig hátráltatta az engedélyeztetéseket, majd még ugyanennyi időbe tellettek a különböző kifizetések. A folyamatosan pénzhiánnyal küzdő Habsburg kormányzat forrásainak áttekintése alapján három fizetési kategóriát lehet megállapítani, amelyeket – a mellékleteken kívül – a szerző részletes adatokkal és példákkal mutat be. A tolmácsválya felépülését a tanoncságtól kezdve szintén érzékletes példákon keresztül lehet megismerni pénzügyi szempontból, amely a hosszú szolgálati idő alatt és a jól végzett munka révén folyamatos emelkedést mutat. A fizetési csoportok és a hivatali időhöz köthető fizetésemelés alapján következtetéseket mutató kormányzati szándék ellenére a tolmácsok általános tapasztalata az volt, hogy a fizetés rendszertelenül, vagy egyáltalán nem érkezett meg. A konstantinápolyi Habsburg követség általános pénztelensége például a korszak jellemzője. Néhány tolmács megpróbálta kikényszeríteni a fizetést a munka megtagadásával vagy Bécs elhagyásával, ez az önérvényesítő viselkedés azonban már átvezet az utolsó két nagy témakörhöz, amelyekben a szerző láthatóan a legotthonosabban érzi magát.

Külön egység foglalkozik a rokonság–fraternitás–lojalitás kérdéskörével, valamint egy másik a tolmács szerep mögötti életvilágokkal, mint például a személyiség vagy az érzelmek témájával. Sajátosan a tolmácsokra jellemző körülmény volt, hogy személyükben és a mögöttük meghúzódó társadalmi hálózatok révén eltérő világokat kapcsoltak össze, akik a hasonlóan multikulturális és multietnikus bécsi kormányzatban találtak befogadásra. Különleges tudásuk azonban egy Európán kívüli hatalommal kapcsolódott össze. A rokonság megtartó szerepe elsősorban az Oszmán Birodalomból származó tolmácsok esetében volt szembe-tűnő. Caspar Gratiani és unokaöcse, Pietro Hrintschitsch együttműködése során pedig már birodalmakon átívelő kapcsolatháló tűnik fel. A különböző csoportok között nemcsak együttműködés, de rivalizálás is fennállt, például az 1660–1670-es években a Panajótisz–Porfürita–Cleronome, másfelől a Mammucca della Torre–Wolde-szövetség között. Vertikálisan a mester–tanonc, avagy patrónus–kliens viszony figyelhető meg a szereplők között. A fraternitás másféle megnyilvánulása volt a tolmácsoknak a tudós hálózatokban való részvétele, a tudományos életben aktív császári tolmácsok nyelvészeti érdeklődése pedig hozzájárult a tanoncok képzésének intézményesüléséhez. A szerző számos példával támasztja

alá, hogy a fordítók gazdag kapcsolatrendszeréhez néha megkérdőjelezhető lojalitás társult, főleg a nem Habsburg alattvalók esetében. A kötet gazdag tárházát nyújtja azoknak az egyéni történeteknek, amelyekből következtetést lehet levonni a szereplők életkörülményeire, családjára, személyiségére, otthonára, érzelmeire, vagy betegségére és halálára.

Cziráki Zsuzsanna új könyve a Habsburg keleti tolmácsok mint jellegzetes értelmiségi hivatalnokcsoport főszereplővé emelése során olyan közös vonásokra mutat rá, mint például a különleges szaktudás, amely megfelelő öntudatot és identitásképző elemet jelentett számukra. A tolmács jól végzett munkával általános megbecsülést vívhatott ki; aki tehát jártasságot szerzett a keleti nyelvekben, biztos lehetett benne, hogy azt kamatoztatni is tudja majd. A többi hivatalhoz képest különleges szakértelmet, a nyelvtudást előre kellett igazolni, a szakmai felkészültség mint kiválasztási szempont tehát visszaszorította a patrónus–kliens viszonyt a toborzás terén. A tolmácsok karrierjének különlegességét a kora újkori értelmiségi karrierök között alátámasztja a professzionalitásuk is, tehát hogy szaktudásukat egy hivatal képviseletében hasznosították. Ahogyan a szerző kifejti: „a Habsburg–oszmán békeszerződések szövegezési mechanizmusába illesztett *collatio*, a portai követek közötti *interim ágens* közttes funkció, illetve a »keleti titkár« tisztségének létrejötte, vagy éppen a hírszerzést forradalmasító Titkos Levelezők hálózata mind olyan újítások a 17. századi Habsburg diplomáciában, amelyek elképzelhetetlenek lettek volna a tolmácsok kreatív hozzájárulása nélkül.” (404.) A Habsburg diplomácia fejlődésében a tanoncképzés szerepe megalapozta a későbbi Keleti Akadémia (*Orientalische Akademie*) létrejöttét, egyben pedig hozzájárult ahhoz, hogy a 18–19. századra elhalványult a tolmácsokra jellemző etnikai és vallási heterogenitás.

Az átfogó munka sokrétű elemzést nyújt, számos kérdést vet fel, és újabb kutatási irányt azonosít a Habsburg keleti tolmácsok csoportjának szisztematikus feltárásával és bemutatásával. A hatalmas forrásbázist megmozgató műben az olvasó a gördülékeny stílusnak köszönhetően élvezettel merülhet el, az óriási adattömegben pedig könnyű eligazodást nyújtanak a mellékletek. A könyvről egyértelműen elmondható, hogy a kora újkori diplomáciatörténet, különösen pedig a Habsburg keleti diplomácia területén megkerülhetetlen alpmű lesz mind a hazai, mind (készülő angol verziója révén) a nemzetközi tudományosságban.

Hámori Nagy Zsuzsanna

Gábor Kármán (ed.): *The Correspondence of the Beylerbeys of Buda 1617–1630.*

(Diplomatic Relations between Ottomans, Habsburgs and Hungarians, 1.) Research Centre for the Humanities, Institute of History – University of Szeged, Faculty of Humanities and Social Sciences, Budapest – Szeged, 2022. 724 oldal.*

A kora újkori magyarországi oszmán jelenlét vizsgálatának egyik fontos területét képezi a budai pasák politikai-diplomáciai szerepének kutatása. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Gévay Antal jóvoltából már a 19. század első felében napvilágot látott a hódoltság központjában regnáló pasák máig használatos archontológiája.¹ Ezt követően a 20. század elején, illetve utolsó évtizedeiben több, a pasák és környezetük (íródeákok, csauszok stb.) – zömében magyar nyelvű – levelezését, illetve leveleit tartalmazó kötet is készült.²

E folyamat újabb állomásának tekinthető a Kármán Gábor (HUN-REN BTK, a kötet megjelenésekor még ELKH BTK) és munkatársai (Mahmut Halef Cevrioğlu, Dorogi Ilona, Fóti Miklós, Glück László, Marton Gellért Ernő és F. Molnár Mónika) által 2022-ben megjelentetett forráskiadás. A kötet az 1617 és 1630 között regnáló budai pasák és helyetteseik (*kajmakámjaik*) a császári udvar és a Magyar Királyság különféle tisztségviselőivel, illetve Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel bonyolított levelezését tartalmazza. A forrásközlés egyúttal indítókötete is a *Diplomatic Relations between Ottomans, Habsburgs and Hungarians* névre keresztelt diplomáciatörténeti kiadványsorozatnak. Ezt a Bölcsészettudományi Kutatóközpont, a Szegedi Tudományegyetem és a salzburgi Paris-Lodron-Universitát hívta életre, és ezt a kötet készítőinek névsora is híven tükrözi. A kiadvány koordinálója és szerkesztője, egyben a bevezető tanulmány szerzője Kármán Gábor, aki mind hazai, mind nemzetközi téren az Oszmán Birodalommal és az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos diplomáciatörténet avatott szakértőjének számít.

A jelen kötet esetében szembevetendő különbség a korábbi, fentebb említett munkákhoz képest – amit a szerkesztő a bevezetőben is hangsúlyoz –, hogy nem csupán a magyar nyelvű leveleket közölték, hanem a teljességre törekedtek. Minden releváns dokumentumot közreadtak – a válaszlevelek vagy egyéb, a pasáknak szóló levelek piszkozatait, másolatait, fordításait is beleértve –, még akkor is, ha azok adott esetben nem eredeti nyelven maradtak fenn, vagy már korábban máshol megjelentették azokat (ilyen esetben azonban csak egy angol nyelvű regesztát közöltek, megadva a vonatkozó forrásközlés bibliográfiai adatait). Ugyanúgy publikálásra

* A recenzió a HUN-REN–SZTE Oszmán Kori Kutatócsoport munkájának keretében készült.

¹ Gévay 1837.

² Takáts Sándor és munkatársai a 16. század második felében regnáló pasák levelezését adták közre. Vö. Takáts–Eckhart–Szekfü (szerk.) 1915. Bayerle Gusztáv pedig a tizenöt éves háború kitörése idején a pasák által bonyolított levelezést, illetve Ali budai pasa 1604–1606, majd 1614–1616 közötti magyar nyelvű leveleit publikálta. Vö. Bayerle (ed.) 1972, 1991.

kerültek az eredeti, oszmán nyelven írt pasa-levelek is. Az elérhető forráskorpusz jelentős bővülése a 17. századi eleji pasa-levelekhez képest (a tizennégy év levelezését tartalmazó kötet 724 oldalnyi terjedelmű, amiből a források 653 oldalt tesznek ki, ami összesen 441 db levelet jelent) a politikai kontextussal is indokolható, hiszen a levelek javarésze a harmincéves háború alatt (1618–1648) keletkezett. A munka óriási előnye, hogy egy helyen teszi hozzáférhetővé – kronologikus rendben – az egyébként teljesen különböző gyűjteményekben (ausztriai, németországi, csehországi levéltárakban, az Esterházy család és egyéb magyarországi családi levéltárakban, a Koháry család besztercebányai levéltárában, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattárában, illetve további helyeken) fellelhető, eltérő nyelveken (magyarul, németül, olaszul, oszmán török nyelven) ránk maradt, az időszak történései kapcsán megkerülhetetlen dokumentumokat.

A kötet bevezetőjében (11–58.) Kármán Gábor bemutatja a már fentebb is részben említett historiográfiai előzményeket, illetve nagy vonalakban vázolja az érintett budai pasákról (összesen nyolc pasa) és *kajmákámokról* (összesen öt pasáról vagy alacsonyabb rangú tisztviselőről) tudni érdemes fontosabb információkat. Ezenkívül lefekteti a válogatás szempontjait és a levelek átírásakor alkalmazott elveket, illetve faksimile oldalak segítségével bemutatja a különféle (mind magyar, mind oszmán nyelvű) levél- és írástípusokat, összesen hét különféle kategóriába (A–G) sorolva azokat.

A kötet oroszánrészét kitevő forrásközlés a 61–715. oldalon található, ami már önmagában impozáns mennyiséget képvisel. Ami a levelek tematikáját illeti, zömüket diplomáciai, illetve a határvidékkel kapcsolatos egyéb ügyek és panaszok teszik ki, azonban ezen belül is viszonylag szerteágazó a tematika. A megnevezett időintervallumra tehető ugyanis Bethlen Gábor (1613–1629) három, a Magyar Királyság ellen vezetett hadjárata (1619–1621, 1623–1624, 1626), illetve szintén három, Konstantinápolyba küldött fontosabb Habsburg-követség (1618–1620: Ludwig von Molardt; 1623–1624: Johann Jakob Kurz von Senftenau, 1628–1629: Johann Ludwig von Kuefstein, illetve némely esetekben az oszmán viszont-követségek), valamint négy jelentősebb határmenti béketárgyalás, területvita is (1618: Komárom; 1625: Gyarmat; 1627: Szőny; 1628–1629: Szécsény és Buda). Így kézenfekvő, hogy az iratok tartalmának nagy része ezen témák köré csoportosítható. A kötet végén található dokumentumokban pedig a Bethlen Gábor halálával és az erdélyi fejedelmi trón betöltésével kapcsolatos történések kerülnek előtérbe, legalábbis Mürteza pasa 1630 első felében való távozásáig.

Ami a kötet kivitelét illeti, a keménykötés kialakítása igényes, és jól mutat a borítón egy oszmán dokumentumból kiválasztott részlet is. A borítók belső oldalain a korabeli viszonyokat (1620-as évek) ábrázoló színes térképek találhatóak, amelyek Nagy Béla munkáját dicsérik. Ahogyan azt fentebb említettem, a különböző írásképeket faksimilék segítségével ismerhetjük meg, ezen kívül a különböző pasák pecsétjei is bemutatásra kerülnek a kötet bevezetőjében. Ami a formai kivitelezést illeti, a szerkesztő deklaráltan és láthatóan törekedett a lábjegyzetek minimalizálására, ami üdvözlendő, hiszen így a jegyzetek nem szakítják meg

a források olvasásának menetét. Ez is alátámasztja azt, hogy a forráskiadás készítőinek célja elsősorban az volt, hogy a levelek minél szélesebb kör számára hozzáférhetőek legyenek, és minden bizonnyal ezt a célt szolgálták a nemzetközi olvasóközönség számára készített angol nyelvű regeszták is. A forráskiadás készítői az előforduló személy- és helyneveket a jegyzetapparátus helyett a regesztákban tüntették fel. Ez a megoldás a praktikusság szempontjait figyelembe véve mindenképpen dicséretes. Az mindenesetre biztos, hogy a forráskiadások esetében szokványos (és sok esetben igen hasznos) tárgyi és filológiai jegyzetapparátus jelentősen megnövelte volna az így is tekintélyesre sikeredett kötet terjedelmét.

Szintén megjegyzendő, hogy egy vállaltan nemzetközi közönségnek szánt kiadvány dacára az említett térképeken csak a települések magyar nevei találhatók, így a nem a mai Magyarország területén fekvő – és egyébként eredetileg zömében magyar vagy olykor német nevű – települések mai hivatalos nevei nem szerepelnek rajtuk, ami az angolul olvasó nem hazai (és nem is a szomszédos államokban élő) kutatók számára jelentősen megnehezítheti, de legalábbis lassíthatja a tájékozódást. Ugyanez igaz a regesztákra is (így például csupán az Érsekújvár név szerepel, a Nové Zámky nem), bár Kármán Gábor a bevezető tanulmányban jelezte, hogy a kötet végén a mutatóban már megjelenítették a települések mai hivatalos neveit is.

Apró észrevételként szintén megjegyzem, hogy a forrásokban viszonylag gyakran felbukkanó Vác település, illetve az erdélyi diplomata Tholdalagi Mihály neve sajnos nem szerepel a mutatóban, mindez azonban csupán elenyésző apróság a forrásközlő kötet jelentőségéhez képest.

Végezetül fel kell tennünk a kérdést: mit remélhetünk a szóban forgó, igen nagy mennyiségű diplomáciai levelezést tartalmazó kötetől? Az ilyen típusú forráskiadások véleményem szerint számos szempontból hasznosíthatók a kutatás számára. Mint többek között a Habsburg–oszmán diplomáciával és béketárgyalásokkal is foglalkozó kutató bizton állíthatom, hogy a béketárgyalások részleteivel kapcsolatban megannyi információ (tárgyalások előtt és alatt felmerülő témák, úgymint a tárgyalás helyszíne, a tárgyalóbiztosok összetétele, a tárgyalások megakadásának oka[i], és más hasonló adat) bújhat meg az ilyen típusú levelezésekben. Azonban ezeket a forrásokat nem pusztán az eseménytörténet szempontjából érdemes forgatni, hiszen a gazdaság- (különféle pénznekem és használatukkal kapcsolatos problémák), a társadalom- (a felsorolt panaszok olykor a hétköznapi emberek életébe nyújthatnak betekintést, de különféle Habsburg, magyar és oszmán tisztviselők életútjára vonatkozó releváns információk is felbukkanhatnak), a művelődés- (betegségek, szokások, ceremóniák vagy a velük kapcsolatos szokások áthágása), a jog- (a levelekben hivatkozott szokásjog, a felek szerződésekhöz való viszonyulása), valamint a hadtörténet (seregek vonulási útvonala, parancsnokok nevei) számára is bőven akadnak lényeges információk. A levelezések továbbá remek lehetőséget nyújtanak a különböző kommunikációs stratégiák (disszimuláció) és politikai nyelvek használatának vizsgálatára is. A lehetséges kutatási témák sorát még tovább lehetne folytatni, ehelyütt azonban csak felvillantani kívántam a közzétett forrásokban rejlő potenciált.

Kármán Gábor és szerkesztőtársai tehát összességében maradandót alkottak, hiszen a budai pasák 1617 és 1630 közötti levelezését minden bizonnyal haszonnal forgathatja a diplomáciatörténettel foglalkozó hazai és nemzetközi kutatótársadalom.

Szabados János

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bayerle, Gustav (ed.) 1972: *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda, 1590–1593*. Bloomington.
- Bayerle, Gustav (ed.) 1991: *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616*. Budapest.
- Gévay Antal 1837: *A budai pasák*. Bécs.
- Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula (szerk.) 1915: *A budai pasák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589*. Budapest.

Barta M. János: „... valamely Istenét, vallását, Királyságát és hazáját igazán szerető nemes ember...”. Egy 17. századi főnemes, gróf Csáky István országbíró pályaképe.

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2021. 527 oldal.

Már a két világháború közötti történetírás a szakterület fontos, feltárandó feladatai sorába helyezte az első számú rendi méltóság betöltőinek, a nádorok életének a feldolgozását, működésük források közreadásával történő bemutatását. Mégis, a nagyívű elképzelés ellenére a korszakban csak a Habsburg nádorok (József és Sándor Lipót főhercegek) pályája és tevékenysége került a történetírói érdeklődés fókuszába.¹ Az 1945 utáni korszakban ez a hosszú távú tudományos projekt lekerült a támogatott feladatok listájáról. Évtizedeknek kellett eltelnie, mire az első kora újkori nádor, herceg Esterházy Pál közigazgatási tevékenységéről egy napjainkig alapvető monografikus igényű feldolgozás 1991-ben napvilágot láthatott.²

Amennyiben a 20–21. századi hazai historiográfiában a megszakítotttság, a törések és traumák, az újrakezdések közepette a kontinuitás nyomait is keressük, minden bizonnyal e hosszú távú folyamat legújabb eredményeként is értelmezhetjük Barta M. János (ELTE BTK) gróf kőrösszegi Csáky Istvánról készült monográfiáját.

Az olyan korszerű közép-európai tematikus szerkezetű biográfiákkal szemben, mint amilyen Thomas Winkelbauer Gundaker von Lichtensteinről készült kor- és társadalomtörténetbe ágyazott életrajza,³ a korszak hazai kutatói számára rendelkezésre álló forrásanyag sokkal szórta és hiányosabb, ezért a szerzők elsősorban a politika-, esetleg a hadtörténeti aspektusra kell, hogy fókuszáljanak. Ez a nagy erudícióra, kiterjedt forráskutatásra és -feldolgozásra épülő, a totális biográfia céljával induló munka is ilyen súlypontokkal rendelkezik.

Az objektív problémák ellenére az elkészült művet egyértelműen az összetett Habsburg-monarchiába tagolódt Magyar Királyság politikai elitje jobb megismerésének jelentős lépéseként kell már ismertetésünk kezdetén meghatározni. A család történetének a fontosságára már a 19. századi historiográfia is felhívta a figyelmet (Deák Farkas), de Csáky István személyének fontosságát a két világháború közötti történetírás is hangsúlyozta (például Málnási Ödön).⁴ Valódi térnyerése a történeti

¹ E napjainkig kézikönyvként használt kötetek: Mályusz Elemér (szerk.) 1926: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Budapest; Domanovszky Sándor 1944: *József nádor tevékenysége*. I. rész. 1–2. kötet. Budapest.

² Iványi Emma 1991: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*. Budapest.

³ Winkelbauer, Thomas 1999: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Lichtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. Wien. <https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205159896>

⁴ Deák Farkas 1877: *Adatok a „nagy” Csáky István életéből*. Budapest; Deák Farkas 1883: *Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza*. Budapest; Málnási

köztudatban mégis csak 1945 után következett be. Ez egyrészt az országbírói levéltárat bemutató Iványi Emmához kötődik 1972-ben, másrészt közel két évtizeddel később, R. Várkonyi Ágnes és tanítványai, Hiller István és Horn Ildikó munkáihoz.⁵ Csáky személyének jelentőségét kiválóan érzékelteti az a tény, hogy 2011-ben a kiterjedt főúri család erdélyi ágát és tevékenységét feldolgozó Papp Klára az életútját adatgazdag fejezetben dolgozta fel.⁶ A személyéhez és tevékenységéhez köthető kutatások növekvő számát, és ezzel egykorú jelentőségének jobb megismerését jól érzékeltetik a Hargittay Emil, majd Monok István nevéhez fűződő filológiai és eszmetörténeti kutatások, valamint legújabban Mihalik Béla az egri egyházmegyében lezajlott katolikus megújulást bemutató alapvető kötetének Csáky vallásügyi tevékenységére vonatkozó fejezetei is.⁷

Ödön 1933: *Gróf Csáky Imre bibornok élete és kora (1672–1732)*. Kalocsa.

- ⁵ Iványi Emma 1972: Csáky István országbírói levéltára. Adalékok az országbírói levéltár történetéhez. *Levéltári Közlemények* (43.) 2. 203–211; R. Várkonyi Ágnes 1996: „Édes Gróf Öcsém Uram!” Csáky István két levele Zrínyinek. In: Kecskeméti Gábor (szerk.): *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Budapest, 295–306; Hiller István 1989: Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben. *Történelmi Szemle* (31.) 3–4. 192–207; Horn Ildikó 1992: Csáky Anna Franciska és a pozsonyi klarisszák. *Aetas* (7.) 3. 28–43.
- ⁶ Papp Klára 2011: *Az erdélyi Csákyak*. Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-273>
- ⁷ Hargittay Emil 1986: Csáky István „politica philosophiai okoskodás”-a. *Irodalomtörténeti Közlemények* (90.) 1–2. 77–85; Monok István 2012: *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*. Budapest – Eger; Mihalik Béla Vilmos 2017: *Papok, polgárok, konvertiták*.

Miután a szerző röviden felvázolta az életrajzi megközelítés és feldolgozás külföldi és hazai legfőbb tendenciáit (kronologikusan és tematikusan rendezve egyaránt), ismerteti a rá leginkább hatással bíró közép-európai mintát, Winkelbauer már említett kézikönyvét. Noha, mint fentebb jeleztük, a hazai forrásadottságok miatt az eredeti elképzelésről, az ún. totális biográfiáról le kellett mondania, az életút bemutatása során komoly figyelmet fordított a térség kortörténetének bemutatására is. A forrásbázis ráadásul időben egyenlőtlenül oszlik el, így a személyiség formálódása nehezen volt megragadható.

A kronologikus fejezetekben a szerző ismerteti a család hátterét, Csáky István neveltetését, a kiterjedt főnemesi család két fő ágának iskoláztatását (István a körösszegi ágból származik, a másik a Csáky László országbíró által alapított lévai ág). A második fejezet egyrészt Csáky István három házasságát, másrészt birtokügyeit tárgyalja. Sajnos a feleségek plasztikus portréjának megrajzolását a forráshiány nem tette lehetővé. A harmadik fejezet tárgyalja Csáky kapcsolattartását Rottal Jánossal; ez a személyes kapcsolat biztosította a leendő országbíró számára a közvetlen kapcsolatot a bécsi udvarhoz, és az oda vezető utat is.

Csáky István katonai pályája az 1661-es szatmári főkapitányi kinevezésével vette kezdetét, ami egybe esett a felső-magyarországi felkelés kitörésével. A vaskari békét követően Csáky meghatározó szerepet játszott a Teleki

Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699). Budapest.

Mihály és Bánffy Dénes közötti, és mindezen kapcsolatok révén a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség közötti kapcsolattartásban. A leendő országbíró kisebb szerepet a Wesselényi-féle rendi összeesküvésben is vállalt, amely után megpróbálta elkerülni a felelősségre vonást. A következő időszakban, 1674–1675 során helyet kapott mindazon bizottságokban, amelyek a térség katolikus megújulását, a Thökölyhez állók visszatérítését, valamint a térségbeli protestánsok helyzetének rendezését célozták. A központi intézkedések végrehajtása mellett Bereg és Szepes vármegyék főispánjaként Csáky igyekezett a vármegyei nemesség érdekeit is védelmezni.

Csáky Istvánt az 1687. évi pozsonyi országgyűlésen nevezte ki I. Lipót országbírónak. A második világi rendi méltóságot 1699-ig töltötte be. A diétát követően, 1689 augusztusában már harmadik feleségét, Barkóczy Máriát vezette oltárhoz, első hitvese Lónyay Margit, a második Melith Klára volt. Csáky személyében egy, a bécsi udvarban is megbecsült magyar politikust ismerhetünk meg, aki 1694 szeptemberében a valódi belső titkos tanácsosi címet is megkapta. A kötet függelékében egyrészt dokumentumközléseket, másrészt a család genealógiai tábláját és a főúr 1655–1687 közötti itineráriumát találjuk.

A kiterjedt, minta értékű forrásfeltárás ellenére – amelynek során Barta M. János hasznosította a hazai, bécsi és szlovákiai Csáky-levéltárak, a központi hivatalok, városok, vármegyék iratanyagát – a szerző kénytelen volt regisztrálni, hogy Csáky István regionális politikai hatalmát biztosító szervitori

kapcsolathálója, valamint udvarának működésére csekély forrást talált. Így azokat nem tudta oly módon és mértékben rekonstruálni, mint ami Koltai András Batthyány-kutatásait jellemezte.⁸ Hasonló problémával küzdött a szerző, amikor Csákyknak a Bereg és Szepes vármegyékhez fűződő kapcsolatait ismertette volna, hiszen a vármegyei tisztviselők történetének feldolgozottsága csekély és a rendelkezésre álló forrásanyag hiányos. A dokumentáció szűkös volta által okozott problémák alól az egyik legfontosabb kivételt Csáky Rottal Jánossal fentartott kapcsolatának elemzése jelentette, hiszen e levelezés nagy része fennmaradt és Barta M. János 2017-ben meg is jelentette azt.⁹ Őszintén remélhetjük, hogy ez a jelentős primér forrásfeltárás nyugvó, mind a kora újkori társadalomtörténeti, mind a köz- és kormányzattörténeti kutatások szempontjából igen átgondoltnak tekinthető munka mintát ad majd további főrendek (például a Draskovichok) komplexitásra törekvő, modern életrajza elkészítéséhez.

Dominkovits Péter

⁸ Koltai András 2012: *Batthyány Ádám udvara. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. Győr.

⁹ Barta M. János (szerk.) 2017: *Rottal János levelezése Csáky Istvánnal és Ferencsel*. Budapest.

SZERZŐINK

Dominkovits Péter történész, levéltáros
(MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára)
dominkovitspeter@mnl.gov.hu

Fodor Pál turkológus, történész
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
fodor.pal@abtk.hu

Fóti Miklós turkológus, történész
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
foti.miklos@abtk.hu

Hámori Nagy Zsuzsanna történész
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
anzsou@gmail.com

Kármán Gábor történész
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
karmangabor@gmail.com

Pál Gergely történelem szakos vezetőtanár
(ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium)
pal.gergely@trefort.elte.hu

Papp Adrienn régész, turkológus
(Budapesti Történeti Múzeum / Pázmány Péter Katolikus Egyetem)
papp.adrienn@btm.hu

Sudár Balázs turkológus, történész
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
sudar.balazs@abtk.hu

Sz. Simon Éva történész, levéltáros, turkológus
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
szsimoneva@gmail.com

Szabados János történész

(Szegei Tudományegyetem / HUN-REN – SZTE Oszmán kori Kutatócsoport)
szabados.janos@szte.hu

Szalai Ágnes történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola / HUN-REN BTK
Történettudományi Intézet)
szalai.agnes@abtk.hu

Varga Szabolcs történész

(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
varga.szabolcs@abtk.hu

CONTENTS

EVERYDAYS IN OTTOMAN HUNGARY: COEXISTENCE AND CONFLICTS

Pál Fodor	The “Captives’ Fifth” in the Ottoman Empire (Fifteenth to Seventeenth Centuries)	5
Miklós Fóti – Éva Sz. Simon	Kasim Kethüda, a Man of the Government	29
Ágnes Szalai	The Border Fortress of Somlyó and the Condominium of Northwest Transylvania in the Apafi Era	51
Balázs Sudár	The Hungarian Population of Buda in the Second Half of the Sixteenth Century	77
Adrienn Papp	Ottoman–Hungarian Cohabitation in Buda in the Light of Archaeological Ceramics	101
Szabolcs Varga	The Memory of the Ottoman Era and the Muslim Architectural Heritage in Croatia	113

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Gábor Kármán	Habib Ağa, Hungarian Interpreter at Buda	134
--------------	--	-----

BOOKS

Schweininger Péter: Sváb világok. Népeesség és mentalitás Száron, 1729–1848.	– Gergely Pál	159
Cziráki Zsuzsanna: A Habsburg Monarchia keleti nyelvi tolmácsai a 17. században.	– Zsuzsanna Hámori Nagy	164
Gábor Kármán (ed.): The Correspondence of the Beylerbeys of Buda 1617–1630.	– János Szabados	169
Barta M. János: „... valamely Istenét, vallását, Királysát és hazáját igazán szerető nemes ember...”. Egy 17. századi főnemes, gróf Csáky István országbíró pályaképe.	– Péter Dominkovits	173
Authors		176
Contents		178
Abstracts		180

ABSTRACTS

Pál Fodor: The “Captives’ Fifth” in the Ottoman Empire (Fifteenth to Seventeenth Centuries)

The Ottoman state’s first two hundred and fifty years were made up of a series of victorious raids and wars of conquest that yielded spoils in overwhelming quantities. Capturing prisoners of war was considered the most lucrative type of plunder, and the state began to tax this activity early on. Scholarship traditionally dates the introduction of the “fifth,” a tax levied on captives, to the reign of Sultan Murad I (1362–1389) in the second half of the fourteenth century.

The study investigates the practice of collecting the fifth between the fifteenth and seventeenth centuries from three perspectives. First, it examines the customs that developed in the Hungarian borderlands, which is followed by the discussion of the tax collection practices in the imperial capital, based on documents of leased tax privileges. Finally, the methods used during seventeenth-century imperial campaigns are examined, providing and number of examples for the central government’s advance preparations, which facilitated the rapid collection and administration of the fifth. While the captives tax was initially set to one fifth of the value of the captives, by the seventeenth century, it turned into a flat rate tax with two categories: adults taxed at the full rate and children at half.

The source material presented in this study clearly demonstrates that taking captives – as a way of life, a business, and a means of securing labor – remained as significant an institution in the Ottoman Empire at the end of the seventeenth century as it had been in its early period and during its peak.

Miklós Fóti – Éva Sz. Simon: Kasim Kethüda, a Man of the Government

Reconstructing the careers of mid-rank officials in the Ottoman Empire is one of the important objectives of Ottoman archontological research. It provides deeper insights into the activities of the provincial elite, which in turn contribute to our understanding how the imperial administration was managed in the occupied territories of Hungary. Such biographies also fill in the blanks of historiography that was not recorded by chroniclers. The protagonist of the present study was an Ottoman official whose eventful career has remained outside the works of historians and can only be reconstructed by tracing the data and the history of his estates in the defters.

Starting his career in the occupied territory, Kasim voivode, kethüda, kapudan, and later, bey gained experience as a census officer and the head of several sancaks in the Balkans and the occupied territories. At the height of his

career, in 1577, he was appointed to serve the empire as the defterdar of Buda during the financial overhaul of the Ottoman-controlled territories. He is credited with the plan to organize the peripheries of the empire into new sancaks, which brought about the almost imperceptible extension of the imperial borders during the period of peace following the Treaty of Edirne. His work was accompanied by factional infighting among the Ottoman power elite, and Kasim continued to play an important background role in breaking the hegemony of the Yahyas and then the Sokollus in Hungary.

Throughout his life, Kasim moved between Albania, Central Anatolia, and the occupied territories in Hungary. The sources concerning his life are therefore very diverse. His activities have been preserved in his sancak censuses, in the timârdefters and ruznamçe of various livas, in the central registers of appointment of sancakbeys, as well as in the mühimme defters and documents now held in the Turcica collection in Vienna.

Gábor Kármán: Habib Ağa, Hungarian Interpreter at Buda

Interpreters in Early Modern courts regularly used their access to sensitive information to supplement their income with payments from foreign powers. The local power centers of the beylerbeyis of Buda, who played an important role in the diplomatic exchange between the Habsburg and Ottoman Empires, were no exception to this rule. Habib Ağa, a Hungarian interpreter, who was active in Buda between 1626 and 1636, however, went further than his colleagues who often informed dignitaries from the Kingdom of Hungary about the internal politics of the Ottoman Empire and its Hungarian provinces. The loyalty of Habib Ağa towards the Principality of Transylvania was so strong that, in 1630, he gave detailed advice to the newly appointed beylerbeyi, Acem Hasan Pasha, how to continue the close cooperation that his predecessor maintained with the recently deceased Gábor Bethlen. The situation was exceptional and was mostly the result of Bethlen's communication strategies with the Ottoman dignitaries, rare among Transylvanian rulers, in which he positioned himself as the sultan's office holder. The case study aptly illustrates how locally bound lower-ranking officials of the Ottoman provinces were in a position to influence the policies of governors, who often came from distant lands and had no prior knowledge about regional power networks.

Adrienn Papp: Ottoman–Hungarian Cohabitation in Buda in the Light of Archaeological Ceramics

In Buda, which had a significant Hungarian population even during the Ottoman occupation, relatively few well-dated artefacts have been preserved

from the period before the Fifteen Years' War. Most of the objects ended up underground during the clearing of ruins after the Reconquest, so they were more accessible to researchers. However, a new extensive excavation provides a more nuanced picture of late sixteenth-century material culture, suggesting that during the sixteenth century, Hungarian craftsmen made efforts to meet the demands of the Ottoman population. For example, they produced Ottoman-style ceramic bowls that can be clearly identified as the work of Hungarian craftsmen. It is also clear that the sixteenth century was a period of lively Western contacts, as is indicated by the shape of everyday vessels. The pots and jugs were essentially Western in character and even followed the changes in Austrian shapes, while some Ottoman types commonly found in the seventeenth century, were completely absent.

During the seventeenth century, however, a significant change is detectable regarding Ottoman artefacts: while Ottoman works by Hungarian masters disappeared, new types of objects emerged, which indicates the growing presence of Balkan masters. At the same time, the number of westernized objects was also on the rise at this time. Comparing the material from Buda with the finds from Belgrade yields interesting results. Significant differences can be seen in the relationship between the two cities and in the presence of Western or Hungarian ceramic wares.

Overall, it is justifiable to conclude that while in the sixteenth century Hungarian craftsmen still produced Ottoman-style objects in an attempt to meet new demands, by the end of the seventeenth century these types had disappeared, and the Ottoman population chose their wares from the general range of Hungarian craftsmen. During this period, the demand for their uniquely shaped objects was met by the products of Ottoman/Balkan craftsmen.

Balázs Sudár: The Hungarian Population of Buda in the Second Half of the Sixteenth Century

Hungarian Ottoman studies have always been at the forefront of Turkish tax census research, using increasingly sophisticated methods that provide unparalleled insights into the demographics of the population in Ottoman Hungary – in this case, the Magyars. In this respect, the works of Gyula Káldy-Nagy and Géza Dávid are still very relevant. Their studies, however, also prove that only the combined and critical use of multiple sources can yield realistic results for a given settlement, and that it is imperative to conduct in-depth research down to the level of families and individuals. The study uses this approach to trace the development of the Hungarian population in Buda between 1546 and 1590, while at the same time drawing attention to the limitations of the defters as source material. It argues that Buda at this time was depopulated to a lesser degree than had been previously assumed; the community was tenacious and,

albeit somewhat fractured, it still constituted a significant urban population. Ottoman Buda remained one of the most important Hungarian cities.

Ágnes Szalai: The Border Fortress of Somlyó and the Condominium of Northwest Transylvania in the Apafi Era

In the Principality of Transylvania, the consequences of the power crisis between 1657 and 1662 posed significant challenges to Prince Michael I Apafi and his administration, who came to power in 1661. The greatest challenge was the intensifying Ottoman influence in the principality's neighborhood: following the capture of Várad (1660) and most of the Partium, the Ottomans established a new province with the former "gateway" of Transylvania as its center. However, similar to other border regions of the Ottoman Empire, the exact boundary between the Principality of Transylvania and the Várad Eyalet was not clearly established. As a result, a considerable part of the counties in Partium and Transylvania were forced to pay taxes to both the principality and the Ottoman province of Várad; in other words, this area operated as joint possession (condominium).

In the region also subjected to the Várad Ottomans, the representation of Transylvanian interests, the maintenance of legal continuity, and the protection of the local population were carried out by the "territorially competent" Transylvanian border fortresses; for example, Somlyó, whose jurisdiction primarily extended to the northwestern counties of the principality. In the new situation, both the Transylvanian state and the landowners had an interest in the local population staying in place: in addition to the "new" Ottoman overlords, the "old" ones from Transylvania and the Partium continued to claim their taxes from the region, as did the treasury to maintain its former revenues. These were indispensable for the operation of the Transylvanian border fortress system, especially Somlyó. To this end, establishing framework of coexistence, acceptable to both parties, was necessary. Moreover, Somlyó and the region it guarded constituted a special case because the daily lives of both the Transylvanian administration and the local population were also threatened by the raids of the Hungarian Royal Army soldiers in Szatmár and Kálló, Upper Hungary.

The study examined the "mutual interdependence" of the population of the condominium and the border fortress of Somlyó, in the shadow of Ottoman power. Based on this, it presents the social and economic impacts of dual possession and uses individual case studies to provide an insight into the changes in everyday life in the border zone. The changing situation had a profound effect on individual lives as well, for example, some local landowners left the area subjected by the Ottomans to seek their livelihood in the more secure Transylvanian border fortresses, such as becoming officials in Somlyó Castle. The study also includes the examination of the "career paths" of individuals who integrated into the Transylvanian economic administration through this trajectory.

Szabolcs Varga: The Memory of the Ottoman Era and the Muslim Architectural Heritage in Croatia

The study explores how the attitude towards the Ottoman period has evolved in the territory of present-day Croatia. It is a well-known fact that the areas south of the Drava were affected by the Ottoman conquest more drastically and for longer than, for example, the Kingdom of Hungary. From the middle of the fifteenth century onwards, attacks were constant, and the Ottoman Empire's proximity was acutely felt until the dismantling of the military frontier in 1881. It is also widely known that southern Slavs, including Croats, often entered Ottoman service, and many of their villages became Islamized, leading to the construction of several Muslim religious buildings in the region. In this respect, one might expect that Croatia would have many mosques and baths and a somewhat positive perception of the Ottoman era. However, with the exception of Đakovo and Klis, hardly any Muslim architectural monuments have survived in modern Croatia. They have been systematically demolished or converted and using them for their original function has never been considered. Croatian historical memory has not cultivated a positive image of the Ottoman period: it is still largely predominated by strong anti-Ottoman attitudes. The aim of the present study is to explore the reasons behind this distinctive phenomenon.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem öröközünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: korallfolyoirat.hu

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 12. kötete

Polyák Petra

HALLGATÓK A DIKTATÚRÁBAN

Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)

Több tucatnyi felsőoktatási intézmény Rákosi-kori iratanyagából gyűjtötte össze a szerző a diákok jogviszonyvesztéssel járó megfegyelmezéseinek sokaságát. Az egzisztenciálisan minden esetben életűttörést eredményező fegyelintézkedések megjelenítése közepette politikai, szociális és kulturális életképekben tárul fel a (nemcsak egyetemista) társadalom és az önkényuralom mindennapi konfliktus-kásahegye. A diszkriminálási eljárásba rendre bevonták a pellengérré állítottak „tanulóköri” vagy tágabb évfolyamközösségeit is. Egyfelől, hogy hasonszőrű kollektívájuk „laikus ítélőszéke” is megerősítse a párthűségmázzal bevont intézményi elmarasztalást, másfelől, hogy utóbbiak okuljanak kárvallott társaik eseteiből. Ezáltal viszont a diplomaesélyes „belekompromittáltak” sokasága is belülről ismerhette meg az önkényuralom álságos-hamis, fegyelmező-büntető mechanizmusát.

Az egyedi sorsbaleset-leírások a rendszerműködés deprimáló mindennapjait követik nyomon mintegy folytatásos regényként 1956 nyaráig, hogy a „következő fejezetben” – 1956 októberében – ugyanezen főiskolás-egyetemista generáció járjon az élen az évszázaddal korábbi márciusi forradalom szabadságmanifesztumának aktualizált újrafogalmazásával.

Gyarmati György

A 236 oldalas kötet bolti ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (3000 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 13. kötete

Szívós Erika

HÉTKER, ZSIDÓNEGYED, GETTÓ, BULINEGYED?

A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől
a 2000-es évekig

Budapest egyik legismertebb és legemblematikusabb negyede („zsidó-”, „bulinegyed”) a történelmi belváros része. Szívós Erika könyvét olvasva mégis szembetűnő, hogy a Belső-Erzsébetváros története az ismert toposzokon túl milyen bonyolult, ellentmondásos: egyrészt súlyos traumákkal, elhanyagoltsággal terhelt, másrészt a szórakozást, az esszenciális urbánus létformát régóta magába foglaló városrész, ahol évszázadok óta élnek együtt a legtöbbször szűkre szabott, gangos házak tereiben zsidók és keresztények, romák, kispolgárok, értelmiségiek, művészek, tájékipapametszők és dzsesszenészek. A könyvben a mai bulinegyed és annak szimbolikus központja, a Klauzál tér megtelik a magyar zsidóság folyamatosan újrakonstruálódó, heterogén szereplőinek történetével, mellettük pedig felsorakoznak az együtt, gyakran egy lakásban élő mesterek, tanoncok, ágybérlok, házmesterek, gettóba zártak, ki- és beköltözők, turisták és telekspekulánsok, városvédők és kocsmárosok. Szívós Erika „hétker”-története bravúrosan sok szemszögből, mégis koherensen, világosan és a finom részletekre is érzékenyen megírt könyv, amely biztos kézzel, problémafókuszáltan vezeti végig olvasóit a városnegyedden a 18. századi betelepüléstől a mai viszonyokig. A könyvet olvasva többet nem tudunk úgy sétálni a Kazinczy utcában és környékén, a romkocsmák között, hogy ne jussanak eszünkbe a háború alatt a rituális zsidó fürdőbe, patikába stószolt halottak, de mégis átérezzük, hogy legalább egy kicsit a miénk is ez a tér.

György Eszter

A 416 oldalas kötet bolti ára 3000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2250 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 14. kötet

Berecz Anita

FÖLDESÚRI JOBBÁGYOK – VÁROSI POLGÁROK

Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben

A szerző történeti munkájában, melyet az olvasó itt a kezében tart, széles körű levéltári forrásanyagra alapozott társadalomtörténeti adatbázist kiaknázva rajzolja meg a városi rendi polgárság felbomlásának, és egy új kisvárosi modern polgárság kialakulásának a folyamatát. Várostörténészhez híven Berecz Anita nem hanyagolja el ugyanakkor, hogy a városi tér történetét is rekonstruálja, amely a házbirtoklás és a városökológia megannyi izgalmas kérdését tüzi a kutatás napirendjére. Munkáját a módszertani sokrétűség jellemzi: a statisztikai bizonyítás kézenfekvő eljárása mellett a szerző esettanulmányok sorával bizonyítja a nagy strukturális átalakulás főbb jellemzőit. Külön érdeme a könyvébe foglalt lokális társadalomtörténeti analízisnek, hogy általa feltárul a családi-rokonsági hálózatoknak a mobilitási pályák és karrierminták alakulásában betöltött komoly stratégiai szerepe. Ennek az összefüggésnek a minuciózus rekonstruálása a record linkage módszertani gyakorlatát követeli meg a történésztől. Berecz Anita monográfiája olyan munka, melynek szerzője az adott lehetőségek keretei között bőséggel hasznosítja az összehasonlítás módszertani eljárását, így a vidéki városok társadalomtörténeti kutatása számára irányadó olvasmánnyal szolgál.

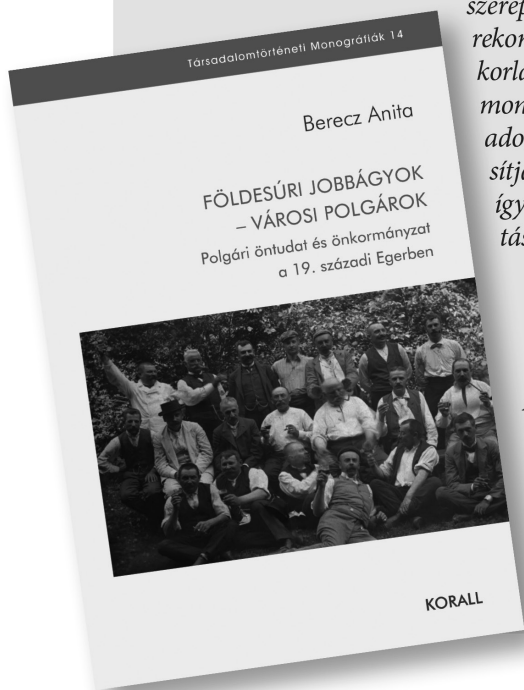
Gyáni Gábor

A 236 oldalas kötet bolti ára 3800 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2850 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt

MÉREI FERENC

I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945

II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak határozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumbot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlan egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuumbot nem színfalként, kulisszaként jár-kezel a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történelmi invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különmemű kontextust kellett egymás mellé rendezniünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálisan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsesgöndörnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejti, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinamikus személyiségelméletéhez közelít.

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon 20% kedvezménnyel (6200 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténelmi Egyesület

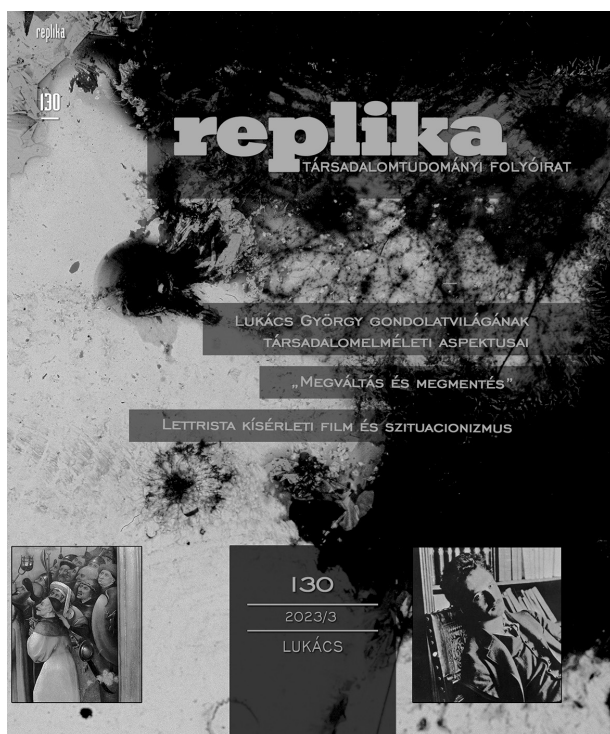
A VÁROS ÖRÖK

Tanulmányok Bácskai Vera emlékére

A kötet kedvezményes áron,
3000 Ft-ért megrendelhető
a Korall folyóirat honlapján keresztül.

(www.korallfolyoirat.hu)

Megjelent a **replika** legújabb száma!

LUKÁCS GYÖRGY GONDOLATVILÁGÁNAK TÁRSADALOMELMÉLETI ASPEKTUSAI

Daradics Boglárka: Bevezető
Daradics Boglárka: Lukács György Benjamin-interpretációjáról. Egy (szellemi) kapcsolat feltérképezésének lehetőségei
Fekete Kristóf: Az autonómiáról van szó
Forczek Ákos: „Rendszer és történelem egységpontján”. A Történelem és osztálytudat módszerfogalmáról
Kardos András: Az Ördög (tragi)komédiája. Lukács és Madách
Szigeti Péter: A lukácsi oeuvre jelentősége a társadalom-, a politika- és a jogelméletben. Vissza- és előrettekintés a marxizmus reneszánszának hatásaihoz
Weiss János: Az eltörölt kontextusok. Megjegyzések Lukács György „Mi az ortodox marxizmus?” című tanulmányához
Forczek Ákos: Lukács, az elvesztett számarak és Caravaggio. Hévízi Ottó A disszonancia filozófusa – a dilemmatikus Lukács című könyvről

MEGVÁLTÁS ÉS MEGMENTÉS

Ilyés Zalán-György: Allegória és (ön)megváltás. Gondolatok az allegória kritikai jelentőségéről Walter Benjamin műveinek nyomán

LETTRISTA KÍSÉRLETI FILM ÉS SZITUACIONIZMUS

G. Horváth Mihály: A fiatal Debord és a megvalósult szituáció. Az Hurlements en faveur de Sade (Guy-Ernst Debord, 1952) című film mozgalomtörténeti szerepéről

RECENZÍÓ

Zab Tamás Lóránd: A Tanácsköztársaság luxemburgista apologetikája. Göllner B. András (szerk.): The Forgotten Revolution. Black Rose Books, 2022.

A FRANKFURTI ISKOLA ÖRÖKSÉGE (?)

Max Horkheimer: Művészet és tömegkultúra

Kapható az Írók Boltjában és megrendelhető a szerkesztőségtől: www.replika.hu.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

PROBLÉMA

PIROSKA DÓRA –

VÁRHEGYI ÉVÁRÓL

EGRY GÁBOR –

RIGÓ MÁTÉRÓL

MÁRTONFFY MARCELL –

A BIBLIAI HERMENEUTIKÁRÓL

NÉMETH ÁKOS – BARCSI TAMÁSRÓL**MÁRTON MIKLÓS** – BERNÁTH LÁSZLÓRÓL**MINK ANDRÁS** –

STEFANO BOTTONI

JELENKORTÖRTÉNETI KÖNYVÉRŐL

A TISZTELETKÖRBE:**SÓLYOM LÁSZLÓ ÉLETMŰVE****JAKAB ANDRÁS, MAJTÉNYI LÁSZLÓ****ÉS VÉKÁS LAJOS ÍRÁSA**

SZEMLÉ

MI A PÁLYA?

ARANYBULLA, TATÁRJÁRÁS, MARX,
GAZDASÁGPOLITIKA, METAFIZIKA**VESZPRÉMY LÁSZLÓ,****SZILÁGYI ZSOLT, KISS****CSABA, OBLATH GÁBOR,****KODAJ DÁNIEL****ÍRÁSA**

MI TÖRTÉNT DAVID GRAEBERREL?

M E G J E L E N I K

2024. TAVASZ–NYÁR

F É L É V E N T E

A rendszerváltáskor indult *BUKSZ* – Budapesti Könyvszemle 36. évfolyama jelenik meg 2024-ben.

MOST FIZESSEN ELŐ 2024. ÉVI SZÁMAINKRA!

Előfizetőink kérésre elektronikus formában is megkapják a legújabb lapszámot.

**Előfizetési díj évi 7000 Ft,
csak digitálisan: évi 5000 Ft**

Észak-amerikai történeti perspektívák

LÉVAI CSABA

James Madison, a rabszolgaság kérdése
és a képviselőlet jellegéről folytatott vita
az 1787. évi alkotmányozó konvención

KÖKÉNY ANDREA

Texas társadalmi és politikai átalakulása,
1810–1836

PETERECZ ZOLTÁN

George F. Kennan és Magyarország:
egy Szovjetunió-szakértő gondolatai
és megfigyelései hazánkról
a huszadik században

GLANT TIBOR

Kvéker segélyakciók Magyarországon
az első és második világháború után

39. évf.

2024

1. szám

Bemutatjuk David Waldstreicher
amerikai történészt

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetők
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
65. *Film és történelem* (1250 Ft)
66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
70. *Diétai követek, országgyűlési képviselők* (1250 Ft)
73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
88. *Építészet – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
90. *Professzionizáció és életút* (1750 Ft)
91. *Adózás és adózók* (1750 Ft)
92. *Cigány közösségek térben és időben* (1750 Ft)
93. *Politikai propaganda és társadalom* (1750 Ft)
94. *Felekezeti életutak, vallási magatartásformák* (1750 Ft)
95. *Üldözök és üldözöttek* (1750 Ft)

A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetők:
korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2900 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*

(bolti ár: 3600 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2700 Ft)

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*

(bolti ár: 7800,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 6200,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

(bolti ár: 4000,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200,- Ft)

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.* (bolti ár: 3900,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3000,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 13. Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*

(bolti ár: 3000 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2500 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 14. Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.*

(bolti ár: 3800 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3000 Ft)

Ára 1750 Ft

